

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1984. LET, XXI, UDK 3, YU ISSN 0010-3588

3

IZ VSEBINE

Jugoslavija odloži in vavikaraj! Kolj tvoj tvoj samoupravljajoči
državni

France Demšar: Načrti in obsevanje v inovativni in družinski
praksi

Brigida Kremer: Inovativna in izvedljiva

Antoni Miličević: Samoupravljanje v inovativni in družinski
praksi

Rada Žiganc: Sovjetna inovativna in družinska praksa

Kritični intervju o sociologiji zakona o javnem upravljanju
in inovativni - avtorice: Rada Žiganc, Rada Žiganc, Rada
Žiganc

Svetlana Kuznetsova: Inovativna sociologija (M. N. Kuznetsova
in intervju) - Z. Kuznetsova, S. Kuznetsova, R. Kuznetsova, R. Kuznetsova,
R. Kuznetsova, R. Kuznetsova

Rada Žiganc: Inovativna in družinska praksa - avtorice: Rada
Žiganc, Rada Žiganc, Rada Žiganc, Rada Žiganc, Rada Žiganc, Rada Žiganc

TEORIJA IN PRAKSA

1984

3

revija za družbena vprašanja, let. XXI, št. 3, str. 193—352, Ljubljana, marec 1984, UDK 3 YU
ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Anton Bebler, Vlado Benko, Adolf Bibič, Marjeta Čepič, France Cerne, Alfred Golavšek, Primož Južnič, Stane Južnič, Marko Kerševan, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Ivan Lapajne, Sonja Lokar, Boris Majer, Boštjan Markič, Ciril Ribičič, Vlado Struk, Ivan Svetlik, Franc Šali, Niko Toš, Marijan Tršar, Mirjana Ule, France Vreg

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Ivan Hvala, Maca Jogan, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Ciril Ribičič, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Alenka Božič, Mojca Mihelič

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 450 din, za druge individualne naročnike 600 din, za delovne organizacije 1000 din, za tujino 1700 din; cena enojne številke v prosti prodaji 100 din in dvojne številke 150 din

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo

TISK:

CGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

- IZZIVI ČASA
- BOGDAN KAVČIČ: Inovativnost kot sestavina samoupravnega delovanja 195
- FRANCE ČERNE: Inovacijska dejavnost – inovativna (inovirana) družba 200
- STOJAN PRETNAR: Inovacijska kriza Jugoslavije 209
- SOOČANJA
- ANDREJ KIRN: Samoupravljanje s temelji marksizma v kontekstu šole in družbe 227
- ČLANKI, RAZPRAVE
- SAVA ŽIVANOV: Sovjetska zveza v procesu preverjanja 240
- AKTUALNI INTERVJU
- Normativno in praktično urejanje odnosov na področju obveščanja 257
- SLOBODAN RAKOČEVIČ: Nekatera vprašanja, povezana s pravnim urejanjem javnega obveščanja pri nas 258
- SLAVKO SPLICAL: O vsebinskih in terminoloških vidikih novih zakonov 261
- MATEVŽ KRIVIC: Ne vidim bistvenega napredka 264
- SEDANJI TRENUTEK JUGOSLOVANSKE SOCIOLOGIJE (II)
- Zapis uredništva 267
- ZDRAVKO MLINAR: Sociološke razsežnosti (dez)integracijskih procesov 267
- SRDJAN VRCAN: Sociologija je preveč odvisna od peripetij v dnevni politiki 273
- SILVANO BOLČIČ: Različna pojmovanja »uporabnosti« socioloških spoznanj 276
- BOGDAN KAVČIČ: Brez stika s prakso je sociologija šibka 280
- IVAN SVETLIK: Premalo je raziskav, ki zadevajo celotni jugoslovanski prostor 283
- IVAN BERNIK: Od samoanalize k analizi družbe 284
- ANA BARBIČ: Plotovi med znanstvenimi strokami so (še) visoki 288
- BOŽO MILOŠEVIČ: Štiri faze razvoja jugoslovanske sociologije 291
- POGLEDI, KOMENTARJI
- IGOR RAVNIKAR: Drobno gospodarstvo in prestrukturiranje proizvodnje 295
- MARIJA CIGALE: Skupna poraba – omejevanje, stabilizacija in prestrukturiranje 301
- HELENA NOVAK: Razvijanje učenčeve samostojnosti (in njegov položaj v vzgojno-izobraževalnem programu) 310
- DRAGO ZAJC: Uspehi in težave delegatske skupščine 314
- DRŽAVA IN SAMOUPRAVLJANJE
- RADIOVOJE MARINKOVIČ: O vzrokih »državnega samouporavljanja« 319
- NAŠ PREVOD
- ADOLFO SANCHEZ VASQUEZ: Racionalnost in emancipacija pri Marxu 325
- STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA
- ANDREJ GULIČ, DRAGO KOS, JAN MAKAROVIČ: Samoupravljanje in planiranje v urbanih skupnostih 336
- BOJKO BUČAR: Mednarodni kongres »Regije in Evropa« 340
- IDA HOJNIK: Družboslovno raziskovanje v družbenih dejavnostih 342
- PRIKAZI, RECENZIJE
- UMBERTO CERRONI: Tehnika in svoboda (Boštjan Markič) 347
- Iz domačih revij 350
- Avtorski sinopisi 351

TEORIJA IN PRAKSA
revija za družbena vprašanja,
let. XXI, št. 3, str. 193–352,
Ljubljana, marec 1984

CHALLENGES OF OUR TIME	
BOGDAN KAVČIČ: Innovation as a Component of the Self-management Activity	195
FRANCE ČERNE: Innovative Activity – Innovated Society	200
STOJAN PRETNAR: The Crisis of Innovations in Yugoslavia	209
CONFRONTATIONS	
ANDREJ KIRN: Self-management and the Bases of Marxism in the Context of Our School System and Society	227
ARTICLES STUDIES	
SAVA ŽIVANOV: The Soviet Union in the Process of Evaluation	240
THE INTERVIEW	
The normative and practical regulation of relations in the field of information	257
SLOBODAN RAKOČEVIĆ: Some Problems Connected with the Legal Regulation of the Public Informing in Our Country	258
SLAVKO SPLIHAL: The Content and Terminological Aspects of the New Laws	261
MATEVŽ KRIVIC: There Seems to Be No Essential Progress	264
THE PRESENT MOMENT OF YUGOSLAV SOCIOLOGY	
Editorial Notes	267
ZDRAVKO MLINAR: Sociological Dimensions of (Dis)Integrative Processes	267
SRDJAN VRČAN: Sociology Is too Dependent on Everyday Political Events	273
SILVANO BOLČIČ: Different Notions on the "Applicability" of Sociological Findings	276
BOGDAN KAKVČIČ: Without Ties with Practice, Sociology Is Poor	280
IVAN SVETLIK: Lacking Research on the Yugoslav Level	283
IVAN BERNIK: From Self-analysis to the Analysis of Society	284
ANA BARBIČ: Barriers among Scientific Professions Are still High	288
BOŽO MILOŠEVIĆ: Four Developmental Stages of Yugoslav Sociology	291
VIEWS, COMMENTS	
IGOR RAVNIKAR: Small-Scale Economy and Reconstruction of Production	295
MARIJA CIGALE: Mutual Consumption – Restrictions, Stabilisation and Reconstruction	301
HELENA NOVAK: The Development of Pupil's Independence (and his status in the educational system)	310
DRAGO ZAJC: Successes and Difficulties of Our Delegation Assembly	314
THE STATE AND SELF-MANAGEMENT	
RADIVOJE MARINKOVIĆ: On Reasons for "Etatistic" Self-management	319
THE TRANSLATION	
ADOLFO SANCHES VASQUEZ: Rationality and Emancipation in Marx's Work	325
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS:	
ANDREJ GULIČ, DRAGO KOS, JAN MAKAROVIĆ: Self-management and Planning in Urban Communities	336
BOJKO BUČAR: International Congress: "Regions and Europe"	340
IDA HOJNIK: Social-Science Research in Social Activities	342
REVIEWS, NOTES:	
UMBERTO CERRONI: Technique and Freedom (Boštjan Markič)	347
From Domestic Reviews	350
Authors' Synopses	351

ВЪЗОВ ВРЕМЕНИ	
БОГДАН КАВЧИЧ: Новшество как составная часть деятельности самоуправления	195
ФРАНЦЕ ЧЕРНЕ: Инновационная деятельность инновативное общество	200
СТОЯН ПРЕТНАР: Инновационный кризис Югославии	209
СОПОСТАВЛЕНИЯ	
АНДРЕЙ КИРН: Самоуправление с основами марксизма в контексте школы и общества	227
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
САВА ЖИВАНОВ: СССР в процессе проверки	240
АКТУАЛЬНОЕ ИНТЕРВЬЮ	
Нормативное и практическое регулирование отношений в области осведомления	257
СЛОБОДАН РАКОЧЕВИЧ: Некоторые вопросы в связи с законным регулированием общественного осведомления в нашей стране	258
СЛАВКО СПЛИХАЛ: О аспектах содержания и терминологии нового закона	261
МАТЕВЖ КРИВИЦ: Не вижу существенного прогресса	264
ДАННЫЙ МОМЕНТ ЮГОСЛАВСКОЙ СОЦИОЛОГИИ (II)	
Запис редакция	267
ЗДРАВКО МЛИНАР: Социологические параметры (дез)интеграционных процессов	267
СРДЖАН ВРЦАН: Социология слишком зависит от политических событий дня	273
СИЛВАНО БОЛЧИЧ: Разные понятия „применимости“ социологических познаний	276
БОГДАН КАВЧИЧ: Без связей с практикой социология слабовата	280
ИВАН СВЕТЛИК: Недостаточно исследований обучающихся всю Югославию	283
ИВАН БЕРНИК: От самоанализа к анализу общества	284
АНА БАРБИЧ: Ограды между научными отраслями еще высоки	288
БОЖО МИЛОШЕВИЧ: Четыре фазы развития югославской социологии	291
ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ	
ИГОР РАВНИКАР: Мелкое хозяйство и преобразование производства	295
МАРИЈА ЦИГАЛЕ: Общее потребление, ограничение, стабилизация и преобразование	301
ХЕЛЕНА НОВАК: Развитие самостоятельности ученика (и его положение в воспитнообразовательной программе)	310
ДРАГО ЗАЙЦ: Успехи и затруднения делегатской скупщины	314
ГОСУДАРСТВО И САМОУПРАВЛЕНИЕ	
РАДИВОЈЕ МАРИНКОВИЧ: О причинах „государственного“ самоуправления	319
НАШ ПЕРЕВОД	
АДОЛФО САНЧЕЗ ВАСКЕЗ: Рациональность и эманципация в трудах Маркса	325
НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ	
АНДРЕЙ ГУЛИЧ, ДРАГО КОС, ЯН МАКАРОВИЧ: Самоуправление и планирование в городских содружествах	336
БОЙКО БУЧАР: Международной съезд „Регины и Европа“	340
ИДА ХОЙНИК: Общественнонаучно исследование в общественных деятельности	342
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ	
УМБЕРТО ЧЕРРОНИ: Техника и свобода (Боштjan Маркич)	347
По страницам отечественных журналов	350
Синopsis авторов	351

BOGDAN KAVČIČ

Inovativnost kot sestavina samoupravnega delovanja

Samoupravna socialistična družba je zgrajena na domnevi o »ne-skončni ustvarjalni energiji množic« kot enem ključnih dejavnikov uspešnosti te družbe. Ta ustvarjalnost naj bi se sprostila predvsem zato, ker delavci v takšni družbi delajo za sebe, za zadovoljevanje svojih neposrednih, skupnih in splošnih družbenih potreb. Pomeni, da družba razvija takšne družbeno ekonomske odnose, da se krepí neposredna zveza med delom in zadovoljevanjem potreb delavcev. S tem delavci v socialistični samoupravni družbi uresničujejo tudi svoje generično bistvo.

Naša samoupravna socialistična družba na sedanji stopnji družbenega in ekonomskega razvoja je odprla procese osvobajanja človeka in dela. Vendar empirična dejstva kažejo, da očitno še niso ustvarjeni tisti nujni družbeni pogoji, ki bi omogočili in zagotovili resnično sprostitvev ustvarjalne energije množic. Normativni družbeni dokumenti, posebej ustava in zakon o združenem delu, sicer vsebujejo ustrezna izhodiščna določila in spodbude (zlasti 19., 178. in drugi členi zakona o združenem delu). Nismo pa uspeli uresničiti zadovoljivo takšnih dejanskih družbenih in ekonomskih razmer, ki bi omogočale in spodbujale delavce k množični ustvarjalnosti. Ti pogoji so celoviti: tehnološki, organizacijski, ekonomski, sociološki, psihološki, itd.

Kje naj predvsem iščemo ovire za neuresničevanje množične ustvarjalnosti? V dosedanem razvoju samoupravljanja je bil poudarek predvsem na razvijanju samoupravnega položaja delavcev in razporejanju rezultatov dela (dohodka in zlasti osebnih dohodkov). Te odločitve so strateško pomembne za uresničevanje oblasti delavcev v družbi (upravljalne odločitve) in za neposredno motiviranje delavcev za udeležbo v upravljalnem procesu (osebni dohodki). Vendar so to obenem odločitve, ki jih delavci zaradi njihove celovitosti in strokovne zahtevnosti relativno težko obvladujejo. Pri praktičnem razvijanju samoupravljanja pa je bilo manj poudarka na razvijanju samoupravljanja v proizvodnji (v ožjem smislu), na pridobivanju dohodka. Za to je vrsta razlogov, vendar se zdi, da smo prišli do tiste stopnje razvoja samoupravnih odnosov, ko je nujno

treba revolucionirati tudi proizvodnjo in s tem pridobivanje dohodka, Zato je potrebno usmeriti organizirano družbeno skrb tudi k razvoju samoupravljanja v proizvodnji sami.

Za dosednji razvoj samoupravljanja v organizacijah družbenega dela je zato značilna dvojnost: razvijanje proizvodnje in organizacije pri delu je do neke mere ločeno od razvijanja samoupravljanja delavcev. Da je dvojnost potrebno preseči, je spoznanje, ki je vse bolj prisotno tudi v obliki dejanskih družbenih potreb. Za to preseganje ni dovolj le normativna urejenost (ki je najbrž dokaj ustrezna), ampak so potrebne ustrezne spremembe v vsebini del in nalog delavca pri delu in v organiziranosti delovnega procesa. Navedena dvojnost oziroma ločenost med proizvodnjo in samoupravljanjem je povzročila, da je delavec pri delu pravzaprav negiral svoj družbeni upravljalški položaj.

Tehnologija slovenskega gospodarstva je v veliki meri zastarela, vsaj moralno zastarela. Bolj kot v razvitem svetu in celo bolj kot v preostali Jugoslaviji (to dokazujejo statistični podatki). Gre predvsem za mehanizirano tehnologijo in za polavtomatske stroje. Za to tehnologijo je znano, da determinirajoče vpliva na položaj delavca pri delu in na odnose med delavci. Delo človeka omejuje na služenje stroju, tehnologija določa delovni tempo, podreja vlogo človeka na opravljanje nekaj kratkih, toda pogosto ponavljajočih se operacij. Drugače rečeno, do skrajnosti potencira izvajalsko funkcijo, katere vsebina je za delavca določena od zunaj, in do skrajnosti omejuje ustvarjalno funkcijo delavca pri delu. Delavci pri takšni tehnologiji (recimo pri tekočem traku) so tudi manj motivirani za samoupravljanje (kot recimo delavci v orodjarni). Ta tehnologija do skrajnosti ločuje ustvarjalno delo od izvršnega, umsko od fizičnega in je zato neustrezna za razvijanje samoupravnih odnosov. Prav tako pa ustvarjalno funkcijo zoži na delavce, ki niso v neposredni proizvodnji, na strokovne službe in na vodilne delavce. Tehnološka preobrazba je torej eden pomembnih pogojev za sproščanje množične ustvarjalnosti.

Tehnološke podlage dela je glede na njihove učinke na delavce nujno treba povezovati z organizacijo dela. Družbena lastnina sredstev za proizvodnjo in samoupravljanje bistveno spreminjata položaj delavca v organizaciji dela. Vendar smo pri nas pretežno, če ne celo vselej, vsaj do nedavnega ohranjali v bistvu tayloristično organizacijo dela. Tayloristična organizacija dela je bila razvita kot sredstvo za povečevanje delovne storilnosti na podlagi večjega nadzora nad delavcem, kot sredstvo za ločevanje intelektualnega vidika dela od zgolj izvrševalnega in fizičnega, kot sredstvo za prisiljevanje delavca k večji storilnosti. Zato je razumljivo, da samoupravni položaj delavca samodejno učinkuje v nasprotju s cilji tayloristične organizacije dela in je z njo v konfliktu. Saj tayloristična organizacija dela temelji na prisiljevanju delavca k delu (prisiljujejo ga vodilni delavci), samoupravni položaj pa ga obenem postavlja v vlogo gospodarja in izvrševalca. Tudi odgovornost za uspešno delo in poslovanje postane odgovornost delavcev med seboj in nasproti celotni družbi; ni več

omejena le na odgovornost vodilnim, teh pa nasproti lastniku. Zato je samoupravni položaj delavca stalno povzročal konflikte z nesamoupravno organizacijo dela. Ti konflikti so ne le zmanjševali učinkovitost organizacije, temveč tudi delavčevo ustvarjalnost.

Pri razvijanju organizacije dela, ki bi ustrezala samoupravljanju, so bili že doseženi nekateri uspehi. Organiziranje temeljnih organizacij združenega dela je nedvomno revolucionaren organizacijski ukrep. Vendar je obenem ostalo še nerešeno vprašanje o notranji organizacijski strukturi temeljnih organizacij. Nekateri izkušnje kažejo, da koncept samoupravnih delovnih skupin kot manjših, relativno delovno zaokroženih skupin delavcev (do 20 delavcev) v temeljni organizaciji, ki imajo nekatere pravice samostojnega samoupravnega odločanja (v skladu s pooblastili 57. člena slovenskega zakona o delovnih razmerjih), so obenem stroškovno mesto oziroma zanje merijo nekatere druge (fizične ali stroškovne) parametre delovne uspešnosti, delujejo kot delni zbori delavcev, kot delegatska baza za delegate v delavski svet temeljne organizacije itd., izpolnjuje temeljne zahteve razvijanja samoupravne organizacije dela. Na tak način je mogoče združevati delo in upravljanje v delovni skupini, torej na prvi ravni nad posameznim delovnim mestom. Delavci imajo na tej ravni več možnosti za samostojno urejanje medsebojnih delovnih razmerij, neposredno nadzirajo uspešnost svojega dela itd.

V delovni skupini bi lahko organizirano sprožili tudi množično inovativno dejavnost, neposredno povezano z delom. Zato bi kazalo, prvič, pospešiti razširjanje samoupravnih delovnih skupin kot temeljne oblike organiziranja dela in upravljanja ter na njih graditi organizacijo temeljnih organizacij; ter drugič, povezati s temi skupinami tudi nekatere druge oblike in spodbude za sprožanje množične inovacijske dejavnosti (krožke za nadzor kakovosti, množično inovativno dejavnost itd.). Obenem je treba razvijati integracijske mehanizme delovne skupine v TOZD in TOZD v delovno organizacijo, saj z razširjeno reprodukcijo delavci lažje upravljajo v delovni organizaciji.

Probleme z inovacijsko dejavnostjo imajo v vseh deželah, kjer je samostojnost gospodarjenja delovnih organizacij majhna in je njihova uspešnost ali neuspešnost predvsem odvisna od drugih zunanjih dejavnikov. Pri nas je ovira za sproščanje ustvarjalne energije množic zlasti državno (administrativno) vplivanje na doseženi dohodek, ki ni več (dovolj) odvisen od dela in delovne uspešnosti delavcev, temveč od administrativnih ukrepov (predvsem od zunaj določenih cen). Podoben je tudi učinek podrejanja temeljnih organizacij na raven le proizvodnega obrata v delovni organizaciji. Podobno deluje socializacija izgub, ki ne spodbuja delavcev k dobremu gospodarjenju, saj ne nosijo odgovornosti za slabo gospodarjenje. S tem se ne uresničuje eno temeljnih ustavnih načel, da je dohodek glavno merilo in spodbuda uspešnosti gospodarjenja delavcev v njihovih organizacijah združenega dela in da so delavci odgovorni za gospodarjenje in stalno povečevanje svojih delovnih sposobnosti. Za to

enostavno ni družbene potrebe in spodbude oziroma doseženi dohodek ni rezultat predvsem rezultatov dela delavcev.

Vzrok za majhne družbene potrebe po inovacijskih procesih je tudi prelahko in prepoceni uvažanje tujega znanja v obliki licenc ali »know-how« ali v drugih oblikah. Uporaba tujega znanja je lahko zadovoljila družbene potrebe le ob relativno zaostalem načinu proizvodnje in ob omejenem tržišču (notranje, dobro zaščiteno tržišče). Za inovacijske procese ni bilo spodbude, ki jo omogoča stik z bolj razvitimi gospodarstvi, ni bilo izziva, ki ga sproži takšen stik. Uvoz znanja je bil cenejši kot razvijanje lastnih ustvarjalnih pobud. Za bolj razvito in v izvoz usmerjeno gospodarstvo takšni viri znanja ne zadostujejo več. Seveda pa je treba uresničiti tudi takšne gospodarske pogoje, ki bodo izvoznike tudi dohodkovno nagrajevali.

Ob tem ne kaže zaiti v drugo skrajnost, namreč v prepričanje (in družbeno prakso), da lahko tako majhna država, kot je Jugoslavija, razvija svojo tehnologijo na vseh področjih. Tega ne zmore nobena država na svetu, tudi bolj razvite ne, še manj pa tako majhno gospodarstvo kot je naše. Pač pa gre za izbor nekaterih področij, kjer ima država komparativno prednost, na drugih področjih pa je mogoče uvoženo tehnologijo koristno izpopolnjevati in dopolnjevati za lastne potrebe in z lastnim znanjem. Prav majhna gospodarstva lahko z uspešno množično inovativnostjo vzdržujejo korak z velikimi.

Izkušnje povsod po svetu kažejo, da je za sprožanje uspešnih in množičnih inovacijskih procesov pomembno tudi ustrezno organiziranje inovacijske dejavnosti. Inovacijska dejavnost v socialističnih in kapitalističnih državah je organizirana bodisi preko oblik participacije delavcev (participacija v tehnološkem smislu) bodisi v posebnih organizacijskih strukturah (društvo inovatorjev in izumiteljev, krožki za kakovost itd.). Te izkušnje opozarjajo, da je treba najti ustrezno organizacijsko obliko tudi v samoupravni organizaciji združenega dela. Treba je še raziskati, koliko tovrstnih nalog bi lahko prevzele samoupravne delovne skupine in ali bi kazalo zgraditi posebne organizacijske oblike ob njih oziroma nad njimi.

Pri tem je verjetno potrebno razlikovati med organiziranjem množične inovacijske dejavnosti in pa organiziranjem pomembnejših inovatorjev, racionalizatorjev, izumiteljev itd. Vendar kaže opozoriti na pomen množične inovacijske dejavnosti, v katero se vključuje večina delavcev (»vsak delavec – inovator«). Treba je ustvariti zavest, da je inovacijska dejavnost sestavina delovnih opravil vsakega delavca, ki mora prispevati k zboljšanju delovnih sredstev, delovnih postopkov, svojega znanja itd. Takšna množična dejavnost lahko postopno vodi do bistvenih izboljšav. Seveda pa mora biti zagotovljeno, da se ideje delavcev in njihovi predlogi resno obravnavajo in presojujejo ter da so sprejemljivi predlogi tudi uresničeni. Najlažje bo uresničiti predloge v sami samoupravni delovni skupini,

poskrbeti pa je treba tudi za uveljavljanje drugih in za razširjanje dobrih izboljšav v delovnih skupinah.

Organiziranje pomembnejših izumiteljev in inovatorjev pa verjetno kaže obravnavati posebej, saj je to širšega pomena. Dosedanje izkušnje kažejo, da je velika ovira za sproščanje inovacijskih procesov tudi neustrezno vrednotenje doseženega. Pri tem ne gre le (morda niti ne predvsem) za materialna nadomestila, ampak predvsem za to, da imajo monopol nad vrednotenjem predlogov tisti, ki objektivno niso zainteresirani za inovacije. Zato bi kazalo poiskati oblike, da bi vrednost inovacij vrednotili tisti, ki so jim tudi namenjene.

Pomemben dejavnik množičnih inovacijskih procesov so tudi ustrezne družbene razmere, ki morajo biti spodbudne za inoviranje in hkrati neka vrsta negativne družbene (neformalne) kazni za tiste, ki ne prispevajo ničesar novega. Pomeni, da je treba pomesti z malomeščanščino, lažno solidarnostjo, pritiskom povprečja, pasivnimi odpori in podobnim. Uveljaviti se morajo torej razmere, v katerih bo množična inovativna dejavnost družbena nujnost, nujnost tudi za preživetje vsake organizacije. To bo seveda mogoče le, če bo dejanski položaj organizacij in delovnih skupin – do posameznega delavca – dejansko odvisen tudi od uspešnosti pri inoviranju. Samo besedičenje ne more biti zadosti. Ob tem je nevarnost tudi, da ostane le pri posameznih in občasnih družbenih akcijah (kampanjah). Dosedanje izkušnje pri nas kažejo, da množičnega inovacijskega gibanja ne bo mogoče razviti čez noč. Zato je potrebno trajnejše in organizirano prizadevanje in predvsem ustvarjanje takšnih družbenih pogojev, ki bodo dejansko spodbujali inovacijske procese, v katerih bo tudi gospodarski položaj delavcev in njihovih organizacij odvisen od uspešnosti inovacijske dejavnosti.

Inovacijska dejavnost – inovativna (inovirana) družba

I

1. Naše reagiranje na dogajanja je vedno nekoliko zakasnelo. Zato je tudi aktivnost, ki sledi (praviloma hitro), bolj ali manj improvizirana, kampanjska ter formalizirana. Tako se je dogajalo z zakasnelimi reakcijami na naftno krizo, na upadanje deleža naše zunanjetrgovinske menjave v svetovni trgovini, na hitro zadolževanje v tujini; to se danes dogaja z »odkritjem«, da zaostajamo v inovacijski dejavnosti oziroma s tehnološkim napredkom.

Ta inertnost nas je pripeljala tako daleč, da mora dati ZK tudi na tem področju pobudo za razpravo ter spodbuditi gibanje za množično inventivno dejavnost v gospodarstvu. Pa se le vprašujem, kje je samoupravni sistem združenega dela s svojimi spodbudami in mehanizmi?

2. Danes naletimo ne tako redko na misel, da bo množična inovacijska dejavnost (med drugim) tudi stabilizirala gospodarstvo. Ali je to točno?

Prvič, pravo razvojno inoviranje (na temelju lastnih sil) je pri nas šele v povoju. Za razvito inovacijsko dejavnost nimamo še ustrezne infrastrukture, nimamo še razvitega inovacijskega sistema s trajnimi nagibi k inoviranju itd. Drugič, prava (kapitalna) inovacija dejansko pomeni »konstruktivno destrukcijo«, se pravi tudi »destrukcijo« obstoječih (in zastarelih) gospodarskih struktur, produkcijskih metod, načina gospodarskega mišljenja, ravnanja in poslovanja itd. Trdim celo, da bi sprožitev plazu inovacij na vseh področjih, ne le na gospodarskem, dejansko tudi inovirala samo družbo. Ali smo na takšno gibanje sploh pripravljeni? Ali ne razumemo s stabilizacijo vendar nekaj drugega?

3. Ker sem torej prepričan, da še nismo dojeli samega bistva inovacijske dejavnosti, se seveda kaj lahko zgodi, da bo, recimo, čez deset let stanje nekako podobno današnjemu (ker bodo še druge omejitve, prav gotovo finančne). Kaj bi to pomenilo za naš nadaljnji gospodarski in družbeni razvoj, ni potrebno posebej poudarjati.

Da bo ta sklep bolj nazoren, bom navedel nekaj števil. Kot je mnogim znano, smo s številom prijavljenih patentov (kot enem od kazalnikov inovacijske dejavnosti) na 10.000 prebivalcev na samem repu držav. Leta 1980 je bilo prijavljenih le 0,3 patenta, nekaj več kot v Turčiji, toda več kot 15-krat manj kot npr. na Čehoslovaškem ali na

Norveškem. In še to so bili predvsem patenti posameznikov, ki večkrat nimajo velike (prav gotovo ne razvojne) veljave.

Predpostavimo, da bi inovacijski procesi potekali kot do sedaj ali le v nekoliko popravljeni izdaji. Potem bi imeli, recimo, l. 1992 naslednje število patentov.

Prijavljeni patenti	1971	1982	(1992) predvidevanja
Posamezniki	724	1255	(2500)
OZD	167	142	(170)
Instituti	31	31	(50)

Zastavimo si tretje vprašanje, kako si zamišljamo na takšni podlagi učinkovito vključevanje v mednarodno delitev dela, kako se bomo osvobodili pretirane tuje tehnološke odvisnosti ob naslanjanju na lastne sile itd., razen, seveda, če se zadovoljimo z albanskim življenjskim standardom?

4. Vse to potrjuje, da je kriza, ki jo doživljamo, resnično vsestranska: gospodarska, tehnološko-razvojna, znanstveno-raziskovalna, politično-ideološka, kulturna, moralna itd.; da je dolgoročno razvojna in strukturna pa tako tudi sistemska kriza.

II

Moram ugotoviti, da pri obravnavi tudi inovacijske dejavnosti manjka neka enotna, interdisciplinarna teorija tehnično-tehnološkega oziroma inovacijskega razvoja, povezana s splošno teorijo družbeno-ekonomskega razvoja ter s sistemsko zasnovano ureditvijo našega gospodarstva.

1. O inovacijah se razpravlja že zaradi semantičnih razlogov. Neka majhna inovacija je lahko deloma prenovljena imitacija, delna tehnična izboljšava. Prava inovacija obsega tako raziskavo (novega) kot neposredno ustvarjanje novega (novega produkta, znanja, izobrazbe, postopka, metode, organizacije, trženja itd.). Še posebej je pomembno za inovacijo, kar je posebno poudarjal J. Schumpeter, gospodarska in gospodarna uporaba (vrednost) izuma, novosti. Zato za Schumpetra izumitelj še ni inovator v ožjem pomenu besede. Po njegovem mnenju je inovator tisti, ki daje pobudo za novost, ki jo organizira in tudi financira. Ker je ta dejavnost po bistvu negotova, tvegana dejavnost, je sama funkcija po bistvu podjetniška funkcija, a njen nosilec – podjetnik (po Schumpetru je kapitalizem dinamično-podjetniški sistem, ki temelji na neprestanih inovacijah).

Takšno razumevanje inovatorja kot podjetnika nam seveda zastavlja vprašanje, kdo je potem inovator v samoupravnem sistemu, če nimamo ne kapitalistov – podjetnikov in ne managerjev? Ali so to vsi delavci kot samoupravljalci? Ali je to sploh možno? A o tem več kasneje!

2. Ko v zadnjih letih govorimo vse glasneje o upadanju produktivnosti dela, stopnje gospodarske rasti, akumulativnosti itd., se redkeje vprašamo, kaj je vzrok za to? Ali to pomeni, da stagnirajo produktivne sile družbe oziroma ali niso naletele v svojem razvoju na neke ovire.

Brez posebnega dokazovanja lahko trdimo, da se je v sedemdesetih letih preživel en tip (model) ekstenzivnega, visoko investicijskega, množično zaposlitvenega, tehnološko uvozno in na domač trg usmerjenega razvoja, da sedaj nove družbene razmere zahtevajo nov tip razvoja, to je intenzivni razvoj, ki temelji predvsem na tehnološko razvojni-inovacijski sestavini.

Takšno mnenje je v skladu z Marxovo teorijo družbeno-ekonomskega razvoja, da so produktivne sile gonilna sila gospodarskega in družbenega razvoja in s Kuznetsovo teorijo o inovativnih valovih v zgodovini, po katerih se razlikujejo velike razvojne dobe, kot tudi z Galbraithovo teorijo o treh razvojnih stadijih glede na tri prevladujoče faktorje: zemlja – kapital – znanje.

Temu zahtevnemu tipu produktivnih sil (s poglavitno tehnološko razvojno – inovacijsko sestavino) se morajo potem prilagajati (po Marxu) ustrezni produkcijski oziroma širše družbeni odnosi hkrati z družbeno nadstavbo. Drugače povedano, prilagajati se mora institucionalizirani: gospodarski, politični, vrednostni sistem.

S tem pa smo seveda poudarili tole vprašanje: ali sedanji, normativno urejeni gospodarsko-politični sistem pri nas učinkovito pospešuje razvoj produktivnih sil, da se ne vprašam, če ga ponekod tudi ne zavira.

Toda to je šele del resnice. Spomnimo se, da se meščanskim strankam ni bilo potrebno posebno truditi za uveljavljanje novega kapitalističnega sistema po meščanski revoluciji. Novi vladajoči meščanski razred ga je z vso odločnostjo sam uvajal. Zakaj? Ker so bile zrele razmere zanj. Po analogiji bi moralo veljati, da delavski razred stori po revoluciji nekaj podobnega z uveljavljanjem »svojega« sistema. Kaj pa če ne? Več odgovorov je možnih. Eden med njimi bi bil, da je npr. naš gospodarski sistem po nekih institucijah vendar v neskladju z naravo produktivnih sil (med katere spadajo tudi subjektivne sile). Ali pa nasprotno, da produktivne sile še niso dovolj zrele za uveljavljanje koncipiranega, normativnega sistema. V tem se kaže tudi protislovje med idejno zasnovanim in normativno oblikovanim gospodarskim sistemom ter nekim stvarnim, »nelegalnim« sistemom (kot t. i. nespoštovanje ustave, sistemskih zakonov), kar vse skupaj imenujemo sistemsko krizo, ki vpliva nadalje na neustrezen razvoj produktivnih sil, s čimer se sistemska kriza spreminja v krizo nadaljnega gospodarskega razvoja.

3. S tem pa sem zastavil drugi sklop vprašanj: a) kakšno obliko gospodarstva oziroma družbe zahtevajo pri nas (v poslednji instanci) razvojne tendence sodobnih produktivnih sil in b) ali je Marxov asociativen sistem (asociacija svobodnih proizvajalcev [ljudi]) po svojem bistvu dinamičen sistem ali ne?

ad a) Sodobni razvoj produktivnih sil (s tendenco k polnejši in vseobsežni avtomatizaciji, kompjuterizaciji procesov in človekovega odločanja) nas ne sili k sklepu (kot konec prejšnjega in v začetku tega stoletja), da se nadaljuje koncentracija in centralizacija produkcije, kapitala, upravljanja, ki naj bi na koncu sama pripeljala tudi do zahteve po formalni (lastninski) socializaciji (nacionalizaciji) produkcijskih sredstev kot »nacionalno kolektivno lastnino«. Na temelju novih tehničnih priprav, znanstvenih metod organizacije in upravljanja itd. se sicer nadaljuje integracija (tudi že v svetovnem merilu), toda tudi s poglobljanjem decentralizacije, disperzije, krepitvijo avtonomnosti celic in njihovih združenj. Zato pravimo, da za optimalno gospodarjenje ni nujno vzpostaviti kolektivne lastnine nad vsemi produkcijskimi sredstvi. Ta, še vedno pluralistična urejenost gospodarstva omogoča ohranjanje osebne in skupinske lastnine (kot še tudi racionalne oblike odnosov), hkrati pa tudi takšno samostojnost gospodarskih enot in njihovih združenj, da je njihovo povezovanje preko trga neogibno. Se pravi, da sodobne produktivne sile (čeprav nadalje podružbljajo preko nadaljnje delitve dela ter povezovanja, tudi mednarodnega) ne zahtevajo za svojo racionalno urejenost oziroma upravljanje niti totalne kolektivizacije (še najmanj državne lastnine) niti neblagovnega, centralno planskega upravljanja z njimi.

Če pa še dodamo močan odpor samega delavstva proti vsesplošnemu podržavljanju, tudi političnega sistema, so tako dani trije elementi za konstruiranje zgodovinsko optimalnega sistema, konkretno, danes vsekar nekoliko drugačnega, kot ga je Marx vizionarsko označil za skrajno negacijo sistema blaga in kapitala.

ad b) Marx je namreč konstruiral asociacijo svobodnih proizvajalcev (ljudi) v razdobju tendenčnega razvoja produktivnih sil sredi 19. stoletja kot zanikanje vseh tedanjih blagovnih – kapitalskih oblik odnosov (institucij), ki naj bi bile po njegovem mnenju že tedaj popolnoma navzkriž z lastnostmi tedanjih produktivnih sil. Marxov asociativni sistem je tako čista negacija asociacije blaga in kapitala z relativno zadovoljenostjo umirjenih, pristno človeških potreb, ki naj bi jih ljudje vse bolj zadovoljevali s svojo ustvarjalno samodejavnostjo. Marx tako v asociativnem sistemu ni predpostavljajl neke večje dinamike produktivnih sil, ker bo za človeka glavno bogastvo in standard prosto razpoložljivi čas, v katerem bo samozadovoljno ustvarjal kot svobodno generično bitje. V tem pomenu je tudi načelo delitve po delu načelo, ki naj izraža pravično merilo za delitev z vidika opravljenega obveznega dela po sposobnosti.

Tako bi lahko rekli, da je Marxovo asociativno urejeno gospodarstvo relativno stacionarno gospodarstvo: tehnični, tehnološki, znanstveni na-

predek bo, toda ne zaradi osebne ali skupinske pridobitnosti, ne zaradi blaga, vrednosti, dohodka, ampak zaradi izboljšanja življenjskih razmer – kvalitete življenja. To je zanj t. i. nova civilizacija, nova formacija, nova zgodovina; vsekakor ne civilizacija (formacija) pridobitvenega človeka («homo oeconomicus»).

Zato v asociativnem gospodarstvu ni prostora za trg, tržne odnose, denar, blago, dohodek, cene, konkurenco, podjetje, pridobitnost.

V čem je to problem za nas? V tem, da smo v našo gospodarskopoli- tično ureditev vključili mnoge ideje oziroma institucije iz te Marxove asociativno urejene družbe, ki so po vsebini protitržne, protipridobitniške, protipodjetniške itd., da pa zahteva vrednostni sistem (to so aspiracije) večine naših delovnih ljudi celo pospešeni gospodarski razvoj, torej dinamično urejeno družbo z močnim tehnično-tehnološkim napredkom, to je z močnim naslanjanjem na inovacijske procese, ki preprečujejo težnje k padajočemu donosu, hkrati povečujejo stopnjo gospodarske rasti. Pa od tod tudi še tržno obliko gospodarjenja, tudi še osebno in kolektivno pridobitno (dohodkovno, akumulativno) usmerjenost, tudi še poslovno (podjetniško) uspešno obnašanje itd., če naj sistem generira zadostno stopnjo inovativnosti in s tem novi tip gospodarskega in družbe- nega razvoja, o katerem smo govorili.

Če pa bi zaradi tega dejansko obnovili nekatere od teh institucij, ki so jih skušali ustava iz leta 1974 ter za njo t. i. sistemski zakoni čimbolj omejiti oziroma preobraziti, če že ne odpraviti, bi to seveda zahtevalo spremembo ustave. To pa je seveda velika in tvegana zgodovinska dilema.

4. Kot vidimo, zastavlja t. i. splošni družbenoekonomski razvojni in sistemski problem praktično za nas novo vprašanje o možnosti za nov tip razvoja, ki bi temeljil na novem kakovostnem dejavniku, to je tehnološko razvojnem – inovacijskem dejavniku. Kaj je ta dejavnik glede na do sedaj znane tri oziroma vsaj dva produkcijska faktorja: (zemlja), sredstva (kapital), delo? Ali ga lahko uvrstimo pod kategorijo delo ali pod katego- rijo sredstva, ali morda pod obe, ali pa ga moramo ločeno obravnavati kot poseben, tretji faktor (kot to že delajo mnogi ekonomisti).

Osebno menim, da ima sicer ta faktor značilnosti dela in sredstev, toda je tako samosvoj (specifičen), da je prav, da ga obravnavamo kot poseben faktor produkcije in razvoja.

Ta faktor je deloma v utelešenem (minulem) delu, kot npr. v novih produktih, v novih, zapisanih produkcijskih postopkih, v novih metodah organiziranja, upravljanja itd., deloma pa se pojavlja kot živo delo s posebno izobrazbo, znanjem, sposobnostjo za razvijanjem novega. Ima to posebno značilnost, da ni funkcionalno monotono, ampak v vsaki kombi- naciji izboljševalno, inovacijsko.

5. Kakor hitro pa pristanemo na trifaktorski produkcijsko-razvojni proces, se seveda morata spremeniti tudi a) kategorizacija dela na produk-

tivno in neproduktivno delo ter b) teorija ustvarjanja družbenega produkta in njegove vrednosti (teorija vrednosti).

Moram ugotoviti, da so glede tega vprašanja nekateri pri nas dalje od Marxa ter bliže Smithu. Produktivno delo razumejo kot delo v neposredni produkciji, s stroji, z materialom, kot fizično, težko itd. delo.

Marx tako produktivnega dela ni razumel. Po njegovem mnenju se je pojem produktivnega dela postopno razvijal. V kapitalizmu naj bi bilo tisto delo, ki ustvarja lastniku kapitala (gospodarju) presežno vrednost (novi kapital). V prihodnji, pokapitalistični družbi pa ga preobrazi v tisto delo, ki ustvarja bogastvo za družbo oziroma ki omogoča splošni, polni, vsestranski razvoj produktivnih sil kot pogoja za polni razvoj vsakega posameznika. V produktivno delo tako vključuje tudi znanstveno delo, delo za uporabo znanosti, delo za tehnološki napredek, nasploh znanje (knowledge). Glej »Grundrisse«!

Marx tako del neproduktivnega dela (v kapitalizmu) spreminja v produktivno, torej v ustvarjalca družbenega produkta-bogastva. Čeprav prispevka tako razširjeno pojmovanega produktivnega dela ne ovrednoti v denarni vrednosti, ker po njegovem mnenju socialistična produkcija ne bo blagovna produkcija. Pač pa se bo ta razširitev sestavin vrednosti neogibno pojavila tam, kjer se bo še ohranila blagovna (vrednostna) produkcija. Drugače povedano, vrednosti produkta nič več ne ustvarja samo tekoče izvajalno delo delavcev-neposrednih producentov, ampak tudi inovacijska dejavnost (kot smo jo opredelili), katere delež se v novo ustvarjeni vrednosti celo večja (Solow meni, da ta znaša že nad 1/2 nove vrednosti).

Tako spremenjena kategorija vrednosti je odsev sprememb v sami ekonomski strukturi in omogoča drugačno vrednotenje samih produkcijskih faktorjev oziroma drugačno delitev dohodka med njihove nosilce. Pa je spremenjena teorija vrednosti neogibna za spremenjen odnos do inovacijske dejavnosti.

6. Takšno inoviranje teorije (kategorije) vrednosti oziroma produktivnega dela pa ima še druge sistemske posledice.

Povezano s kategorijama združeno delo, samoupravljanje delavcev se nam zastavljajo vprašanja, kdo pa je potem delavec, kaj je delavski razred, kje je prostor za umsko (še posebej inovativno) delo?

Kot je znano, je Marx povezoval kategorijo delavca, delavski razred v kapitalizmu s produktivnim delom delavcem, ki je hkrati mezdni, eksploatirani delavec. Če sedaj razširimo pojem produktivno delo, ali smo razširili tudi pojem delavca, delavskega razreda? Če postane delavec v sistemu z družbeno lastnino samoupravljaec, ali je potem še sploh delavec?

Vsekakor lahko ugotovimo, da je v spremenjenih družbenih razmerah kategorija delavec ali delavski razred protislovna. Po eni strani moramo še govoriti o delavskem razredu, po drugi strani pa ne več, ker je že v nasprotju z delavstvom kot družbenim samoupravljalnim segmentom. Kar

pa zopet ne pomeni, da so delavci popolnoma izenačeni: po izobrazbi, znanju, interesu, položaju, vrsti dela, funkciji itd. Še posebej je potrebno upoštevati delitev dela na umsko in fizično delo. Eden pretežno fizično dela, drugi pretežno umsko (Engels je videl v tej delitvi dela celo ostanek razredne družbe).

Čeprav ustvarjalno-inovacijsko delo ni strogo povezano z umskim delom (gre za stopnjevanje različnega ustvarjalnega dela), je umsko delo vendar neogibna podlaga vsaj za pomembnejšo inovacijsko dejavnost. Pa torej v danih razmerah še neke vrste privilegij.

Samoupravni sistem sicer odpravlja »razredno« razliko med delavci, hkrati pa mora prav zato, da je dinamičen sistem, upoštevati razlike predvsem po ustvarjalnosti. Različna ustvarjalnost dela – na različnih ravneh (ki bi jo morali v ozdih posebej in temeljiteje urediti in spodbuditi) tako, po svoje, odpravlja razlike pri izvajalnem (fizičnem ali umskem) delu, uvaja pa nanovo razliko med ustvarjalnim in neustvarjalnim (le izvajalnim, rutinskim) delom.

Ne da bi zato sedaj zapostavljali neustvarjalno, izvajalno, rutinsko delo (ki je prav gotovo še mnogokje množično potrebno), pa mora združeno delo, zgodovinsko gledano, postajati samo vse bolj združenost ustvarjalnega dela; torej spodbujati, pospeševati ustvarjalno delo.

To je bil tudi Marxov koncept preobrazbe obveznega dela kot golega sredstva za življenje v osebno zadovoljno, ustvarjalno dejavnost pa s tem preobrazbe delavca proletarca, delavskega razreda v nerazred, v družbo (asociacijo) svobodno ustvarjajočih ljudi.

Seveda bo podlaga za takšno preobrazbo dela v vse širšo ustvarjalno dejavnost tudi širjenje in poglobljanje umskega dela, čeprav človekovo fizično delovanje ne bo nikoli izumrlo. Ljudje bodo v svoji ustvarjalni dejavnosti združevali svojo umsko in fizično sposobnost.

To pomeni, da moramo ustvarjalni (inovacijski) dejavnosti zagotoviti večjo veljavo, tudi nek »privilegij« (kot najbolj redkemu in produktivnemu faktorju) – tudi v obliki večjega dohodka (ki tako vsebuje neko »rento«), če hočemo spodbuditi ljudi k večji, množični inovacijski dejavnosti. Čeprav prav gotovo to za inovatorja ni edina ali celo prva nagrada. In nasprotno, boriti se moramo proti nespodbudni, socialno lažni uravnolovki, ki je huda nadloga našega združenega dela, ki vleče združeno delo nazaj in ne naprej.

7. Sistem združenega dela bi se moral torej preobražati glede na novo materialno-tehnično osnovo ter novi model intenzivnega gospodarskega razvoja: 1. v smeri razširjanja koncepta produktivnega dela (dejavnosti) in 2. v smeri diferenciranja in združevanja dvojnega dela: izvajalnega in ustvarjalnega.

Bo ugovor, da bi takšna dvojnost združenega dela povzročala nepotrebno konfliktnost v njem. Toda, kakor hitro govorimo o razvijanju različnih oblik produkcijskih odnosov, se konfliktom ne moremo izogniti.

Boj med tendenčnim, nadaljnjim razvojem produktivnih sil ter zaostajajočimi produkcijskimi in drugimi družbenimi odnosi pa tudi nasprotja v sami organizaciji produkcijskih odnosov so vendar motor razvoja. Naloga znanosti je, da ta protislovja odkriva, ne prikriva; naloga subjektivnih družbenih sil pa je, da rešujejo konflikte v interesu optimalnega gospodarskega in družbenega razvoja.

Tako ne bomo več govorili o združenem delu in univerz, – in raziskovalna (institutska) dejavnost – in družbene dejavnosti (iz katerih izvzamamo segment države), ampak o integralnem združenem delu kot sistemu enakopravnih podsistemov (segmentov) združenega dela, ki se povezujejo med seboj na podlagi skupnega cilja: optimalnega razvoja. Tako bo že zasnovana svobodna menjava dela (kot menjava produktov in [ali] storitev) postajala splošna oblika povezave vseh delov združenega dela med seboj, s tem da bodo na enem področju bolj intenzivne tržne oblike, na drugem pa manj (odvisno od strukture, položaja, pomena itd. neke dejavnosti).

III

Če bi na koncu konkretnije zaokrožil svoje načelno razmišljanje o spodbujanju ustvarjalne inovacijske dejavnosti v združenem delu in širše, v družbi, bi dejal:

1. Za hitrejši razvoj ustvarjalne inovacijske dejavnosti pri nas moramo ustvariti ustrezno okolje. Takšno, kot je danes, prav gotovo ni najugodnejše: v družbi prevladuje uravnilovka ali pa neupravičeni, nedelovni privilegiji, lažna sociala; preko 90% dohodka se napaja iz povečanih cen; se ne deli na osnovi produktivnosti in donosnosti itd. Da bi ustvarili »kult« ustvarjalnega dela, bi morali vrniti delu sploh precej omajano avtoriteto (kako naj imenujemo neki sistem združeno delo, če v njem ni osrednja kategorija delo, ampak denar, cena).

2. Zato bi bilo potrebno okrepiti končni nadzor samoupravljalcev, hkrati pa spodbuditi strokovno odgovornost in ustvarjalnost poslovodnih struktur, ki naj bi bolj jasno odgovarjale za poslovodne odločitve kolektivom in širši družbi. Povrh tega bi morali biti poslovodje, ravnatelji in druge vodje med prvimi v inovacijski dejavnosti, da bi tako spodbudili druge k širši inovacijski dejavnosti. Tako bi morali oblikovati tudi kadrovsko politiko.

3. Brez močnejšega nagiba k inovacijski dejavnosti, ki bi ga podprla celotna družba kot tudi ozdi, ne bo živahnejše inovacijske dejavnosti. Ta pa ni le spodbudna denarna nagrada, ampak celotna veljava, ki jo ima inventor-inovator v kolektivu in širši družbi. Naša sredstva obveščanja pa tudi druge institucije bi morale bolj »popularizirati« takšno dejavnost za družbo, vsaj toliko kot propagirajo malomeščanske »kreposti« in užitke.

4. Inovacijska dejavnost je nasprotna administriranju, administrativnim togostim, predpisom. Zahteva veliko iznajdljivosti, svobodo snovanja, podjetnosti pa tudi tveganja, kar nadalje zahteva veliko individualnost in samostojnost (vseeno ali pri individualni ali skupinski dejavnosti).

5. Hkrati pa prav inovacijska dejavnost zahteva »mir«, red, urejene razmere pri preskrbi z materialom in pri financiranju. Pa tudi ustrezen informacijski sistem.

6. Če združimo 4. in 5. točko, dobimo novo zahtevo inovacijske dejavnosti: po eni strani po razvitem tekmovalnem duhu, po urejenem tekmovanju, ki je navezano na urejeni trg (kot sodnika – verifikatorja novosti), po drugi strani pa po trdnejšem srednjeročnem planiranju, celo ostri protimonopolni politiki države, celo z določeno pravno zaščito pred nelojalno konkurenco, ker sicer negotovost realizacije izniči novost že ob nastajanju. In še: za jugoslovanske razmere je prosti, mobilni, relativno enotni trg pogoj za učinkovito inovacijsko dejavnost, učinkovit pretok inovacijskih informacij itd.

7. Nagib k ustvarjalnosti je človeku samo deloma prirojen, človek ga predvsem razvije v ustreznem okolju. Če je to tekmovalno-ustvarjalno spodbudno, bodo tudi ljudje bolj ustvarjalni. Povrh tega pa k ustvarjalnosti lahko mnogo pripomore formalni in neformalni izobraževalno-vzgojni sistem. Moram ugotoviti, da ta pri nas ni vsestransko ustvarjalno zasnovan, saj ne pripravlja mladih ljudi za življenjsko uspešno tekmovanje.

8. Za razvoj ustvarjalnosti pri ljudeh pa je tudi pomemben celotni družbeni diferenciacijski in selekcijski mehanizem, da ljudje vedo, da napredujejo, »zmagujejo« sposobni, ustvarjalni, ne pa površneži in karieristi. Ni potrebno posebej poudarjati, kako daleč smo od takšnega mehanizma.

9. Znanstveni socializem se je že zdavnaj razmejil od utopičnega. Vsesplošna prisotnost znanosti pri vsakem pomembnem odločanju o razvoju je pravi pogoj, da se bo sama znanost razvijala kot ustvarjalna sila, hkrati pa bo omogočala procese, ki bodo vse bolj njena aplikacija. Takšna prisotnost znanosti v družbenem življenju je v Jugoslaviji prav gotovo šele v povojih.

10. Če bomo marsikaj iz povedanega postorili, se bomo lahko tudi bolj oprli na lastne sile, hkrati pa lahko zahtevali vstopnico za včlanitev v klub razvitih. Potrebno se je jasno zavedati, da zaostalega vsi tepo, da je vstop v mednarodno družino razvitih izredno težak, samo preko lastnega prispevka v svetovno zakladnico znanstvenega razvoja in znanja. Zato opiranje na lastne sile v inovacijski dejavnosti pomeni odpiranje naših sil navzven – v svet, kjer vlada še kako močna konkurenca.

Vse, kar sem (iz)povedal, torej potrjuje naslovno misel: da brez inovacijske dejavnosti ni inovativne in inovirane družbe ter nasprotno.

Inovacijska kriza Jugoslavije

»Glede na vedno bolj zagrizen boj za trge in tržne deleže postajata volja in sposobnost za inovacije merilo za vzpon, *obstoj in propad podjetij, celih gospodarskih panog* in – v končni posledici – *nacionalnih gospodarstev*.«

Pravkar navedeni citat je povzet iz revije združenja zahodnonemških inženirjev (Verein Deutscher Ingenieure, VDI – Zeitschrift, april 1982., str. 233) in ga navajam kot glavno izhodišče celotnega referata,* obenem pa kot ekonomsko zakonitost našega obdobja, ki se ji nihče ne more izogniti, in ki je prav zaradi svoje neusmiljene logike postala ključni kriterij za razlikovanje med razvitimi in nerazvitimi področji sodobnega sveta. Za dopolnitev in boljše razumevanje naj dodamo še definicijo »inovacije«, ki se po uradnem glasilu OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) iz l. 1971 glasi:

»Kot tehnološka inovacija se šteje *prva uporaba znanosti in tehnologije za nov namen in komercialni uspeh*... Inovacija vodi bodisi do *ustvarjanja novega proizvoda* bodisi do *zniževanja proizvodnih stroškov za že obstoječe proizvode*.«

Za težak in kritični ekonomski položaj, v katerem se je znašla Jugoslavija, se kot glavna razloga navaja svetovno recesijo, ki sta jo povzročala predvsem energetska kriza in skok cene nafte od 1973 leta dalje in v zadnjih letih izreden skok obresti za mednarodna posojila. Oboje nedvomno velja in bilo bi netočno, če bi se postavili na stališče, da bi brez teh žarišč svetovne krize ne zašli v ekonomske težave. Šele na zadnjih mestih se kot razlog naše krize navaja zaostajanje v produktivnosti v primerjavi z razvitim svetom, od katerega smo v odločilni meri odvisni pri stanju in razvoju proizvodjalnih sredstev. Po mojem globokem prepričanju pa v tem tiči naša, v bistru strukturalna proizvodna kriza, brez katere bi se sicer svetovni krizi ne izognili, vendar pa bi njene sunke lažje prenesli in zlasti naša mednarodna zadolžitev ne bi bila tako usodno velika. Glavna teza, na katero naslanjam to ugotovitev sloni na okoliščini, da se naši državi nikoli doslej *ni uspelo programsko in sistematično vključiti v zakonitosti in razvojne tokove sodobne znanstveno-tehnološke revolucije* vse od l. 1950 dalje, vključno z organizacijo in infrastrukturo, ki jih takšno vključevanje zahteva.

I. Sodobna znanstveno-tehnološka revolucija, njene značilnosti in zakonitosti

1. Sedanja znanstveno-tehnološka revolucija je logični in zadnji rezultat gospodarskih in družbenih odnosov, odkar je na prizorišče svetovne

* Razširjeni in dopolnjeni referat avtorja na znanstvenem posvetovanju v Kragujevcu, dne 18. decembra 1982. in sicer na temo: *Revizija Pariške konvencije za zaščito industrijske lastnine*.

zgodovine stopilo meščanstvo in z njim kapitalizem, za katera sta Marx in Engels že v Komunističnem manifestu ugotovila, da (meščanski razred) ... »ne more obstajati, kolikor nepretrgoma ne revolucionira svojih proizvajalnih sredstev«. To, kar danes imenujemo inovacijski proces, sta postulirala kot *eksistenčno zakonitost* kapitalističnega razreda – s hkratno ugotovitvijo, da je bila nespremenjena ohranitev starega načina proizvodnje *prvi pogoj* za obstoj vseh poprejšnjih razredov.

Enaka zakonitost velja seveda tudi za socialistično družbo, kot je ob raznih priložnostih poudarjal Lenin. V razpravi o »grozeči katastrofi in o tem, kako naj se proti njej borimo«, je dilemo boja proti kapitalizmu zastavil takole:

»Revolucija je naredila to, da je Rusija po svojem *političnem* ustroju v nekaj mesecih dohitela napredne dežele. Toda to je premalo. Vojna je neizprosna in nam neusmiljeno postavlja vprašanje: ali poginemo ali pa tudi *ekonomsko* dohitimo napredne dežele in jih prehitimo.« (podčrtaji so Leninovi). »To lahko dosežemo, ker so nam že znane izkušnje, ki jih ima za seboj veliko število naprednih držav, rezultati, ki so jih te dosegle v tehniki in kulturi«, ter te svoje ugotovitve zaostri v dramatično alternativo: »Ali poginemo ali pa z vsem zagonom uberemo pot naprej. Tako postavlja vprašanje zgodovina.«

Ob drugi priložnosti (v razpravi o »neposrednih nalogah sovjetske oblasti«) je v zvezi z dviganjem produktivnosti zapisal, da mora »sovjetska republika za vsako ceno prevzeti vse, kar je dragocenega v dognanih znanosti in tehniki na tem področju. Uresničenje socializma je odvisno prav od tega, s kakšnim uspehom bomo znali združiti sovjetsko oblast in sovjetsko organizacijo uprave z najnovejšim napredkom kapitalizma.«

Od vstopa kapitalistične družbene ureditve dalje velja za sleherni novo družbeno ureditev, da sta napredek in ustvarjalnost na področju proizvajalnih sil tudi njena ekonomska in družbena nujnost. Za socialistično še posebej glede na njeno vizijo in program komunizma, ki je možen le ob takšnem razvoju proizvodnje, da bi slehernik živel po svojih potrebah in ne po rezultatih svojega dela.

Te zakonitosti so postavile pred nove družbe povsem novo ustvarjalnost, ustvarjalnost proizvajalnih sredstev, in to celo ob njihovem »nenehnem revolucioniranju«. Organska sestava kapitala se zato pojavlja kot dinamična in ne kot statična kategorija.

2. Sedanja znanstveno-tehnološka revolucija zajema nekatere zanjo značilne zakonitosti, med katerimi so najpomembnejše:

2.1. Povezovanje znanosti z inovacijami. Znanstvena odkritja, ki na področju prirodnih znanosti ugotavljajo zakonitosti in lastnosti v naravi, ki človeštvu še niso bile znane, spodbujajo inovativno iniciativo, ki se zlasti s pomočjo izumov pretvarja v materialne proizvode ali novo tehnologijo.

2.2. To je privedlo do nastanka t. i. inovacijske verige, na čelu (ali na začetku) katere so omenjena znanstvena odkritja, ki se z izumi lahko

opredmetijo v vrednost in za katere je bistvena tudi pravna značilnost, da lahko dobe pravno zaščito samo, če jih je mogoče »uporabiti v proizvodnji ali sicer v gospodarstvu«. Toda tudi obstoječa proizvodjalna sredstva se da dopolniti ali izboljšati s tehničnimi izboljšavami (racionalizacijami) kot tretjim členom omenjene verige, ki jo zaključuje kompleksna konstrukcijska ali tehnološka inovacija, za katero poznamo iz angleščine uveljavljeni izraz »know-how«.

2.3. Posebna značilnost je t. i. množična inovacijska dejavnost (MID), ki nastaja z ustvarjalnim delom delavcev v neposredni proizvodnji, pretežno v obliki številnih tehničnih izboljšav in drugih racionalizacij (tudi v organizaciji proizvodnega procesa). Ta množičnost je očitna v najbolj razvitih državah obeh družbenih sistemov v svetu, kjer doseže in presega celo 50% vseh zaposlenih (Japonska, NDR, v nekaterih panogah ZDA), tako da ameriški ekonomist Machlup v svoji študiji (namenjeni ameriškemu senatu) o »Ekonomskih temeljih patentnega prava« ugotavlja, da k tehničnemu napredku prispevajo »milijoni malih tehničnih izboljšav« (zlasti z dviganjem produktivnosti) več kot patentirani izumi.

Glede na navedene zakonitosti zadoščajo za sodobni razvoj naslednje teze oz. sklepi in spoznanja:

– Inovacijska dejavnost je postala *organski sestavni del produkcije in reprodukcije*; meja med njima je vedno bolj zabrisana. Sleherni produkcijski sistem – kar je nedvomno seveda tudi naš samoupravni sistem –, ki se te nove značilnosti tehnološkega razvoja ne zaveda in je ne obvladuje, *zaide nujno v produkcijsko krizo* samo.

– Inovacijska problematika je v znanstveno-tehnološki revoluciji prerasla interes posameznih udeležencev v tem procesu (podjetij po eni in ustvarjalcev nove tehnologije po drugi strani) in se pojavlja kot splošni družbeni interes, ki narekuje zavestno inovacijsko politiko posameznih držav, tudi tistih, ki so po svojem sistemu nosilke tržnega mehanizma in njegovih zakonitosti. Ustvarja se obširna makro-infrastruktura na področju informatike, zakonodaja pa neposredno stimulira inovacijski proces v družbi. Med najnovejšimi zakoni velja omeniti v zvezi s temi l. 1980. v ZDA sprejeti zakon o inovacijah (Stephenson-Wydler-Act), ki po svoji vsebini spominja na naše raziskovalne skupnosti.

– Inovacijski proces in posamezne inovacije praviloma niso več naključna spoznanja, temveč programirana in planirana dejavnost. Njen izhodiščni mehanizem sestavlja široka svetovna informacijska mreža novih znanstvenih in tehnoloških dosežkov, brez katere sta nemogoča sleherna investicija in sleherno vlaganje v inovacijske projekte.

– Istočasno zahteva tehnični napredek velikansko koncentracijo raziskovalcev in v njihovo delo vložene koncentracije sredstev. Znanstveni in tehnični dosežki so potemtakem rezultat kapitala in dela.

– To koncentracijo spremlja vse hitrejši ritem tehničnega razvoja, ki pa nosi v sebi veliko nevarnost za vse tiste, ki mu niso sposobni slediti in v njem enakovredno sodelovati. Tehnični razvoj je hkrati *ritem zastareva-*

nja vsakokratne stopnje tehničnega razvoja z vsemi posledicami za gospodarske in družbene razlike. V neenakomernem razvoju proizvodjalnih sil od industrijske revolucije pred 200 leti do sedanje znanstvenotehnološke revolucije tičijo bistveni razlogi za tragične razlike v bogastvu med razvitiimi in zaostalimi področji v svetu.

– Iz te ugotovitve ni težko priti do naslednje, po kateri mora biti sleherni nova investicija kjerkoli v svetu zasnovana tako, da se lahko sproti prilagaja novim razvojnim dosežkom v tehnologiji.

3. Zakonitosti inovacijskih dosežkov kot dejavnika organske sestave kapitala je Marx v I. delu svojega »Kapitala« opisal takole:

»Dodatni kapitali, ustvarjeni v teku normalne akumulacije, služijo pretežno kot nosilci izkoriščanja novih izumov in odkritij, z eno besedo, industrijskemu izboljševanju. Toda tudi stari kapital pride sčasom do tega, da se mora obnoviti *od glave do pete*. ... in se znova poraja v popolnejši tehnični obliki, v kateri zadošča *manjša masa dela za ustvaritev večje mase strojev in materialov* (podčrtaji so moji, S. P.).

»Akumulacija kapitala, ki se na prvi pogled kaže kot njegovo kvantitativno povečevanje, poteka, kot smo videli ob neprestanem kvalitativnem menjavanju njegove sestave, ob stalnem večanju njegovega fiksnega na račun variabilnega dela (podčrtaji so Marxovi).

4. Inovacija je ob svojem nastanku najprej invencija, torej intelektualna kreacija, ki jo je treba tehnično, ekonomsko in pravno preveriti in dognati (ob angažiranju dela in sredstev) do proizvodne in tržne uporabnosti. Iz tega neizbežno sledi, da se tudi produkcijski in zlasti reprodukcijski proces intelektualizirata.

5. Ob vsem navedenem se sleherni inovacija sama pretvarja v dejavnik tega procesa, s tem pa v vrednost, katere bistvena stran je tudi ustrezno pravno varstvo inovacije same, brez katere je dostopna vsakomur. Transfer tehnologije in izključnost pravic do njenih dosežkov se zato v strogi analizi kažejo kot pravne kategorije s pravico do njenega izkoriščanja.

6. Ob zaključku tega uvodnega dela moramo posebej poudariti zakonitosti, ki jih zahteva vključevanje v sodobno znanstveno-tehnološko revolucijo, pa naj gre za posamezno organizacijo združenega dela ali pa za nacionalno razvojno politiko. V tem pogledu veljajo tri med seboj tesno povezane imperativne naloge:

a. lastna *ustvarjalna* inovacijska dejavnost;

b. *ustvarjalna* uporaba celotnega znanstvenega in tehnološkega napredka in njegovih rezultatov (kar zahteva dovršeno informacijsko mrežo in razpolaganje z njo);

c. *ustvarjalna* uporaba pogodbeno pridobljene tehnologije.

Samo tiste posamezne gospodarske (in znanstvene) organizacije, v enaki meri pa tudi cele države, ki so sposobne ustvarjalno obvladovati vse tri naloge, morejo pretendirati na polnovredno vključevanje v razvojne tokove znanstveno-tehnološke revolucije – ob dodatnem spoznanju, da je to vključevanje obenem najplodovitejša mednarodna delitev dela – in s

tem na status razvitosti. Neuveljavljenost le ene od treh metod vključevanja pretvarja sleherno državo ali pa posamezno gospodarsko enoto nujno v državo ali enoto »v razvoju«. In ker je za svetovna področja držav v razvoju značilno pretežno pridobivanje tuje razvite tehnologije, postaja ta oblika vključevanja obenem način, s katerim se ustvarja tehnološko odvisnost in – neokolonializem.

Vključevanje v sodobne razvojne tokove pa zahteva izpolnjevanje dodatnih (vsaj dveh) pogojev:

- ustrezno družbeno (makro) in posamezno infrastrukturo, in
- programiranje in dosledno uresničevanje strategije tehnološkega razvoja države in posameznih gospodarskih ter znanstvenih organizacij.

II. Teorija in kategorije inovacijske strategije

Če imamo pred očmi pomen znanstveno-tehnološke revolucije, vlogo inovacij in njihovih kar najhitrejših vključitev v neposredno proizvodnjo, postane kaj lahko razumljivo, da je morala izzvati tudi teoretske razprave o najustreznejši strategiji tehnološkega razvoja. Prav tako ne more preseñetiti, da so tovrstna raziskovanja nastala in se uveljavljala prav v inovacijsko intenzivnih državah. Za naša razmišljanja o inovacijski krizi Jugoslavije je zelo primerna teorija te strategije, kot jo je razvil C. Freemann v svojem delu »Economics of Industrial Innovation,« (1974), in ki sta jo v našo literaturo vnesla J. Todorović (Konceptija strategije rasta preduzeća«, Beograd 1977.) in Bojan Pretnar (Industrijska lastnina v ekonomskih odnosih s tujino«, Ljubljana 1982.) Ta teorija razlikuje naslednje kategorije strategij:

1. *Ofenzivna strategija* teži za prvenstvom pri ustvarjanju povsem novih proizvodov, pri čemer že prvenstvo samo vsaj praviloma ustvarja tudi ekonomski monopol na trgih, zavarovan in okrepljen z ustrezno patentno politiko, ki naj preprečuje posnemanje. Takšna strategija nujno vključuje znanstvenoraziskovalno delo in zahteva velika sredstva, njeni nosilci so v kapitalističnem svetu praviloma transnacionalne družbe (izrazit zgled v tem smislu navaja JJ. Servan-Schreiber v svojem delu o ameriškem izzivu, gl. slovensko izdajo 1969., str. 152): V štirih letih je IBM investirala v razvoj »tretje generacije« računalnikov kar 5 milijard dolarjev!

2. *Defenzivna strategija* se prav tako naslanja na intenzivno inovacijsko dejavnost, ne teži pa k inovativnemu vodstvu za vsako ceno, in sicer zaradi velikih rizikov ofenzivne strategije. Njen cilj ni da bi bila inovativno prva, temveč boljša od drugih in je zato najbolj tipična oblika in vsebina v sodobni konkurenci. »Defenzivnost« obstoji v tem, da zaobide patente »ofenzivnih« firm, ki pa prav zaradi tega svojo ofenzivno strategijo same dopolnjujejo z defenzivno.

3. Smisel *imitativne strategije* je zajet že v njenem pojmu samem; slediti inovativnim konkurentom brez namena, da bi postali vodilni v

panogi. Imitativne firme se vključujejo v konkurenco z določenim časovnim zaostankom, ko je določena tehnologija že širše dosegljiva. Njena oblika je kupovanje tuje, že znane tehnologije z odkupi patentov, licenc in s prevzemanjem tuje kompleksne tehnologije (know-how).

4. *Ovisna strategija* je značilna za proizvajalce – kooperante, ki, na primer, proizvajajo sestavne dele določenih proizvodov za drugega producenta, ki s tehnologijo razpolaga in jo daje, pogosto pa narekuje kooperantu.

Ob predloženju pravkar navedenih strategij ni težko ugotoviti, da je naša država bila in je še vedno sposobna uveljavljati v glavnem kvečjemu imitativne in odvisnostne strategije, oboje pa pomeni seveda v bistvu usodno odvisnost od tuje tehnologije, kar je nedvomni znak naše inovacijske krize (nadvse redke izjeme slike ne spremenijo). Postali smo tako v najboljšem primeru epigoni tuje ustvarjalnosti, čeprav bi ob stanju naših proizvodnih sil in številni tehnični inteligenci zmogli vsaj na nekaterih področjih tudi defenzivno strategijo, kot nam je to uspelo, na primer, v agrokulturi.

III. Parametri učinkovitosti inovacijskega procesa oziroma znanstveno-tehnološkega razvoja (ZR)

Vključevanje v sodobne tokove razvoja proizvodnih sil terja – ob vsem že navedenem – ne samo zavestno strategijo razvoja, temveč tudi tej strategiji ustrezeni infrastrukturni mehanizem, zadostna sredstva za doseg njenih ciljev, med njimi posebej še za organizirano znanstveno-raziskovalno dejavnost. Rezultati se kažejo v številu inovacij in v njihovi pravni zaščiti, ki te rezultate pretvarja v vrednost.

Na prvo mesto je treba zato kot odločilni parameter postaviti tisti del nacionalnega bruto dohodka, ki ga posamezna družba vlaga v to dejavnost, ne računajoč tistih sredstev, ki jih vlaga v izobraževanje kot enega od najpomembnejših infrastrukturnih nosilcev razvoja. Ker velike države kot so ZDA in ZSSR, že zaradi svoje velikosti v absolutnih številkah vlagajo neprimerljivo večja sredstva, je za intenzivnost vlaganj v ZR merilo višina odstotka nacionalnega bruto dohodka, ki pa je v končnem rezultatu seveda odvisna od njegove višine. Zgolj 1% tega dohodka bo na primer, v Švici v končnem znesku mnogo višji kot 3% v revnejših državah. Zanesljivejši je zato parameter števila inovacij na en milijon prebivalcev posamezne države v enem letu, za katere je učinkovit pokazatelj število patentov, podeljenih domačim ustvarjalcem nove tehnologije.

Ti parametri so na zanimiv način uglašeni med seboj in nam dajejo naslednjo sliko desetletnega povprečja:

1. za ZR namenijo v svetu letno v celoti:
 - 20 razvitih držav ok. 96% sredstev
 - ves preostali svet (vključno s SFRJ) 4% sredstev

2. raziskovalcev v ZR (okoli 3 milijone na vsem svetu)
 - v razvitih državah ok. 95%
 - v preostalem svetu 5%
3. Število (letno) ustvarjenih in pravno varovanih izumov, s čimer je omogočeno njihovo pretvarjanje v vrednost:
 - v razvitih državah 150 do 500
 - v nerazvitem svetu 0 do 20
 - v Jugoslaviji 3 do 4
 (Slovenija izkazuje 13–15 podeljenih patentov.)
4. Iz skupnega seštevka vseh v svetu pravno zaščitene izumov (s patenti oz. v nekaterih socialističnih državah z izumiteljskimi spričevali) dobimo zato v navedenem desetletnem povprečju naslednje statistične podatke:
 - razvite države 94%
 - ves preostali svet 6%
 Jugoslavija je tu udeležena z manj kot 1%.

V statistikah niso navedeni točni podatki o ustvarjenih in uporabljenih tehničnih izboljšavah, toda iz razpoložljivih podatkov je razvidno, da so prav razvite države tiste, v katerih pride celo do 100 izboljšav na en podeljeni patent. S tem je zaokrožen in utemeljen podatek, da je sodobna inovacijska intenzivnost tista, ki je sestavni del produkcije, obenem pa reprodukcije. Tudi na tem področju, na področju tako imenovane množične inovacijske dejavnosti, usodno zaostajamo, saj po razpoložljivih podatkih v naši državi število manjših inovacij ne presega 1% zaposlenih (ob več kot 50-odstotni udeležbi v najbolj inovacijsko intenzivnih državah, kot smo že omenili).

IV. Inovacijska kriza Jugoslavije

Pravkar navedeni podatki nam že sami po sebi dokazujejo inovacijsko krizo naše države, ki pa jo doživljajo tudi druge tako imenovane srednje razvite države, posebej še države Latinske Amerike. Na to okoliščino samo opozarjamo, kar zadeva našo državo pa moramo v njenem razvoju od osvoboditve dalje vendarle ločiti tri obdobja, od katerih pri prvih dveh o tej krizi še ne moremo govoriti.

Od začetka nove Jugoslavije je bil program industrializacije edina pot, po kateri bi se lahko osvobodili zgodovinsko povzročene zaostalosti in odvisnosti od razvitih držav. Ta politika pa ni mogla zaobiti stanja, v katerem se je Jugoslavija znašla neposredno po osvoboditvi: ne samo zaostalosti, temveč tudi razdejanja kot posledice okupacije in vojne.

Prvo obdobje (1945–1950) je bilo zato namenjeno obnovi vsega razrušenega in ni bilo ustrezno za organizirano lastno inovacijsko dejavnost, ki pa se je vendarle spontano pojavljala v izrednem poletu udarništvu, katerega glavna značilnost pa je bila do kraja uporabiti človeške in

tehnične zmogljivosti *obstoječe* tehnologije. Seveda pa je bilo prav to obdobje hkrati že začetek industrializacije in zakon o prvi petletki (1946) je v svojih uvodnih določbah poudaril uvajanje najnovejše tehnologije kot pogoja in vsebino industrializacije.

Ko je istega leta Boris Kidrič utemeljeval zakon o državnih gospodarskih podjetjih, je ugotovil, da je »čezmerna višina in anarhična neenakomernost produkcijskih stroškov izredno močan činitelj v protislovjih našega gospodarstva« in razlog zanjo videl v »nezadostni industrijski razvitosti naše države«. Izhod iz že takrat opazne produkcijske krize je B. Kidrič videl v pospešeni industrializaciji in kot prvo nalogo poudaril »čim hitrejšo *racionalizacijo obstoječe produkcije*«.

V to obdobje spada tudi sprejetje našega prvega povojnega zakona »o iznajdbah in tehničnih izpopolnitvah« (1. dec. 1948), ki je bil zasnovan še po modelu sovjetske zakonodaje z uvedbo izumiteljskega spričevala kot glavne oblike zaščite izuma, toda hkrati z uvedbo pravne ureditve tehničnih izpopolnitev v obliki novatorstev in racionalizacij kot elementa množične inovacijske dejavnosti. V obrazložitvi tega zakona je Boris Kidrič zarisal zasnovano tehnološkega razvoja socializma v Jugoslaviji s tem, ko je poudarjal:

»*Socialistična graditev je tesno povezana z razvojem tehnike in zahteva neprestano ustvarjalno delo za njeno izpolnjevanje, za obvladovanje novih strojev, materiala in izdelkov.*«

»Iznajditelji, novatorji in racionalizatorji so pionirji gospodarske zgraditve naše države, vodniki delavskega razreda v boju za izpolnitev in prekoračitev plana, v boju za *socialistično preobrazbo* naše države.«

Povsem jasno je formulirana inovacijska koncepcija v preambuli zakona samega, ki se sprejema:

»Glede na *odločilni pomen tehničnega napredka* za socialistično zgraditev narodnega gospodarstva v FLRJ in pa zato, da se pospeši in praviloma usmeri napredek tehnike kot *neizogiben pogoj* za razvoj industrije, kmetijstva in drugih panog narodnega gospodarstva;

zato, da se omogoči *vsestranska iznajditeljska delavnost* delovnih ljudi v naši državi, v kateri ta delavnost ni več stvar kapitalističnega izkoriščanja in konkurence;

zato da se še bolj *razširi iznajditeljska delavnost med širokimi množicami* – ne samo v vrstah znanstvenih raziskovalcev, inženirjev in tehnikov, temveč sploh med delavskim razredom, *povsod, kjer se dela* v naši gospodarski graditvi;

zato, da se priznajo in zavarujejo osebne in premoženjske pravice iznajditeljev, novatorjev in racionalizatorjev;

zato, da se še bolj razvije *ustvarjalno socialistično tekmovanje* naših delovnih ljudi kot pomemben pogoj za *povečanje storilnosti* dela in za razvoj iznajditeljskih, novatorskih in racionalizatorskih nagnjenj in zmožnosti naših državljanov in da se ustvari *novo socialistično razmerje* do dela in

zato, da se zagotovi *mednarodno sodelovanje* pri iznajdbah za tehnični, materialni in kulturni napredek vseh narodov ob spoštovanju načela vzajemnosti.«

Ob vsem optimizmu, ki sicer preveva Kidričevo utemeljitev zakona, in ki je bilo sicer značilno za obdobje obnove in postavljanja prvih temeljev novega družbenega sistema v Jugoslaviji, pa ob koncu utemeljitve B. Kidrič ne skriva skrbi glede programske usmeritve inovacijskega procesa v naši družbi in zato skoro roteče poziva, naj bi bil

»ta zakon nov in zadnji opomin za odpravo vrste nepravilnosti, slabosti in napak pri organiziranju in varstvu iznajditeljstva v dosedanji praksi. V vrsti pomanjkljivosti in slabosti se morajo *takoj* izkoreniniti vse tiste, ki se kažejo v *nezadostni skrbi naših ustanov in vodstev* za dosego ugodnih pogojev za razvoj iznajditeljstva, ali birokratičnem odnosu do iznajdb in še posebej do novatorjev in racionalizatorjev...«

Zavedajoč se nujnosti mobilizacije in potrebne infrastrukture za vse te naloge, B. Kidrič v zaključku svojega predloga zakona zahteva, da morajo

»Vsi naši zainteresirani *državni organi, ustanove in podjetja*, predvsem pa naša proizvodjalna ministrstva, direkcije in podjetja ter sindikalne organizacije še močneje razviti aktivnost za popularizacijo in *usmeritev* iznajditeljske delavnosti in za čim širšo *vklučitev delovnih ljudi* v iznajditeljsko tekmovanje.«

Tej konceptiji ni bilo potrebno vse do danes dodati ničesar, razen nad vse pomembne okoliščine, da je ob zaključku tega prvega obdobja prišlo do inavguriranja samoupravnega sistema naše družbe, od katerega smo z vso pravico lahko pričakovali, da bo z neposredno iniciativo delovnih kolektivov oz. združenega dela inovacijska dejavnost zadobila krila in se razvila bolj, kot bi se v sistemu državne lastnine nad proizvodjalnimi sredstvi in ob gospodarski iniciativi države in njenih organov.

Drugo obdobje (1950–1960), ki poteka že ob razvoju samoupravnega sistema naše družbene ureditve, označujeta dve pomembni razvojni značilnosti: namestitev novih znanstvenih in proizvodnih zmogljivosti ob hkratnem oblikovanju že zadostnega števila inteligenčnega kadra (inženirjev in tehnikov, ekonomistov, sociologov in pravnikov), da bi tako utegnili pripraviti in počasi, z razvojem novih proizvodnih ter znanstvenih zmogljivosti, izdelati model vključevanja v tokove že docela jasnih oblik in vsebine znanstveno-tehnološke revolucije z vsemi njenimi značilnostmi.

Kot omenjeno, je prišlo z samoupravljanjem do prehoda gospodarske iniciative v roke samoupravnih organizacij, s tem pa je seveda prešla v njihove roke tudi inovacijska iniciativa. Plansko diriganje proizvodnje in cirkulacije so zamenjala načela objektivnih ekonomskih zakonitosti in trga.

V teh novih okoliščinah seveda ni bilo več ustreznega mesta za zakon iz l. 1948 z nosilnim institutom izumiteljskega spričevala v državni lastnini. Brez spremembe zakona je že razvoj sam izsilil, da so izumi iz državne lastnine prešli v osnovna sredstva posameznih podjetij, v svoji zaščitni obliki, v obliki »patentov in licenc« (tako izrečno uredba iz konca l. 1953. o »upravljanju osnovnih sredstev gospodarskih organizacij« v svojem 3. členu – kar je v bistvu ostalo vse do danes, do zakona o združenem delu).

Tudi za to obdobje je značilna politika ekstenzivnega investiranja, pri kateri smo bili pretežno navezani na kupovanje tuje tehnologije, in to ne le posameznih izumov, temveč kar kompleksnih naprav in tehnoloških postopkov. Ta usmeritev v določeni meri upravičuje zaostajanje pri nacionalnem inovacijskem ustvarjanju, dasi je prav v tem obdobju že prišlo do prekoračitve 1000 domačih patentnih prijav (vendar s kritično pripombo, da jih je bilo med njimi komaj 20% iz združenega dela, vse druge pa od posameznikov). Zanimarjeno je bilo tudi spodbujanje množične inovacijske dejavnosti. Da je inovacijski proces neizogiben sestavni del sodobnega gospodarjenja, se je jasno zavedala ZKJ, ki je l. 1957 sprejela svoj program, v katerem je navedeno, da sta pglavitna nosilca socialističnega razvoja:

»*proizvajalec*... ki mu je zaradi materialne povezanosti s podjetjem največ do tega, da ima podjetje maksimalen uspeh, da dobro posluje in da *neprenehno tehnično napreduje*...

»*delovni kolektiv*, ki je kot nosilec pridobivanja zainteresiran..., da se *neprenehoma zvišuje* individualna in kolektivna *produktivnost dela*, kajti prav to omogoča zvišanje individualnega življenjskega standarda in pa nadaljnje *tehnično napredovanje podjetja*...« (Program ZKJ, slov. izdaja, str. 120).

Program ZKJ (str. 154 in 155) povezuje navedeno z »naravo in vlogo trga« – s poudarkom, da je »relativno svobodni in hkrati kontrolirani trg eden od instrumentov družbenega plana in *ekonomske politike*.«

»Spodbujajoč *iniciativo* vseh nosilcev gospodarske aktivnosti vpliva takšen trg pozitivno na krepitev proizvodnje, na njeno strukturo, posebno pa *vzpodbuja razvoj proizvodjalnih sil*. Toda popoln uspeh v tej smeri bo zagotovljen samo takrat, če bo družba storila vse, kar je potrebno, da bi preprečila nekontrolirano uveljavljanje elementov stihije in nesocialističnih tendenc, ki se danes prebijajo na nekatere dele trga.«

Ob koncu desetletja tega drugega obdobja smo v Jugoslaviji že dosegali stopnjo, ki bi nam dovoljevala ravnanje po načelu, da je sleherno posamezno investicijo (to pa velja seveda za ves nacionalni fond investicij) nujno naravnati tako, da se sama razvija in prilagaja vsakokratni stopnji stanja tehnike na njenem področju, z drugimi besedami: družba bi se morala *preorientirati od ekstenzivne na intenzivno obliko* in vsebino razvoja proizvodjalnih sil, katere nosilni mehanizem je prav intenzivna inovacijska dejavnost.

Tretje obdobje (od 1960 naprej) tej zgodovinski nalogi žal ni bilo doraslo, kar dokazuje naša pretirana odvisnost od tuje tehnologije in, kar je še odločilnejše, zaostajanje za svetovno tehnologijo, o čemer prepričljivo govorijo podatki o izumiteljski dejavnosti v naši državi. Seveda pa se je treba obenem zavedati, da v naši dobi nobena država na svetu, tudi najbolj razvita, ne more razvijati lastne tehnologije brez hkratne uporabe celotnega svetovnega inovacijskega napredka in je zato zelo poučen podatek, da 90% vsega prometa tehnologije v svetu odpade zopet na razvite države. Če naj zgoščeno predočimo razloge za našo sedaj že preočitno inovacijsko krizo, so najbolj očitni naslednji:

1. Odsotnost slehernega jasnega koncepta vključevanja Jugoslavije v tokove znanstveno-tehnološke revolucije (za primerjavo: v ustavi NDR iz leta 1968 določa njen 17. člen, da »Nemška demokratična republika pospešuje znanost in izobrazbo z namenom ... *obvladovanja znanstveno-tehnološke revolucije*...«) Ta koncept bi moral obenem zajeti vso za njegovo izvajanje potrebno infrastrukturo, ki je za takšno nalogo niti danes preprosto nimamo.

2. Neupravičeno nadaljevanje ekstenzivne investicijske politike ob pretežni naslonitvi na tujo tehnologijo. Zakon o patentih in tehničnih izboljšavah, ki je l. 1960 zamenjal že docela neustrezní zakon iz leta 1948 in stopil v veljavo 2. februarja 1961 ter tudi formalno končno omogočil, da je patent postal osnovno sredstvo socialističnih delovnih organizacij, ni bil uporabljen: število patentnih prijav domačih podjetij in znanstvenih inštitutov je ostalo brezupno majhno. Število tujih patentnih prijav in iz tega tujcem podeljenih patentov je bilo sicer dvakrat višje od domačih, toda značilno je, da je pretežno število licenc ali na drugi način kupljene tuje tehnologije (na prim. v zvezi z vlaganjem tujega kapitala v naše gospodarske organizacije) šlo mimo zaščiteneh patentov, ker je bil njihov predmet večinoma kompleksna tehnologija (know-how). Funkcije patenta v sodobnem gospodarstvu in zlasti v mednarodnih gospodarskih tokovih *naša družba vse do danes ni dojela*.

3. Liberalizem in, kot njegova posledica, neselektivnost kupovanja tuje tehnologije, toda vse v prvi vrsti *za konkurenco na domačem trgu*. Namesto z domačo ustvarjalnostjo se je konkurenca razvijala – ob hkratni licenci tujih znamk – z nakupovanjem paralelnih licenc za identične proizvode, celo takšne, ki bi jih bili domači inženirji brez slehernih težav sposobni sami ustvarjati v najvišji kvaliteti (paste za zobe, cigarete, gorčica itd.).

4. Tako smo morali leta 1967 v noveli zakona o sredstvih gospodarskih organizacij priznati svojo podrejenost tuji ustvarjalnosti s tem, da smo dopustili udeležbo tujega kapitala v našem gospodarstvu – s poudarkom in priznanjem statusa kapitala prav tehnologiji v vseh njenih oblikah juridične ureditve (patenti, know-how, proizvodna tajnost, poleg tega pa še blagovnim znamkam), ne da bi bili sami sposobni pretvoriti v kapital lastne ustvarjalne dosežke. To je očitno tudi v sedaj veljavnih dveh zakonih iz leta 1978, ki urejata udeležbo tujega kapitala v naši državi (zakon o vlaganju sredstev tujih oseb v domače OZD in zakon o »dolgoročni proizvodni kooperaciji, poslovno-tehničnem sodelovanju ter pridobitvi in odstopu materialne pravice do tehnologije med OZD in tujimi osebami«).

5. Pri vsem tem nimamo nobenih podatkov o komercialnem učinku v tujini pridobljene tehnologije. V naš družbeni mehanizem ni bilo vključeno trajno primerjanje organske sestave kapitala posameznih OZD, in tudi v nacionalnem okviru, z organsko sestavo v najbolj razvitih državah.

6. Problem *produktivnosti* se kar naprej obravnava kot vprašanje boljše delovne discipline, organizacije dela, ne pa kot vprašanje rasti, ki *izvira iz organske sestave kapitala* in katere najučinkovitejši dejavnik je rast inovativnosti, na katero odpade že po sodobnih učbenikih najmanj 75% vsakokratne večje stopnje produktivnosti.

7. Pogrešamo še vedno, pač zaradi odsotnosti družbene zasnove tehnološkega razvoja in njegove strategije, sleherno jasno stimulatивно politiko, zlasti fiskalno, za OZD, ki vlagajo v ZR delo in uporabljajo inovacijske dosežke.

8. Družbena psihologija odnosa do inovacij prepleta vse pravkar navedene razloge, kaže pa se posebej še v naslednjih pojavih:

– Inovacije (domače) se še vedno obravnava z vidika pravic posameznega avtorja inovacij, ne pa kot produkcijski dejavnik. S tega vidika je posebej zaskrbljujoče, da so prav ti posamezniki nosilci inovacijske iniciative, nato pa jih čaka trnova pot iskanja OZD, ki bi bile pripravljene vnesti v svojo proizvodnjo ustvarjeno inovacijo. To je usodno nasprotje zakonitosti vsake sodobne družbe, v kateri velja prav nasprotno pravilo, po katerem morajo družba in posamezne gospodarske in znanstvene organizacije v njej *programirati, planirati in financirati* inovacijsko dejavnost in zato *one – organizacije – iščejo inovacijske ustvarjalce* – pri čemer je skoro avtomatično razrešen tudi problem njihove moralne in materialne stimulativnosti.

– Kompleks manjvrednosti do tuje tehnologije, zlasti iz zahodnih, »konvertibilnih« držav (kar pojasnjuje podatek, da je bilo nad 90% tuje tehnologije nabavljene v teh državah). Ta psihologija se prenaša tudi na trg – s pretiranim poudarkom v reklamah, da je ta ali oni proizvod izdelan po tej ali drugi tuji licenci, pri čemer ustvarjamo pogosto tržni renome za še docela neznane firme, povrh tega pa moramo za to plačevati še licenčnino!

– Pristajanje na nepotrebne restriktivne klavzule pri kupovanju tuje tehnologije, ki je hkrati izraz pravne in drugačne nestrokovnosti pri sklepanju ustreznih pogodb.

Problematike naše inovacijske krize iz docela razumljivih razlogov ni mogla prezreti »komisija zveznih družbenih svetov za probleme ekonomske stabilizacije« (Kraigherjeva komisija), ki je že med svojim delom in pripravo sklepnih dokumentov v izhodiščih za strategijo tehnološkega razvoja v bistvu potrdila analize v tej razpravi s sledečimi ugotovitvami:

»Z današnjo ekstenzivno ekonomsko politiko so v Jugoslaviji najmanj za eno desetletje ostale zanemarjene ekonomske zakonitosti in tehnološka strategija Jugoslavije, zasnovana na špodbujanju inovacijskega procesa. To pomeni, da je nujno, gospodarsko-politično in dohodkovno, vsposodbujati tehnološki napredek kot temeljni nosilec razvoja strategije Jugoslavije na doseženi razvojni stopnji... Temu procesu preobrazbe, ki naj omogoči zmanjšanje strateške in reprodukcijske odvisnosti naših DO od multinacionalnih kompanij oziroma velikih kapitalov, bo moral biti namenjen velik del celokupne akumulacije.«

Toda ob vsem tem v obdobju od l. 1960 dalje ni manjkalo pobud in akcij, s pomočjo katerih naj bi se naša družba ozavestila in prešla iz inovacijskega mrtvila v zavestno akcijsko vključevanje v intenziven inovacijski proces. Formalno najpomembnejša akcija je bila pobuda Zveznega zavoda za patente, ki je v pripravi IX. kongresa ZKJ predložil predsedniku SFRJ (1969) memorandum z naslovom »Vloga in mesto Jugoslavije v sodobni znanstveno-tehnološki revoluciji«. Predsednik Tito je memorandum odobril; del njegovih pobud je bil vgrajen tudi v njegov govor na kongresu ZKJ. Zvezni zavod za patente je nato svoj razširjeni memorandum dostavil zveznemu izvršnemu svetu, čigar več odborov ga je obravnavalo in njegove pobude in podatke sprejelo, kar je, med drugim, razvidno iz informacije »o ukrepih za vključevanje Jugoslavije v sodobno znanstveno-tehnološko revolucijo« z dne 7. avgusta 1969 – z uvodno konstatacijo, ki se glasi: »Problem naše odsotnosti v procesu sodobne znanstveno-tehnološke revolucije je v bistvu sistemski in se ga lahko reši samo ob zavestnem angažiranju celotne družbe.« Tudi ta dokument zajema ukrepe, ki so nujni, in ki ostajajo vseskozi aktualni tudi za sedanji krizni trenutek. Kot »konkretne naloge« za vključevanje v tokove te revolucije dokument povzema iz memoranduma Zveznega zavoda za patente naslednje najpomembnejše:

- izdelavo koncepta tehničnega razvoja Jugoslavije za relativno daljše obdobje – 10 do 20 let;

- reformo in dopolnitev zakonodaje, ne samo v smislu formalne zaščite novih tehničnih dosežkov, temveč v obliki stimulativnih ukrepov za uvajanje in uporabo najnovejše tehnike;

- reforme sistema izobraževanja – od osnovnošolskega do visokošolskega – kot ukrepa za razvoj infrastrukture, potrebne za nastanek moderne industrijske družbe; s tem v zvezi še posebej za oblikovanje strokovnjakov za organizacijo in izvajanje tehničnega napredka (patentnih inženirjev, ekonomistov in pravnikov specialistov);

- uvajanje nove znanosti – prognoziranja tehničnega napredka in le na tej podlagi naj bi načrtovali tehnični napredek;

- aktiviranje in organizacijo znanosti za kontinuirano ustvarjanje novih, za gospodarstvo uporabnih izumov in njihove komercializacije;

- ustanavljanje raziskovalnih in razvojnih (RR) oddelkov pri vseh velikih gospodarskih organizacijah in znanstvenih institucijah z nalogo ne le spremljati, temveč tudi ustvarjati – v prvi vrsti – novo tehniko;

- vključevanje Zveznega zavoda za patente v te naloge, zlasti z informativno službo (uporaba njegove bogate patentne dokumentacije).

Da bi se vse te naloge lahko uveljavile kot splošni družbeni program, je v istem dokumentu poudarjeno, da bi se morale vanj vključiti vse upravne, družbene in politične sile v državi, v prvi vrsti pa:

- vse skupščine, od zveznih navzdol do občinskih, ki morajo spremljati problematiko tehničnega razvoja, v enaki meri pa problematiko organizacije modernega trga;

- posebej *vsi zavodi za planiranje*;
- *Zvezni zavod za patente* kot državni organ; postal naj bi temeljni patentni informacijski center, po drugi strani pa organizator pri formiranju strokovnjakov na področju tehničnega razvoja (patentnih inženirjev);
- *Zbornice na vseh ravneh* morajo dojeti problematiko tehničnega razvoja (in organizacijo modernega trga) kot organski sestavni del gospodarstva;
- *sindikati* kot neposredni predstavniki delavskega razreda; posebno pozornost naj bi namenili *množični inovativni dejavnosti*;
- vse *družbene organizacije*, posebej še združenja inženirjev in tehnikov, združenja izumiteljev in avtorjev tehničnih izboljšav, Ljudska tehnika;
- vsi znanstveni in raziskovalni instituti – toda
- »težišče reševanja problematike leži na posameznih *gospodarskih organizacijah in njihovih združenjih*. Za manjše enote se priporoča formiranje posebnih poslovnih združenj z nalogi, da zasledujejo sodobni tehnični razvoj in omogočajo posameznim članom, da ga prilagajajo svoji proizvodnji in da na ta način ne zaostajajo za velikimi gospodarskimi enotami z lastnimi RR centri.«
- posebne naloge stoje pred *tiskom, radiom, televizijo in filmom*;
- ob vseh doslej navedenih nosilcih bodoče organizacije jugoslovanske udeležbe v sodobni tehnološki revoluciji bi morali *politični forumi* vprašanje te udeležbe obravnavati in propagirati ne samo kot temeljni gospodarsko-politični problem, temveč posebej še z vidika gospodarske in družbene reforme. Pri tem je treba posebne naloge zaupati *Zvezi socialistične mladine Jugoslavije*, ki naj bodoče generacije pripravi na naloge na področjih, ki jih je sedanja generacija usodno zanemarila.

Zvezni izvršni svet je celotno gradivo na podlagi dokumenta Zveznega zavoda za patente z njim vred obravnaval na svoji 69. seji dne 18. februarja 1970. in se »seznanil s poročilom Zveznega zavoda za patente o vlogi in mestu Jugoslavije v sodobni znanstvenotehnološki revoluciji in *pozitivno ocenil predloge v poročilu*«. ZIS je v tej zvezi sklenil (navajam le najpomembnejše sklepe):

- naj komisije, ki se ukvarjajo s *projekcijo dolgoročnega razvoja* Jugoslavije, vključijo v svoje prognoze tudi komponento znanstvenotehničnega razvoja;
- naj Zvezni zavod za gospodarsko planiranje s tem v zvezi izdela *metodologijo planiranja tehničnega razvoja*;
- da je *programe izobraževanja*, od osnovnih šol do fakultet, neizogibno prilagoditi *zahtevam znanstveno-tehnološke revolucije*;
- ZIS bo predložil *sindikatu* Jugoslavije, da s svoje strani spodbuja in propagira novatorstvo in nastopi kot pobudnik sprememb in dopolnitev statotov delovnih organizacij, v katerih je treba uvajati stimulanse, moralne in materialne, za člane delovnih kolektivov, ki s svojimi pobudami (v

obliki izumov in novatorskih rešitev) neposredno sodelujejo pri tehničnem razvoju.

Sklepi ZIS so bili z vsem spremnim gradivom dostavljeni republiškim in pokrajinskim izvršnim svetom. Čeprav so sklepi formalno obvezni in po svoji vsebini pomenijo prvič v Jugoslaviji konkretno formuliran program »vključevanja Jugoslavije v tokove znanstveno-tehnološke revolucije«, s svojimi konkretnimi nalogami pa obvezujejo za organizirano družbeno akcijo – te akcije sploh ni bilo. Niti en izvršni svet v republikah in obeh pokrajinah ni obravnaval gradiva in sklepov ZIS. Edina izjema je bila Slovenija, kjer je odbor za gospodarstvo pri izvršnem svetu problematiko obravnaval in seveda tudi ugotovil krizo našega zaostajanja v primerjavi s tokovi tehničnega napredka v svetu – toda do samega izvršnega sveta problematika ni prišla.

Kot težak simptom naše inovacijske krize lahko zato brez težav ocenimo prav okoliščino, da formalni sklepi najvišjega operativnega upravnega organa Jugoslavije dobesedno utonejo v pozabo. Dasi formalno vsi ti sklepi še vedno veljajo, se je moralo zgoditi, da vse gradivo, povezano z njimi, ni bilo vključeno v delo že omenjene Kraigherjeve komisije!

Nič boljše usode nista doživeli dve leti (1975. in 1976.), ki so ju zvezna skupščina in skupščine republik in pokrajin razglasile za »leti tehnoloških inovacij in zaščite pravic industrijske lastnine«.

Akcija je bila široko zasnovana tako v zveznem kot v republiških okvirih, toda žal je aktivirala v glavnem vse tiste, ki so že od preje bili pobudniki vključevanja inovacij kot organskega sestavnega dela v razvoju proizvodnih sil. Vzeto v celoti – tudi ta pobuda ni rodila praktično nobenih rezultatov. Razlog za to je v veliki ali celo odločilni meri okoliščina, na katero sem že opozoril ob predstavitvi sklepov ZIS z dne 18. februarja 1970: sklepi so bili sprejeti, toda to je bilo tudi vse, namesto da bi ZIS, ob letu inovacij pa vse skupščine z zvezno na čelu, spodbudili in organizirali akcijo za izvedbo svojih lastnih pobud. Skupščine so se s postavitvijo ustreznih odborov tega dela enostavno otresele. Izjema je bila tokrat zopet Slovenija, katere skupščina (zbor združenega dela) je skupno s skupščino Raziskovalne skupnosti Slovenije sklicala za 30. junija 1976 zasedanje, na katerem je bilo že v uvodu sprejetih stališč poudarjeno, da je »*inovacija temeljni dejavnik napredka*«. Zasedanje je imelo eno točko dnevnega reda »inovacijo – kot sestavino združenega dela« in v tem smislu je tudi njen sklepni dokument posebej poudarjal pomen inovacijskega *procesa v samoupravnem sistemu*, čigar »*zgodovinska naloga samoupravnega sistema je tudi ta, da hitreje in uspešneje razvija proizvodna sredstva kot drugi sistemi*...«

V Sloveniji akcije in pobude tudi pozneje niso zamrle. Sprejet je bil družbeni dogovor o inovacijah, gospodarska zbornica Slovenije si ves čas živo prizadeva, da bi inovacijski proces zajel vse naše gospodarstvo in ga spojil z znanostjo, pa vendar smo žal še zelo daleč od tega, da bi lahko

ugotavljali zares učinkovit preobrat. Res je, da Slovenija izkazuje, ob jugoslovanskem povprečju – 3–4 domačih podeljenih patentov na 1 milijon prebivalcev, 14–15 patentov letno, da imamo določeno infrastrukturo s Patentno pisarno v Ljubljani in prav tako z, žal, ne dovolj uporabljenim, »Informacijskim centrom, organizacijo za znanstveno in tehnično informatiko«, da imamo prizadeven in uspešen posredniški biro za inovacije »Novum«, da je aktivna Zveza društev izumiteljev in avtorjev tehničnih izboljšav, in da so zlasti naše vodilne proizvodne organizacije, kot so ISKRA, KRKA in LEK, pa TAM in še katera, na primer PLAMA v Podgradu, ki namenjajo razvojnemu in inovacijskemu prizadevanju vso pozornost – toda gledano v celoti – smo še zelo daleč od tega, da bi bil inovacijski proces v celoti vgrajen v vsakodnevno *komercialno* prizadevanje celotnega gospodarstva. Slovenija bi po moji oceni – ob danem številu znanstvenih in tehničnih kadrov in ob sedanjih zmožljivostih – že danes lahko izkazovala vsaj 50 podeljenih patentov na en milijon prebivalcev.

Inovacijska kriza Jugoslavije je posledica njene zgodovinske zaostalosti, ki se kaže tudi v drugih, t. i. srednje razvitih državah, ki so šle po poti nagle in zato z nami vred ekstenzivne industrializacije. Tovarniški zidovi in še tako moderni stroji so samo prvi korak v obdobju, ko v dinamiki razvoja znanosti in proizvodjalnih sredstev usmerjajo nadaljnji razvoj le *intelektualni inovacijski dosežki* in njihovo čimprejšnje pretvarjanje v proizvodne dejavnosti. Pot od prvih korakov industrializacije do *industrijske družbe* gre žal mimo celih generacij.

Vse analize nas vodijo do vedno novega spoznanja, da psihologija naše družbe ne dojema pomena intelektualnih stvaritev kot ključne kategorije pri razvoju proizvodjalnih sredstev in, da ponovim, tiste zakonitosti sedanjega načina proizvodnje, ko je inovacijski proces vgrajen v sam produkcijski mehanizem. Če tega določena družba ne zmore, ponavljam tudi to ugotovitev, zaide v *produkcijsko krizo*. Ta psihologija se razodeva tudi v naši zakonodaji, iz katere navajam kot značilna le dva, toda izjemno pomembna sistemska zakona:

Na prvem mestu zakon o združenem delu, ki bi po vsej svoji vsebini moral od nosilcev razvoja proizvodjalnih sil zahtevati in institucionalno urediti glavno nalogo, ki terja, da »... svoje proizvodjalne sile neprestano revolucionirajo«, kot sta ugotovila Marx in Engels za nosilce kapitala. Zakon se pa v celoti ukvarja z *upravljanjem* proizvodjalnih sil, ne da bi raziskoval, odkod prihajajo. Zadoščalo bi že, da bi njegov 46. člen pri nalogah delavcev na prvo mesto postavil *razvijanje in ustvarjanje*, ne pa samo »*uporabljanje* znanstvenih, tehničnih in *tehnoloških dosežkov*...«. Edini člen (130), ki govori izrecno o inovaciji, obravnava to le v zvezi z osebnim dohodkom njenega ustvarjalca, sicer pa zakon inovacije nikjer, kaj šele sistematično ne obravnava kot *produkcijskega dejavnika*. Patent je bolj po naključju kot sistemsko omenjen le v enem členu (274), vendar brez slehernega poudarka na njegovi funkciji v gospodarskem sistemu in

še posebej ob poudarjanju zakonitosti *blagovne proizvodnje in konkurence ter trga*.

Enako slabost, toda v neprimerno bolj daljnosežni obliki, kaže leta 1981 uveljavljeni zakon o »zaščiti izumov, tehničnih izboljšav in znakov razlikovanja« (ZVITIZR), ki ni le v nasprotju z ustavnimi načeli in načeli ter vsebino zakona o združenem delu, temveč z vsemi ekonomskimi zakonitostmi. Od teh je najpomembnejša konkurenčna funkcija patenta, ki se lahko uveljavi samo ob določeni omejeni časovni izključnosti pravice do uporabe patentiranega izuma. Ta izključnost ima svojo logiko in pravno teoretsko utemeljitev v tem, da se štiti *pridobitev trga*, naš zakon pa to pravico priznava šele, če je jugoslovanski trg z izumom *že zajet*, vrhu vsega še na »pretežen način«! Do takrat pa lahko uporabljajo izum tudi drugi.

To je samo ena od težkih nelogičnosti in šibkosti tega zakona, ki je, v celoti vzeto, vsebino patentne zaščite oklestil do nepomembnosti, kar je privedlo do tega, da je tujina nehala prijavljati svoje izume v Jugoslaviji. Tujo tehnologijo bomo morali poslej kupovati za neprimerno večjo ceno in ob pogojih, ki nam jih bodo oktroirali. Jugoslavija je s tem nedomišljenim zakonom, ki v bistvu v naprej »socializira« domače in tuje izume, ostala v svetu povsem izolirana. Tudi znotraj Jugoslavije se v takih okoliščinah patent ne more spreminjati v kapital, kar nam na presenetljiv način kažejo tudi statistični podatki o prijavah patentov (domačih) v prvem letu (1982) po uveljavitvi zakona (stopil v veljavo 28. dec. 1981), ki kažejo na to, da ne samo tujci, temveč tudi naše domače gospodarske in raziskovalne organizacije, patentov *ne* prijavljajo. Po podatkih Zveznega zavoda za patente je bilo v tem letu v Jugoslaviji prijavljenih skupno 1428 domačih patentov, toda od tega le 142 od OZD in 31 od ZR-inštitutov, skupno torej daleč manj kot 20% vseh prijav, *namesto da bi bilo razmerje obrnjeno!* (Ustrezne številke za Slovenijo so relativno ugodnejše: od 249 vseh prijav odpade na OZD 54, na ZR-institute 16 in na posameznike 179). Slika je jasna: tudi domače organizacije združenega dela ne vidijo v patentiranju nobene stimulacije. Še bolj žalostna je slika pri prijavah naših patentov v tujini. Po podatkih Evropskega patentnega urada v Münchnu, pri katerem je moč z enkratnim postopkom zavarovati izume v 11 zahodnoevropskih državah, je bila l. 1982 med skoro 25.000 prijavami (ok. 600 iz ZRN, prav toliko iz ZDA, ok. 3700 iz Japonske) *le ena sama* iz Jugoslavije.

Če boho želeli najti učinkovito pot iz težke inovacijske krize Jugoslavije, se seveda ne bomo mogli izogniti temeljiti reformi naše zakonodaje.

To ni kratkoročna naloga, vendar pa predolgega odlašanja ne bi smeli dovoliti. Še težja naloga bo seveda sprememba psihologije, ki jo še vedno zaznavamo takorekoč sleherni dan v informativnih glasilih, po radiu in televiziji. V mislih imam dve žarišči naših kriznih razmer, ki ju je mogoče pogasiti le in skoro izključno z učinkovitim zvišanjem produktivnosti ob uvajanju intenzivne inovacijske dejavnosti: *inflacijo in našo izvozno poli-*

tiko. V pre mnogih izjavah, govorih, nastopih naših najbolj poklicanih politikov skoro nobeden od njih ne omenja, da sta učinkovito zdravilo proti izvozu po svetovnih cenah in zato pod našimi proizvodnimi stroški (kar, po domače povedano, pomeni, da izvažamo v svojo domačo izgubo, čemu bi bile sicer potrebne izvozne stimulacije?) *izključno dvig produktivnosti*, ki se mora kar najbolj približati svetovni ravni. Prav isto velja za inflacijo: zdravilo proti zviševanju cen leži zopet v inovacijah, ki produkcijske stroške znižujejo.

V. Izhod iz inovacijske krize

Pot iz inovacijske, prek nje produkcijske in še dalje iz družbene krize leži pred nami dovolj jasno načrtana: prehod iz ekstenzivnega v intenzivno gospodarstvo, čigar malone edini učinkovit instrument je intenzivni inovacijski proces. Dasi žal zelo pozno, nam nudijo TEMELJI STRATEGIJE TEHNOLOŠKEGA RAZVOJA komisije zveznih družbenih svetov izredno bogato gradivo analiz našega sedaj že usodnega zaostajanja za ritmom in obsegom svetovnega ustvarjanja materialnega bogastva z nepretrgano inovacijsko dejavnostjo. Izhodišča in smernice so jasne, naloga naše družbe je, da bogato gradivo tega in drugih dokumentov kar najprej tudi institucionalno uredi, če se želi izogniti usodni alternativni (z vsemi, tudi političnimi posledicami), ki jo je z vso dramatičnostjo predočil tov. Milan Kučan v svojem govoru ob 40-letnici II. zasedanja AVNOJ. Dejal je namreč, da nam grozi nevarnost,

»da bomo izginiili v sivini povprečja in da bomo zaradi *nesposobnosti slediti družbenemu, tehnološkemu in kulturnemu napredku* in napredni misli v svetu prisiljeni končati na obrobju Evrope, *na katerega bo svet gledal s posmehom in pomilovanjem*. V teh opredeljevanjih smo sami sebi sodnik, *kajti samo od nas je odvisno, kam nas bo postavila zgodovina.*«

ANDREJ KIRN

Samoupravljanje s temelji marksizma v kontekstu šole in družbe

Mineva že deseto leto, odkar je bil v srednje šole uveden splošno izobraževalni predmet »samoupravljanje s temelji marksizma« (STM). Da bi kolikor toliko celoviteje pregledali uspehe in neuspehe, težave in ovire pri uresničevanju temeljnih nalog in smotrov STM, so Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo (Katedra za študij STM), Marksistični center CK ZKS, Pedagoški inštitut ter Zavod SRS za šolstvo organizirali širši strokovni posvet v Ljubljani 24. in 25. februarja. Strokovnega srečanja se je udeležilo okoli 60 učiteljev tega predmeta, učenci, slušatelji študija STM ter znanstveni delavci. 21 pismenih prispevkov in več kot 20 diskusijskih nastopov je dokaj izčrpno izkristal iziralo podobo o stanju STM na šoli in o širših družbenih dejavnikih, ki vplivajo na njegovo uveljavljanje ali njegovo zaviranje.

Posebna vrednost so številne empirične analize o tem, kako učenci sprejemajo vsebine in metode dela pri STM in kako vrednotijo njegov status v primerjavi z drugimi splošnimi izobraževalnimi predmeti v srednjem usmerjenem izobraževanju. Stališča učencev so z anonimnimi anketami zbrali učitelji, učenci ali so se s tem ukvarjali absolventi pedagoške smeri STM v svojih diplomskih nalogah ali pa raziskovalci v svojih raziskovalnih nalogah, ki še niso končane. Vse te raznovrstne večje ali manjše ankete so zajele več kot 1000 učencev. Zelo informativna in dragocena so bila pričevanja samih učencev iz različnih izobraževalnih centrov, ki so se udeležili posveta.

Najprej se moramo spomniti razlogov in smotrov za uvedbo STM v letu 1974/75. Ugotovljeno je bilo, da ni zadovoljiva širša marksistična družboslovna izobrazba v vseh srednjih šolah še zlasti ne vzgoja in izobraževanje za samoupravljanja. Občutno je bilo pomanjkljivo znanje o našem samoupravnem sistemu in socializmu kot svetovnem procesu. Seveda ni bilo odločilno samo znanje, temveč se je poudarjalo, da to ne more biti zgolj klasičen šolski predmet, kjer se njegova glavna vsebina,

aktivnost in smoter končajo v razredu. Na strokovnih šolah so imeli predmet družbopolitična ureditev SFRJ, ki je bil dokaj normativistično zasnovan in pogosto strokovno tudi neustrezno izvajan. Vse bolj se je krepilo spoznanje, da ne more nobeden izmed obstoječih čisto disciplinarno profiliranih družboslovnih predmetov zadostiti novim zahtevnejšim spoznavnim in družbeno vzgojnim smotrom.

STM je bil uveden torej kot nov tip splošno vzgojno-izobraževalnega predmeta in ni nadomestil, kot se danes pogosto sliši, nobenega izmed obstoječih predmetov, kot so filozofija, sociologija in zgodovina. Filozofija in sociologija pred uvedbo STM nista bila splošna izobraževalna predmeta za vse srednješolske učence. Uvajanje STM ni nikdar imelo pretenzij in jih ne more imeti, da bi nadomestilo preostalo družboslovje v izobraževalnem procesu, ampak je lahko samo kot njegova obča podgraditev. Noben družboslovni predmet ni bil ukinjen zaradi STM. Učitelj Vili Rezman je poudaril, da ima STM svojo dimenzijo in ne omejuje preostalega družboslovja na šolah. STM ni in tudi ni bil zasnovan kot filozofski predmet, kot ga danes nekateri popolnoma netočno predstavljajo. Z vidika vsebin je bil STM interdisciplinarno problemsko zasnovan in se ne izčrpa v filozofiji, sociologiji, politologiji, pravu. Nobeden izmed obstoječih tedanjih družboslovnih predmetov ni v celoti ali vsaj približno mogel pokriti vsebine novega predmeta STM. Nobeden izmed predmetov tudi ni vključeval samoupravljalvske prakse.

Problemska večdisciplinarna strukturiranost STM danes nekatere moti in bi jo radi diskvalificirali kot »spatek«, kot enoločnico in pojmovno zmedo. *Udeleženci posveta so odločno zavrnil vsakršne poskuse disciplinarne razgraditve in utopitve predmeta STM na njegove sestavne elemente.* To bi bil velik korak nazaj na staro, na preživelo, s čimer nismo bili zadovoljni. Nihče ne more zanikati, da je problemska večdisciplinarnost ena izmed odlik in značilnosti v sodobnem načinu znanstvenega mišljenja in raziskovalnega dela. Ta usmerjenost se danes različno poimenuje kot sistemski, strukturni, holistični, integralni, historično-dialektični pristop idr. Truditi bi se morali, da ta odlika prodira vse bolj v preostale šolske predmete. Mislim, da je stopnja odtujenosti med šolskimi predmeti večja kot med znanstvenimi vejami. Znanja v šoli so veliko manj povezana kot tovrstni procesi v znanosti. Večdisciplinarnost pri STM bi morala postopoma prerasti v resnično pojmovno interdisciplinarnost.

Udeleženci so menili, da STM še zdaleč ni izčrpal svoje povezovalne funkcije v družboslovju, pa tudi v vzpostavljanju mostu z naravoslovnim znanjem in zlasti še s predmetnim področjem OTP. Seveda pa povezovanje ne more biti naloženo samo enemu predmetu in mora biti obojestransko in večstransko. Več medsebojnega strokovnega pogovarjanja in razumevanja v šolskih kolektivih bi ustvarjalo ugodna tla, da tako imenovana povezava snovi pri izvajanju učnih tem ne bi bila formalna, pogosto za lase privlečena, ampak resnično globoko smiselna, kar bi zelo prispevalo k oblikovanju bolj celostnega usmerjenega mišljenja učencev.

Opisala in razgrnila sta jih bolj celovito v svojih prispevkih referenta Andrej Kirm in Lev Kreft. Po Andreju Kirnu STM kritizirajo: a) revolucionarni pragmatisti, empiriki, ki zagotavljajo, da je vsaka pedagogizacija marksizma in samoupravljanja nemogoča in nesprejemljiva, ker ubija njegovo revolucionarno dušo; b) varuhi nedotakljivosti originalnega marksizma trdijo, da vsako posredovanje že omadežuje in izkrivlja izvirnost. Strogo vzeto, tudi ti varuhi ne bi smeli nič pisati in govoriti o marksizmu, ker je to že posredovanje in interpretacija; c) navidezni prijatelji marksizma in samoupravljanja skrivajo svojo željo, naj se marksizem in samoupravljanje kot revolucionarna družbena misel in praksa izrineta iz šole, v zaskrbljenosti, da se marksizem in samoupravljanje kvarita v šoli; d) zagovorniki ozkega disciplinarnega pristopa samoupravljanje in marksizem utaplajo v seštevek disciplin. Marksizem je v svojem bistvu nedisciplinaren. Je nov zgodovinski zasnutek, paradigma, enotnost znanosti. Brez dvoma se marksizem in samoupravljanje kot integralna družbena misel in kot univerzalni družbeni odnos, ki se uveljavlja na vseh področjih našega življenja, ne more utesniti v posamičnem šolskem predmetu, pa če je še tako večdisciplinarno zasnovan. To se je stalno poudarjalo ob samem začetku uvajanja STM. Toda takšna razpršenost in vsenavzočnost marksizma ni argument zoper nujnost, da bi obstajal tudi v sistematični obliki kot večdisciplinarno zasnovan šolski »predmet«. Ne vem, koliko gre tu za nerazumevanje med splošnim, integralnim in posamičnim, koliko pa za prikrit interes, da bi učenci čimbolj slučajno, nesistematično in po drobtinica imeli stik s socialistično samoupravno miselnostjo in samoupravno prakso. Takšna deklarativna dozdevna vsenavzočnost družbeno samoupravne, socialistične misli in prakse bi bila prekrasen alibi, da je dejansko ne bi bilo nikjer ali zelo malo; e) upravičenost obstoja STM spodbijajo tudi zagovorniki redukcije marksizma na metodo. Marksizmu se odvzema vsaka samostojna vsebina in teorija. Ker je marksizem samo metoda in nima svoje lastne vsebine, torej tudi ne more obstajati v obliki kakšnega šolskega predmeta. Marksizem kot univerzalna miselna metoda pa se lahko realizira samo s posamičnimi konkretnimi predmeti. Vsaka metoda je povezana z določeno teorijo in obratno. Mislim, da je nesprejemljivo takšno razdvajanje metode in vsebine.

Lev Kreft je v svojem prispevku sistematiziral pet motivov kritik STM:

1. STM prinaša ideološko indoktrinacijo. Marksizem se hoče izriniti iz šole v imenu idejnega pluralizma, toda brez marksizma. Tako sodita tudi religija in cerkev.

2. Kritika razočaranih marksističnih strokovnjakov, češ da marksizma ni mogoče poučevati.

3. Kritika učiteljev in učencev.

4. Humanistična vedoslovna kritika, češ da STM nadomešča druge družboslovne discipline.

5. Kritika, ki izhaja iz večine dokumentov in resolucij daje poudarek pomanjkljivostim izvedbe.

Sodim, da je STM tudi strelovod za vse tiste kritike, ki jim je napoti marksistična in samoupravna dimenzija vzgoje in izobraževanja. Velik del kritik pa izhaja iz pobud in motivov, da bi se STM gradil dalje in čimprej otresel svojih slabosti, ki dejansko povzročajo škodo odnosu mladih do samoupravljanja, marksizma in družbene misli sploh. Seveda pa je za premagovanje teh slabosti, če ne izvirajo samo iz učiteljevega dala, bistvena odprava obstoječih slabosti samoupravljanja kot družbenega odnosa in gibanja.

Stane Kranjc je poleg kritike, ki izhaja iz konkretnih pobud za nadaljnjo kakovost STM, identificiral tudi kritike, ki bolj ali manj jasno merijo na njegovo ukinitvev in razgraditev:

- a) renesansa neokonzervativizma in desna kritika marksizma,
- b) pozitivistična paradigma znanosti,
- c) ultralevičarstvo,

d) interesi strok in njihov pritisk na obstoječe število ur. Vse stroke hočejo imeti več ur. S temi raznovrstnimi kritikami se skušajo doseči ožji cilji strok in širši družbeni cilji.

Iz celotne razprave izhaja sklep, da so dobrodošle in sprejemljive vse tiste kritike, ki izhajajo iz nadaljnje graditve predmeta in izboljšave vseh sestavin njegovega vzgojno-izobraževalnega procesa in ki preobrazbo STM povezujejo s preobrazbo celotne šole. Niso pa sprejemljive kritike, ki hočejo STM ukiniti ali razgraditi. Udeleženci STM so ugotovili, da sedanje zasnove STM ni potrebno bistveno spremeniti. Prizadevati si je treba za boljšo kakovost, in za spremembe učnega načrta. Totalne negativne kritike, češ da večina učencev ali sploh vsi učenci ne marajo tega predmeta, da je dogmatičen, nezanimiv, duhovno nasilje, so popolnoma v nasprotju z dosedanjimi empiričnimi analizami. Njihovo trdoživost in sistematično pojavljanje v sredstvih javnega obveščanja napajajo posamične izkušnje ali pa trdovratni ideološki predsodki do samoupravljanja in marksizma. Ti kritiki se ne opirajo na nikakršne širše empirične analize, zahtevajo pa, naj jim verjamemo na besedo in zaupamo njihovi intuiciji. Hočejo, da se pripiše obča veljavnost izkustvom, ki so ga jim ustno posredovali posamični učenci iz določenih razredov in šol.

Odnos učencev do STM

Referati in razprave, ki slonijo na empiričnih analizah, so pokazale, da imamo prej osnovo za pozitivno ekstrapolacijo kot pa za totalno negativno črno sliko. Treba je seveda opozoriti, da običajno ankete o odnosu učencev do STM samoiniciativno ne izvajajo tisti učitelji, ki slutijo, da

svojega dela ne opravljajo dobro. Pomanjkljivost zbranih in analiziranih odgovorov učencev je, da so jih dajali tam, kjer poučujejo kvalitetni učitelji STM. To omejitev lahko sprejmemo, neizpodbitno pa postavlja na laž vse tiste, ki trdijo, da sta marksizem in samoupravljanje moreča in nezanimiva za učence zavoljo vsebine same, in jih zanjo ne more navdušiti še tako dobra izvedba učitelja in dober učbenik. Nekateri učitelji imajo čudovite uspehe s STM in so resnično lahko ponosni na svoje rezultate. In če je uspelo nekaterim, zakaj ne bi moglo uspeli večini? Povsem zaslepljena negativna kritika STM, ki slika črno na črno, ne pozna ali pa sistematično zamolčuje te rezultate in jih noče niti omenjati. Apriorne kritike prav nič ne moti, da nimajo elementarnih empiričnih informacij, ampak se obnašajo, kot da imajo popoln pregled nad stanjem stvari, ki jim dovoljuje njihove apodiktične posplošitve. Poudarjajo strokovnost, znanstvenost, toda pri takem obnašanju in obsojanju ni niti kanec objektivnosti, pa tudi ne intelektualne poštenosti. Tovrstni mlini so resnično konstruirani na čisti ideološki pogon. Brez prestanka meljejo pleve, da je STM povsod dogmatičen, rdeči verouk in da drugačen tudi biti ne more.

Verjetno nismo še pri nobenem predmetu tolikokrat in toliko učencev vprašali za njihova stališča. Obratno sorazmerno k temu pa najbolj negativne kritike ti odgovori prav nič ne zanimajo. Tako pozitivne in negativne učenčeve sodbe o STM imajo večjo vrednost, če jih lahko primerjamo z njihovimi sodbami o drugih predmetih. Tovrstnih analiz je še malo, kjer je pogosto opazovanje STM ločeno od drugih predmetov. Na to je opozoril Jože Šter v svojem referatu Enodimenzionalnost smotrov pouka marksizma. Vrednostna negativna sodba o določenem vidiku STM je lahko posledica tega, ker je položaj pri drugih predmetih zelo dober. Pozitivna sodba pa je lahko obratno posledica tega, ker je stanje pri drugih predmetih slabo. V odgovore učencev se verjetno neizogibno vtihotaplja njihovo dojetanje in vrednotenje celokupnega vzgojno-izobraževalnega procesa na šoli in ne samo pri STM. Iz takšnega celostnega počutja dojemajo tudi STM in njegovo primerjavo z drugimi predmeti. Učenci so v primerjavi s 14 splošnimi izobraževalnimi predmeti v srednjem usmerjenem izobraževanju v nekaterih anketah uvrstili STM na 5., 7. ali 9. mesto. Za STM so bili v pilotski študiji Ane Barbič v nekaterih usmeritvah celo biologija, umetnostna, zdravstvena vzgoja, matematika, kemija in fizika. Izmed 165 učencev jih je na vprašanje v anketi Aleksandra Klinarja na Jesenicah, koliko so pri njihovih aktivnostih uporabna znanja, ki jih pridobijo pri STM, 16% odgovorilo, da jih nikoli ne uporablja, 60% redno, 24% pa pogosto. 4% anketirancev je dogovorilo, da jih predmet STM zanima mnogo manj kot drugi, 92% pa da jih zanima približno enako. Zanimive podatke o odnosu učencev do STM je zbral Makovecki z empirično raziskavo, ki je zajela 205 učencev iz kovinarske, administrativne šole in gimnazije v Ptujju, leta 1980. Velik odstotek jih je odgovorilo, da so odnosi pri STM bolj demokratični in da lahko izražajo svoje mnenje, $\frac{1}{4}$ jih je odgovorila, da jim je način dela zelo všeč. Večina

učencev na kovinarski šoli je odgovorila, da se ne dolgočasijo, 17% gimnazijcev pa je odgovorilo, da se dolgočasi. $\frac{1}{3}$ učencev je sodila, da je razlaga zelo zanimiva. 74% učencev je ugotovilo, da imajo vse možnosti, da postavljajo vprašanja.

Učenka Snežana Tesić (PTT) je poročala o rezultatih ankete, ki je zajela 400 učencev. Učenci so menili, da bolje razumejo politične in družbene razmere, odkar imajo ta predmet. Pogosta so bila celo stališča, da je STM pomembnejši od drugih predmetov in da mora ostati priljubljen predmet. 25% jih je odgovorilo, da je to dolgočasen predmet, preobsežna vsebina, premalo razprave, posebej o sedanjosti. Bolj bi se bilo treba posvetiti težavam mladih. Več naj bo razprave, več samostojnega dela. Odgovarjali so, da jim STM oblikuje kritičen odnos do naših družbenih težav, da jih bogati.

O anketi, na katero je odgovorilo 146 učencev srednje šole TNPU Ravne na Koroškem, je poročala Tončka Verovnik. Na vprašanja, ali mislijo, da se je pri STM uresničeval zastavljeni smoter, da jih usposablja za samoupravno vključevanje v delovne in širše samoupravne skupnosti in ustvarjalno spreminjanje naših družbenih razmer, jih je 37% odgovorilo, da se je dovolj uresničeval, delno 61,6% in sploh ne 0,7%. Izmed 146 učencev jih je samo 5 odgovorilo, da predmet ni potreben, in nobeden, da je škodljiv. Zanimiva so bila njihova utemeljevanja o potrebnosti STM. Odgovarjali so, da moramo poznati našo skupnost, da bi v njej lahko uspešno delovali in se vključili v delo, da bi spoznali težave naše družbe in jih pomagali obvladovati, da lahko oblikujejo kritičen odnos do družbenih pojavov, da se zaradi neznanja dela veliko napak, da bi spoznali svoje pravice in dolžnosti in zaradi splošne razgledanosti.

V anketi Branke Kastelic so nujnost po STM utemeljevali učenci s tem, da mora vsak dober delavec biti tudi dober samoupravljevec. Poznati mora našo stvarnost in aktualne razmere v svetu. Vili Rezman je navedel odgovore dijakov na anketo, ki je zajela več kot 300 učencev. Niti eden ni zapisal, da mu je predmet tuj, preabstrakten, da ga ni moč razumeti, da se mu zdi vsiljen. Zapisali so, da je predmet zanimiv, da so radi prihajali k pouku, da so veliko novega spoznali, kar jim bo pomagalo pri usmeritvi v življenje. Vili Rezman je zapisal v svojem prispevku, naj se učitelj, ki tarna nad odnosom učencev do predmeta, zamisli nad samim seboj, kajti on je kriv, če učenci ne marajo predmeta.

Ob vsej dosedanji uničujoči kritiki domnevnega odnosa učencev do STM se lahko vprašamo, ali niso tem kritikom bolj v napoto ti uspehi kot neuspehi in ali se morda ne bojijo, da bo vse več učiteljev, ki se bodo lahko pohvalili s takšnimi odgovori učencev. Zato je treba to nevarnost v kali zatreti in predmet ukiniti in razgraditi, dokler ne bo prepozno. Zgledi namreč vlečejo in neprizadevnim, malomarnim učiteljem bo vse bolj nerodno, vse bolj neprijetno pred učenci in samim seboj. Slavko Gaber je v svoji razpravi omenil, da birokratske in tehnokratske sile niso zainteresi-

rane za dejanski ustvarjalni marksizem v šoli. Kritike STM iz tega vira se lepo ujamejo z motivi drugih kritik.

Učiteljica Tončka Verovnik je omenila, da vse uničujoče kritike STM v tisku z učenci skupaj prebirajo in komentirajo. Učenci se jezijo ali pa se jim smeji. Dobro je, da to slišijo uničujoči kritiki, ki nikdar niso stopili pred učence, jemljejo pa si pravico, da apodiktično sodijo o vsem in vse učitelje podučujejo, kako brezupno kvarijo našo mladino s STM.

V pilotski študiji Ane Barbič je 76,9% učencev ugotovilo, da si učitelji STM nadpovprečno prizadevajo, samo 3,8% pa jih je odgovorilo, da si učitelj prizadeva malo ali nič. 47% učencev zanima STM manj kot drugi predmeti, 42% približno enako, 10% učencev pa je celo izjavilo, da jih STM zanima bolj kot drugi.

Vrednotenje učencev STM kaže, da se je ta nesporno uveljavil v mnogih okoljih in da ga učenci sprejemajo za svojega. Toda to ni razlog za spokojno zadovoljstvo in mirno spanje. Nihče še ne more količinsko ugotoviti, koliko učencev pa je še v tisti »črni coni«, na katero merijo najbolj uničujoče kritike. Jih je 10, 20 ali 30%? Ali bodo nadaljnje raziskave pokazala, da je tudi za STM značilna tipična Gaussova distribucija percepcije predmeta, ki se ne razlikuje dosti od percepcij nekaterih drugih predmetov, ki jih učenci relativno dobro sprejemajo in cenijo. Analize že sedaj kažejo, da je vzgojno-izobraževalna situacija pri STM zelo razgibana: da je ponekod celo boljša od povprečja, ponekod slaba in da drugje prevladuje sivina povprečja naše šole. Vili Rezman je opozoril na dve kategoriji učiteljev:

– tisti, ki nimajo dovolj ur in morajo učiti STM,

– tisti, ki so intimno strokovno in pedagoško povezani s predmetom.

Učitelji iz prve kategorije so glavni dejavnik, čeprav ne edini, ki jim je uspelo priskutiti STM pri učencih. Z raziskavami pa se razkriva tudi položaj nekaterih drugih predmetov, ki sploh niso izpostavljeni nikakršni javni kritični presoji, pa jih že sedaj učenci uvrščajo za STM na zadnje in predzadnje mesto. Treba se je vprašati, zakaj se ne kritizirata položaj in vloga teh predmetov? Značilno je, da so npr. OTP (osnove tehnike in proizvodnje), ki ima podobno problemsko in večdisciplinsko strukturo, učenci uvrstili na nezavidljivo mesto. Takšna narava predmeta, kot sta STM in OTP, povzroči mnoge kadrovske težave. Brez organizirane trajne skrbi za takšno področje, če so učitelji prepuščeni samim sebi, razvedenijo kadrovska merila, ni dopolnilnega in permanentnega usposabljanja ipd. Za STM pa je vendar veliko storila Katedra za STM skupaj z Zavodom SRS za šolstvo že od vsega začetka, ko se je STM šele uvajal.

Učenci so izoblikovali hierarhijo predmetov, kot je poudarila Branka Kastelic. Več dejavnikov oblikuje priljubljenost predmeta: ker spada v strokovno usmeritev, ker je snov zanimiva, ker se ni treba veliko truditi, ker učitelji dobro razlagajo, ker zahteva logično razmišljanje.

Tudi tam, kjer prevladujejo pozitivna stališča do STM, imajo učenci do njega ustvarjalen kritičen odnos. Njihove pripombe je treba vzeti resno in jih upoštevati pri vzgojno-izobraževalnem procesu. Iz Makoveckove analize izhaja, da 43% učencev kovinarske šole ne bi ničesar spremenjalo pri STM, 48% gimnazijcev pa bi veliko spremenilo. Pripombe učencev se nanašajo na delovno metodo učiteljev, učbenike in tudi na sam učni načrt ter na izvedbo samoupravljalvske prakse. Učenci želijo več soodločanja, skupaj z učiteljem več svobode pri izbiri tem. Učence težita utesnjenost, determiniranost učnih načrtov. Ugotavljajo, da je pri vseh predmetih enako in da ne morejo dosti vplivati na programe. V bodoče bi bila torej potrebna večja fleksibilnost učnih načrtov, da bo tako več časa za teme, ki jih bodo izbrali učenci sami ali skupaj z učiteljem. Učenci zahtevajo, da se več pozornosti nameni problemom mladih in sedanjim problemom naše in svetovne stvarnosti.

Iz raziskave Ane Barbič je razvidno, da jih še vedno dobra tretjina sodi, da je STM nezanimiv. Učenci utemeljeno predlagajo, naj se razlaganje našega samoupravnega sistema ne pričinja pri globalnih družbenih strukturah, ampak pri samoupravni organiziranosti v šoli in se potem vzpenja h globalnejšim samoupravnim institucijam našega političnega sistema. Ni jim všeč učbenik za samoupravljanje, češ da je še vedno preveč prepojen s pravniško, institucionalno normativno vsebino in miselnostjo. Zahtevajo, da je v učbeniku poudarek na sociološki, političnoekonomski vsebini družbenih institucij našega političnega sistema, ne pa da jih seznanja z njihovim formalnim organizacijskim in delegatskim ustrojem. Imajo pripombe tudi k učnemu gradivu 2. letnika, da je za nekatere usmeritve prezahtevno, medtem ko ga v drugih usmeritvah dobro sprejemajo. Skratka, treba ga bo še zboljšati. Nekateri učitelji so sodili, da so učbeniki dokaj dobri, zlasti še za 3. in 4. letnik. Učitelji se pridružujejo tem mnenjem. Na posvetu se je uveljavilo stališče, da se mora učbenik za prvi letnik spremeniti in naj ga sestavi več avtorjev. Za učence so najtežje učne snovi (anketa Aleksandra Klinarja): osnovna miselna vsebina marksizma, pomen marksizma za spoprijem s protislovji sodobnega sveta, problemi blagovne produkcije in poti njenega presegeganja v socialistični samoupravni družbi, samoupravljanje v OZD.

Izkušnje kažejo, jo opozoril Jože Valentinčič, da se ob istem učbeniku, in načrtu uči lahko zelo različno. Stane Kranjc je glede razmerja med učiteljevo svobodo in obveznostjo učnega načrta pokazal na dve skrajnosti v praksi. So učitelji, ki se popolnoma togo ravnajo po učnem načrtu, so pa tudi učitelji, ki mislijo, da se jim ni treba ravnati po njem in v bistvu svobodno izbirajo teme.

Na posvetu je bilo oblikovano stališče, da je potrebno bodoče izdaje učbenikov pripraviti še bolj študioso, eksperimentalno, da se temeljito predhodno preveri njegova razumljivost in težavnost, preden se začne

splošno uporabljati. Pri sami delovni metodi v neposrednem vzgojno-izobraževalnem procesu si učenci želijo več razpravljanja, razgovora, še več sproščenosti in demokratičnega odnosa med učiteljem in učenci, ki pa seveda ne sme škoditi resnemu delovnemu odnosu in krepitvi učenčeve odgovornosti za rezultate svojega dela. Nekateri učitelji so opozorili, da gre lahko demokratizacija odnosov med učiteljem in učencem v napačno smer, ki se izčrpa v domačnosti, kar pa ne vpliva na kakovostnejše delo.

O dilemi, ali naj bo pri STM ocenjevanje številčno ali opisno, je zelo lepo povedala svoje mnenje učenka, da tam, kjer učenci demokratično samoupravno skupaj z učiteljem ocenjujejo rezultate, ni nobene dileme in nobenega odpora do številčnega ocenjevanja. Odpor je tam, kjer je ocena zgolj učiteljevo sredstvo za ohranjanje njegovega ugleda, avtoritete in kjer ima predvsem vlogo kazni. V vsej družbi skušamo uveljaviti načelo nagrajevanja po delu. Učenje je delo, zato moramo tam, kjer ne gre predvsem za spretnosti in naravne nadarjenosti, uveljavljati ocenjevanje kot obliko nagrajevanja, tekmovanja in spodbujanja. Če bi pri STM opustili številčno ocenjevanje, bi s tem priznali, da tu ne gre za spoznavne vsebine, ki se jih lahko nauči vsak normalno intelektualno razvit otrok, ampak zgolj za neko aktivnost, večino ali celo zgolj za skupek nekaj vrednostnih stališč. Če bomo že v šoli navajali učence, da podcenjujejo individualni prispevek in prizadevanje, ki se naj skriva za opisno oceno, ali ne bodo enako ravnali, ko odrastejo? A hkrati se zavzemamo, naj bo čim manjši razkorak med tistim, kar v šoli učimo, in med tem, za kar si prizadevamo v celotni družbi.

Učitelji lahko ocenjujejo le znanje, učenčevo aktivnost, njegovo poznavanje različnih vrednostnih stališč, ne pa samo njegovega sprejemanja ali odklanjanja teh stališč. Učenka je v razpravi poudarila pomen učiteljevega spoštovanja svetovnonazorske različnosti, ki se mora obravnavati strokovno, odprto, strpno, kar pa seveda ne vključuje učiteljeve ravnodušnosti, mlačnosti in neopredeljenosti. Učitelj mora imeti svoje stališče, svoje argumente, toda hkrati mora korektno predstaviti utemeljenost tudi drugih različnih ali celo nasprotnih stališč. V znanostih sploh in v družboslovnih znanostih še posebej ni mogoče zastopati nekega zunaj družbenega in nadzgodovinskega objektivnega stališča. Marksizem je presegel znanstvenost, ki so jo utemeljili novoveška paradigma in še zlasti neopozitivistični ideal in norma znanstvene objektivnosti. Bojan Borštnar je opozoril na novo pojmovanje znanstvenosti v marksizmu. Odločno se je treba upreti trditvam, da STM ni nič drugega kot skupek svetovnonazorskih in vrednostnih stališč, samo ideologija v smislu politične idejne propagande ali pa v Marxovem smislu kot napačna zavest. Svetovnonazorske dileme v klasičnem smislu niso nobena osrednja in pomembna vsebina v učnem načrtu STM. Če so, se obravnavajo na strokoven način kot vsaka druga vsebina.

Učenci zlasti nekaterih usmeritev (narovoslovnih, družboslovnih) se pritožujejo, da so premalo seznanjeni z drugimi različnimi družbeno

filozofskimi nazori. Soočenje različnosti je prvi elementarni spoznavni vir kritičnosti. Udeleženci posveta tovrstno prizadevanje podpirajo in se zavzemajo, naj duhu tega načela ustrezajo učiteljeva praksa ter bodoča učna gradiva in učni načrt. Nekoliko to zahtevo izpolnjuje že predlog skupnih programskih jeder za STM, ki v četrtem letniku predvideva tudi takšne teme, kot so marksizem in sodobna meščanska misel in sodobna meščanska kritika marksizma. Tej želji je možno ugoditi še drugače, da se po možnosti pri vsaki temi, problemu razgrne nekaj ključnih nasprotujočih in dopolnjujočih vidikov. To je lahko silna spodbuda za ustvarjalno mišljenje in razpravo pri učencih. Dobri učitelji to počenjajo že sedaj, saj se drugače učenci ne bi tako pohvalno izrazili o STM.

STM, filozofija, družbenomoralna vzgoja

Udeleženci posveta so se dotaknili tudi razmerja STM do filozofije in družbenomoralne vzgoje in do osnov marksizma na univerzi. V tistih usmeritvah, kjer je poleg STM še sociologija, filozofija, zgodovina, bi z neposrednim sodelovanjem učiteljev na sami šoli dokaj hitro lahko uskladili učne teme, da ne bi bilo nepotrebnega ponavljanja, in tako pridobili dragocen čas za obravnavanje drugih tem. Ni treba čakati na bodočo spremembo učnega načrta, kajti nespreno spreminjanje učnega načrta tudi učiteljev posebno ne razveseljuje. V zadnjem času se pojavljajo pobude za večjo vlogo filozofije v srednjem usmerjenem izobraževanju, še zlasti v naravoslovno matematični usmeritvi v tretjem in četrtem letniku. Filozofija bo nedvomno lahko veliko prispevala k intelektualni širini in ustvarjalnemu iskanju mladih naravoslovcev. Udeleženci posveta podpirajo takšno prizadevanje, vendar sodijo, da se to ne more uresničiti z omejevanjem, razgraditvijo in izločevanjem STM, ampak s smotrnim dopolnjevanjem. Kot se širše potrebe ambicioznejših, sposobnejših učencev in skupin po samoupravljanju in marksizmu lahko zadostijo z marksističnimi krožki, tako se večje potrebe po filozofiji, tam kjer je že filozofija, lahko zadostijo s filozofskimi krožki in večjo filozofičnostjo vseh šolskih predmetov.

Prispevek Gojka Staniča je opozoril na nujnost čvrste vertikalne snovne povezanosti med STM in drugimi družboslovnimi predmeti v srednjem usmerjenem izobraževanju z osnovami marksizma na univerzi. Na univerzi se ne sme ponavljati to, kar so o marksizmu in samoupravljanju učenci že slišali v srednji šoli. Takšno ponavljanje študente utruja in dolgočasi ter je nepotrebno zapravljanje dragocenega časa in družbenih sredstev. Sprejet je bil predlog, da učitelji STM in učitelji osnov marksizma na univerzi skupaj proučijo vertikalno programsko povezanost obeh predmetov. Dva prispevka sta obravnavala razmerje med STM in družbenomoralno vzgojo v sedanji osnovni šoli. Milan Divjak je konkretno opozoril na vertikalno vsebinsko povezanost med učnim načrtom DMV in

STM. Udeleženci posveta so podprli stališče, da je profesor STM tudi usposobljen za poučevanje DMV, kadar se bo za poučevanje DMV zahtevala visokošolska izobrazba. Odločno odklanjajo prizadevanja, da bi se DMV ukinila ali da bi jo lahko poučeval kdorkoli brez strokovne priprave. Takšna razvodenelost in podcenjevanje strokovnih meril lahko resnično povzročita veliko družbenoidejno in vzgojno škodo.

O tem, kdo naj bi v bodoče poučeval STM, sta bila dana dva predloga: a) da so za to usposobljeni predvsem diplomanti matične usmeritve za STM na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo ter diplomanti *ustreznega, ne pa enakovrednega* programa študija filozofije kot A in sociologije kot B-predmeta na Filozofski fakulteti; b) da bi STM lahko poučevali še drugi diplomanti raznih povezav A in B-študija na Filozofski fakulteti.

Samoupravljalvska praksa

Samoupravljalvska praksa je bistvena sestavina STM. To je ena izmed ključnih sestavin, kjer mora STM biti več kot predmet in kjer najbolj očitno presega utesnjen klasičen okvir šolskega predmeta. Toda kaj se dogaja proti volji in moči učitelja? Organiziranje in izvedba samoupravne prakse se po obstoječih normativih ne štejeta v delovno obremenitev učitelja, kot da naj to učitelj počenja zaradi čistega ljubiteljstva in hobija. To je seveda možno, če smo samoupravljanje kot temeljni družben odnos degradirali na ljubiteljstvo. Torej zakaj ne bi imela tudi šolska samoupravna praksa takšen status? Kakovostna organizacijska in vsebinska izvedba samoupravljalvske prakse zahteva velikanski napor učiteljev, gotovo večjega kot neposredna priprava učne ure v razredu. Razprava je opozorila, da ni izdelan koncept samoupravljalvske prakse. Nekateri jo razumejo samo kot obiskovanje sestankov raznih samoupravnih organov, kar pa imajo učenci kmalu čez glavo dovolj in tudi ni veliko koristi od takega obiska, če učitelj ni prej v razredu pojasnil nekaterih ključnih kategorij in odnosov. Tovarišica Tončka Verovnik je poudarila, da je prva neposredna samoupravljalvska praksa razredna skupnost, mladinska organizacija in celotno samoupravljanje na šoli. Učitelj Krstič je poudaril, da je samoupravljanje naše življenje. Vprašal se je, kako naj učence uči samoupravljanje, če sami nimajo možnosti za samoupravljanje na šoli, hišnem svetu, krajevni skupnosti, mladinski organizaciji. Pri 1200 učencih na šoli je npr. 7 učencev delegatov v svetu šole. Treba je iskati nove možnosti, da bi tudi preostala množica učencev na nek način sodelovala pri samoupravljanju. Hkrati pa se zmanjšujejo in ukinjajo sredstva za interesne dejavnosti. Vse več je tudi vozačev, ki jih ni mogoče vključiti v interesne dejavnosti, ker morajo hiteti na vlak in avtobus. Brez samoupravnega angažiranja, prakse, je nemogoče oblikovati samoupravljalvca. To bi bilo podobno absurdni zahtevi, da je možno vzgojiti dobrega

kirurga, ne da bi kdaj v svojem življenju operiral. Neki učitelj se je vprašal, kako naj vsem 600 učencem zagotovi kakovostno samoupravno prakso in kako naj individualno spremlja njihovo samoupravno angažiranost, saj tega fizično ne zmore. Na posvetu je bil sprejet sklep, da se mora organizirati srečanje učiteljev, da bi izmenjali izkušnje o samoupravljaljski praksi, da se ta koncept izpopolni in da se učiteljem prizna vsebinska in organizacijska izpeljava samoupravljaljske prakse kot redna delovna obveznost.

Znanje, vzgoja in samoupravna angažiranost

Samoupravljanje je realni življenjski odnos in se ga ni mogoče tako učiti kot npr. fiziko in kemijo. Udeleženci so poudarjali enotnost vseh treh sestavin. Fetišiziranje ali podcenjevanje katerekoli sestavine povzroča deformacijo predmeta STM in ogroža uresničevanje njegovih vzgojno-izobraževalnih smotrov. Učenci so v anketah odgovarjali, da brez znanja ne morejo razumeti in spreminjati družbe. Treba si je prizadevati za aktivno znanje, ne pa zgolj za znanje kot informiranost ali še slabše za znanje, ki je omrtvičeno v definicijah. STM očitajo, da gre pri njem samo za teoretiziranje, samo za znanje. Eden izmed učiteljev se je vprašal, zakaj bi se sramovali znanja, in povzel, da nič ni bolj praktičnega od dobre, objektivne teorije. Nekateri bi radi STM spremenili zgolj v neko aktivnost, dejavnost, drugi pa v vzvišeno znanstveno sistematiko. Ilija Mrmak je opozoril, da nekateri učitelji v imenu znanja in znanosti bežijo pred stvarnimi problemi. Brez znanja ne gre, toda vprašanje je, ali ga podajamo na spodbuden način. Mrmak se je vprašal, ali ne postajamo vse bolj družba brez entuziazma, kjer se vse bolj razrašča apatija. Učitelji so sodili, da se podcenjuje vzgojna samoupravna sestavina pri mnogih predmetih, zato se tisti predmeti, ki bolj uresničujejo ta smoter, kjer je ta bolj poudarjen, obravnavajo kot nestrokovni »ideološki« predmeti.

Zelo pomembna za pridobivanje znanja sta aktivnost in motivacija, toda tudi samo znanje postaja lahko izvor motivacije za novo znanje. Učiteljica Tončka Verovnik je opozorila na zmotno mnenje nekaterih, da obstaja pri učencih veliko bogastvo informacij, na katere bi se lahko oprl učitelj STM.

Janez Justin se je zavzel za večjo vlogo učno ciljnega načrtovanja, da bi premagali do sedaj prevladujočo fatalnost učnih vsebin, ko je učitelju glavna skrb, da ne bi prišel v neskladje s predvideno časovno razvrstitvijo snovi v učnem načrtu. STM je po Justinu na meji med klasičnim šolskim predmetom in procesom razpredmetenja. Pojavljajo se nove izvirne oblike dela, aktivnosti, nov način razmišljanja. Poudaril je velik pomen samoiniciativnega povezovanja učiteljev STM, da se učijo drug od drugega in ostanejo še naprej tako raziskovalno aktivni do svoje dejavnosti. Udeleženci posveta so sprejeli stališče, da se še vnaprej zagotavljajo sredstva za raziskovalne naloge s področja STM in da se ne zmanjšuje dosedanja tovrstna aktivnost učiteljev. Za njihove raziskave bi lahko

zagotovile sredstva občinske raziskovalne skupnosti. Pogreša se avtonomna samozavest pri učiteljih. Razprava je dopolnila krilatico »razpredmetenje predmeta«. Sodili so, da bi se vsi predmeti morali bolj razpredmetiti in vzgojno-izobraževalne smotre uresničevati z različnimi aktivnostmi v povezovanju predmeta s širšim okoljem. Ob vsem tem pa seveda kakovostno pripravljena šolska ura v razredu ne bo izgubila svoje pedagoške vrednosti.

Družba-šola-STM

Današnji idejnodružbeni kontekst marksizma in s tem tudi STM je precej drugačen od sredine sedemdesetih let, ko je bil predmet uveden. Uvedba STM v srednje šole in osnove marksizma na univerzo je bil odgovor na negativne družbene in idejne procese, pa tudi odziv na nove potrebe. Danes se soočamo z gospodarsko krizo, stagnacijo materialne blaginje in idejno ofenzivo nove desnice, neoliberalizma in neokonservativizma v razvitih kapitalističnih državah, kar odmeva tudi pri nas. Šola je del naše družbene krize in se ne more prevaliti na šolo, da jo bo z vzgojo obvladovala. Šola ne sme biti med prvimi, ki jo stiska primež gospodarske stabilizacije. Samoupravna angažiranost in kakovostna izobrazba mlade generacije sta pomembna dejavnika za hitrejšo premostitev krize. Na učitelja letijo najraznovrstnejši očitki. Kako naj poučuje marksizem v trenutku družbene krize, če pa se je v njegovem imenu utemeljeval družbeni razvoj, ki nas je ravno pripeljal v sedanje razmere? Seveda kritičen, odprt marksizem nikdar ni obljubljal brezkonfliktnega razvoja. Učitelji STM se zavedajo, da ne morejo pristati v kapitulantski miselnosti pred mlado generacijo. Ceneno kritizerstvo ne vodi nikamor, ampak samo načelen kritičen ustvarjalen odnos do naše stvarnosti. Sedanji trenutek občutijo tudi kot priložnost za angažiran, globlji premislek o naši prehojeni poti in nadaljnji usmeritvi

Učitelji so razkrili povezavo med socialnim položajem učencev in njegove družine ter odnosi učencev do STM. Ko se je izboljšal socialni položaj kmetov, so učitelji opazili, da so imeli učenci pozitivnejši odnos do samoupravljanja in marksizma. Boštjan Markič je v razpravi opozoril na pomen demokratičnega idejnega boja, ne pa boja s pozicij oblasti. Čas zahteva jasnejše opredelitve, za molčečo zlato sredino se vedno bolj zmanjšuje meneverski prostor. Učitelji so opozarjali, da mladi ne prenašajo olepševanja in lakiranja družbene stvarnosti. Konfliktni položaj učiteljev korenini tudi v tem, da posamične sestavine družbene teorije niso več v realnem razmerju z družbeno stvarnostjo. Premostitev tega prepada pa ni samo naloga srednješolskega učitelja, ampak družbenih znanosti in družbene prakse. Mladih ne zanima oddaljena lepša bodočnost, pa tudi ne toliko izkoriščanje v daljni preteklosti, temveč jih zanima, kakšna je vrednost in smisel njihovega življenja tukaj in sedaj.

P.S. Teorija in praksa bo v naslednji številki objavila nekaj prispevkov s posvetovanja.

Ljubljana, 28. 2. 1984

SAVA ŽIVANOV

UDK 316.4(47)

Sovjetska zveza v procesu preverjanja

Sovjetsko družbo je v zadnjih dveh ali treh letih zajel težak in boleč proces kritičnega preverjanja. Vzroki zanj so v vse večjih težavah, v vse težjih problemih in v vse očitnejših protislovjih, ki se kažejo v razvoju Sovjetske zveze in v njeni mednarodni aktivnosti. Preverjanje se je začelo v nekaterih znanstvenih krogih po burnem pojavu krize na Poljskem, vendar v ZSSR tedaj še ni bilo ugodne družbene klime, da bi lahko to preverjanje dobilo širši razmah in da bi postalo bolj organiziran proces. Sistem vladavine Brežnjeva je, posebno v zadnjih letih, glorificiral dosežke, zmanjševal probleme in zoževal okvire za kritično premišljevanje. S prihodom Andropova na čelo sovjetske partije so postopno nastajale ugodnejše razmere za spoznavanje prave narave problemov sovjetske družbe in njihovih korenov. Tudi sam je kritično ocenil dosežke in probleme ZSSR; ugotovil je, »da nismo dovolj spoznali družbe, v kateri živimo in delamo« in da »nimamo odgovorov« na mnoga pomembna vprašanja družbenega življenja; pozval je vse ustvarjalne sile sovjetske družbe, da temeljito preučujejo probleme in da iščejo najboljše rešitve. S tem je prej začeto preverjanje dobilo novo in močno vzpodbudo, zamah, širino in globino.

V tem procesu se kažejo, soočajo in spopadajo različna stališča in koncepcije in njihovi zagovorniki, različna pa sta tudi raven in doseg preverjanja. Partija je usmerjena predvsem na kritično preučevanje obstoječih problemov in na iskanje rešitev za sedanje aktualne probleme, medtem ko so za dolgoročnejsše perspektivne rešitve samo bežne napovedi. V znanstvenih krogih je preverjanje živo, široko in temeljito, poteka v svobodnih diskusijah na podlagi pripravljenih tez in delovnih gradiv. Večji del tega še ni dostopno javnosti, vendar sem med bivanjem v ZSSR v jeseni leta 1983 v neposrednem stiku z vidnimi sovjetskimi znanstveniki lahko to čutil in spoznal. Zato v tem članku ob citiranju objavljenih del navajam tudi druga spoznanja.

1. Splošne značilnosti, vzroki in smeri preverjanja

Proces preverjanja, ki poteka v krogih sovjetskih znanstvenikov, je širši, globlji in bolj temeljit kot pa preverjanje, ki poteka v političnem

vodstvu. V njem sodelujejo znanstveniki vseh profilov družbenih znanosti – od ekonomistov, preko sociologov, pravnikov, politologov do filozofov. Povod za preverjanje so zaostreni problemi v sovjetski družbi in jalovost dosedanjih prizadevanj, da bi jih razrešili; vendar je še dodaten motiv, ki ga je sprožila krizna situacija v svetu socializma v celoti, še posebej pa na Poljskem.

Preverjanje je usmerjeno na mnoga področja sovjetske družbe in na številna vprašanja, vendar se osredinja na dva kroga vprašanj: na probleme mehanizma upravljanja s sovjetskim gospodarstvom in na naravo protislovij v socializmu. Skozi ta proučevanja se poskuša raziskati globlje vzroke in dejanske korene problemov in protislovij sovjetske družbe, da bi se nakazale smeri, metode in sredstva za njihovo preseganje in da bi se, morebiti, izbistrili alternativni modeli razvoja.

Proces preverjanja je mnogostranski, vendar še vedno ni izoblikovan, še manj pa usmerjen in koordiniran. Nosilci preverjanja so posamezniki, skupine, oddelki posameznih znanstvenih inštitutov, pa tudi inštituti v celoti. Razčiščevanje poteka prek uvodnih referatov in drugih gradiv diskusijskega značaja, ki jih pripravljajo posamezniki ali skupine znanstvenikov in prek razprav o teh gradivih. V tem smislu je še vedno v dobršni meri zaprto za širšo javnost, vendar se v znanstvenih krogih o tem veliko vé. Del teh gradiv se v nekoliko »mylejši« obliki objavlja v časopisih, vendar se tudi tedaj običajno pripominja, da so gradiva »diskusijskega značaja«, da pomenijo »konceptualno shemo« in da ponujajo »hipotetične« predloge, o katerih je treba še razpravljati. Preverjanje se sooča z resnimi odpori pri branilcih starih koncepcij in »resnic«, tako da v zaprtih znanstvenih razpravah padajo celo ostre etikete in diskvalifikacije; v objavljenih člankih je nasprotovanje preverjanju, novim pristopom in ocenam prikazano kot razprava o splošnih teoretskih vprašanjih, zagovor starih pojmovanj in koncepcij pa se skuša pojasniti kot boj, ki ima »načelni značaj«.

V tem prispevku bomo v strnjeni obliki razgrnili pomembnejše elemente in rezultate teh preverjanj.

Izhodišče procesa preverjanja je ugotovitev o pomanjkljivostih, težavah, nerešenih problemih in protislovjih na raznih področjih sovjetske družbe in realnega socializma v celoti. V gospodarstvu se kaže dolgoročna »tendenco občutnega upadanja tempa rasti nacionalnega dohodka« in drugih bistvenih kazalcev ekonomskega razvoja.¹ Ta globalni ekonomski problem se izraža v nizu drugih. Gospodarski plani so nerealni in neproportionalni, v njih prevladujejo formalni kazalci, ki pogosto popačeno odsevajo gospodarske in družbene potrebe; med izvrševanjem se »popravljajo« v smeri znižanja – v praksi pa se niti to ne uresniči. V gospodarskem življenju je mnogo neodgovornosti in negospodarnega

¹ Glej referat T. I. Zaslavske (str. 3) na znanstvenem seminarju, ki je bil v začetku pomladi leta 1983 na Inštitutu za ekonomiko in organizacijo industrijske proizvodnje sibirskega oddelka Akademije znanosti ZSSR v Novosibirsku.

odnosa, inertnosti v razvoju znanstvenotehničnega napredka; mnoge cene niso ekonomsko zasnovane, obstajajo deformacije v sistemu delitve po delu, pa tudi v sistemu delitve v celoti. Čeravno je ustroj gospodarstva centralističen, so v njem neskladja med različnimi ministrstvi, upravami in drugimi ustanovami, teritorialno ujemanje gospodarstva na ravni republik in nižjih teritorialnih ravni je slabo, neučinkovit pa je tudi nadzor tako državnih organov od zgoraj kot potrošnikov od spodaj nad kvaliteto in zalogami proizvodov. S premajhno odgovornostjo gospodarskih voditeljev sovpada še nizka raven upravljaljske aktivnosti delovnih kolektivov.²

Toda negativni pojavi ne obstajajo le na ekonomskem področju, niti niso izolirani od drugih. Iz njih se porajajo mnoge pomanjkljivosti, problemi in protislovja tudi na drugih družbenih področjih. Na socialnem področju prihaja do vse večje diferenciacije, ki ne temelji na delu, temveč na nezasluženi visoki dohodki, ki so plod zlorabe uradnega položaja, podkupnin in korupcije, nepotizma, mahinacij, špekulacij, kraj, itn. V funkcioniranju upravljaljskega aparata se vse pogosteje in širše kažejo pojavi birokratizma, brezdušnosti, uradniškega zavlačevanja, preorganiziranosti in podobno. Vse to spremlja, kot poudarjajo nekateri sovjetski znanstveniki, naraščanje »malomeščansko-potrošniške miselnosti« na eni, na drugi strani pa »usihanje proizvodnega entuziazma množic«.

Kakšna je narava teh problemov, kje so njihovi vzroki in kakšne so njihove posledice?

Sovjetski znanstveniki glede na zvrsti vprašanj s katerimi se ukvarjajo in naravo del, v katerih diagnosticirajo stanje (bodisi da so publicirana ali neobjavljena), na ta vprašanja različno odgovarjajo. Medtem ko se nekateri zaustavijo na površini problemov, gredo drugi dlje in globlje: pravijo, da gre za globoke organske pomanjkljivosti in strukturalne probleme družb realnega socializma; njihovi koreni so globoko »v samem obstoječem sistemu proizvodnih in družbenih odnosov«, navzočnost teh problemov pa ne le da zmanjšuje učinkovitost teh družb in povzroča negotovost, temveč prispeva k »eroziji najrazličnejših plasti družbenega organizma« in so zato »dejavniki destabilizacije družbene ureditve« v teh deželah. Zaradi tega poskušajo v mnogih socialističnih deželah – na različnih ravneh, pogosto tudi na najvišjih – »odkriti pravzrok« teh pojavov in začenjajo zato »mučno in boleče« *ponovno ocenjevanje in prevrednotenje* do sedaj nespornih razlag lastnine, mehanizmov upravljanja, proizvodnih odnosov, ponekod pa tudi temeljnih vprašanj o značaju teh družb in resnični naravi socializma.

Kaj je *predmet* teh razprav in do kam so že prišli v teh preverjanjih?

V središču preverjanja je mehanizem upravljanja z ekonomiko, gospodarski sistem in produkcijski odnosi. Ta »sistem centraliziranega, predvsem administrativnega upravljanja z gospodarstvom« je nastal v

² B. P. Kurašvili: Gosudarstvennoe upravlenie narodnym hozjazjstvom: perspektivy razvitija, »Sovetskoe gosudarstvo i pravo«, št. 6/1982, str. 39.

začetku 30-tih let in je po oceni Zaslavske – zasnovan na naslednjih teoretskih predpostavkah o »zakonitostih družbene reprodukcije v socializmu«, ki so jih formulirali sovjetski teoretiki:

prvič, socialistični proizvodni odnosi se razvijajo hitreje kot proizvodne sile, »kar izključuje protislovje med njimi«;

drugič, v socializmu ne obstajajo globlja socialna protislovja, antagonistična protislovja pa so tuja naravi socializma in so povsem odpravljena;

tretjič, delo dobiva v socializmu »neposredno družbeni značaj«;

četrtič, tržni mehanizem in blagovno denarni odnosi niso organska lastnost socialističnega gospodarstva;

petič, vse oblike in vidiki družbene socialistične proizvodnje morajo brezpogojno socialno-ekonomsko dominirati nad vsemi oblikami zasebnega in neformaliziranega skupinskega dela;

šestič, delavci socialistične proizvodnje so »nosilci delovne sile«, so torej sestavina »delovnih resursov družbe«; kot taki so pasivni element proizvodnje, ki se centralizirano »razporeja« in »prerazdeljuje«; od njih se ne pričakuje ustvarjalna aktivnost in iniciativnost, še manj pa udeležba v upravljanju in

sedmič, v ekonomski dejavnosti ljudi absolutno dominirajo materialne potrebe, stimulansi in motivi, medtem ko so socialni in duhovni motivi zanemarjeni.³

Drugi znanstveniki gredo korak dalje in ugotavljajo, da celotni družbeni odnosi v deželah realnega socializma, pa tudi sistemi in upravljalni mehanizmi, ki so na njih zasnovani, temeljijo na dveh osnovnih premisah, v katere je moč podvomiti:

prvič, socialistična revolucija, ki jo izvede delavski razred in njegovi zavezniki, in politična oblast, ki se vzpostavlja prek revolucije, zagotavljata že sama po sebi tak politični sistem, v katerem se udejanja »upravljanje ljudi prek samih ljudi« (Marx) in »oblast samih delovnih ljudi« (Lenin) in

drugič, poddržavljanje in kooperacija sredstev za proizvodnjo, ki ju uveljavi politična oblast, nastala iz revolucije, pomenita podružbljenost teh sredstev in s tem odpravljata ne le eksploatacijo in prisvajanje tujega dela, temveč vzpostavljata resnične socialistične proizvodne odnose; vsi drugi družbeni odnosi, ki so na njima zgrajeni, so prosojno čisti in ni v njih zaslediti nikakršnih oblik in elementov odtujenosti.

Preverjanje, ki se je začelo v ZSSR in v nekaterih drugih deželah realnega socializma, je postavilo pod vprašaj nekatere od teh, prej nespornih stališč, nekatere pa tudi zanikuje. Ker so ta stališča medsebojno povezana in pogojena in pravzaprav tvorijo bistvene komponente in sestavne dele koncepta, ki se pogosto imenuje »sovjetski zgodovinski model«, to kritično pretresanje ali celo oporekanje nekaterim od njih postavlja pod vprašaj model kot tak.

³ T. I. Zaslavska, op. cit., str. 4-5.

Preverjanje je zajelo mnoga vprašanja in področja teorije in prakse realnega socializma, vendar se je usmerilo predvsem na dva medsebojno povezana in odvisna kompleksa: prvič, na mehanizem gospodarskega upravljanja in proizvodne odnose, in drugič, na protislovja v socializmu.

2. *Mehanizem upravljanja z ekonomiko, gospodarski sistem in produkcijski odnosi*

Ko so znanstveniki analizirali vzroke težav in probleme sovjetskega gospodarstva, so opozorili na različne dejavnike objektivnega in subjektivnega značaja. Nekateri pa so šli od »pojava nižjega reda k pojavu višjega reda« in so vse te parcialne vzroke zvedli na en skupen in temeljni vzrok. Po mišljenju Tatjane Zaslavske je ta vzrok »v zaostajanju sistema proizvodnih odnosov in mehanizmov državnega upravljanja z ekonomiko, ki odstopa od ravni razvoja proizvodnih sil«; konkretno se to kaže »v nesposobnosti tega sistema, da zagotovi popolno in dovolj učinkovito izkoriščanje delovnega in intelektualnega potenciala družbe«. Zakaj je prišlo do tega? Po mišljenju Zaslavske, podobno pa mislijo tudi drugi sovjetski znanstveniki, se je obstoječi »sistem centraliziranega, pretežno administrativnega upravljanja z gospodarstvom« oblikoval v 30-tih letih in »je bil v osnovi v skladu z ravniyo razvoja proizvodnih sil sovjetske družbe« tega časa. Materialno-tehnična baza velike socialistične proizvodnje je šele nastajala, povezavo med relativno majhnim številom podjetij, gospodarskih vej in panog je bilo tedaj možno obvladovati in uravnavati tudi »od zgoraj« – iz središča. Večji del industrijskih delavcev so bili tedaj dovcerajšnji kmeti z nizko ravniyo izobrazbe in z nerazvito zavestjo, brez pretenzij, da bi upravljali, in so bili ugoden »objekt upravljanja«, zaslužki pa so bili izjemno nizki. Na takih materialnih in človeških predpostavkah in v izjemno težavnih notranjih in mednarodnih razmerah sta se porajala sistem upravljanja z gospodarstvom in »družbeni sistem, v čigaršnjih okvirih so ljudi obravnavali kot ‚vijake‘ gospodarskega mehanizma«, pa tudi delavci in delovni ljudje so se obnašali »skoraj prav tako poslušno (in pasivno) kot stroji in materiali«.⁴

V preteklih petih desetletjih so bili uresničeni bistveni, kvalitativni in kvantitativni premiki tudi v materialnem temelju družbe in v delavskem razredu. Ustvarjen je nov socialni tip delavca: izobražen, informiran, s širokim političnim in ekonomskim obzorjem, ki je sposoben »kritično ocenjevati dejavnost gospodarskih in političnih voditeljev«, ki »jasno spoznava svoje interese« in vse širše ekonomske, socialne in duhovne potrebe in – »če je nujno, jih zna zastopati«. Po drugi strani se obstoječi sistem upravljanja ni bistveno spremenil. Tako je sistem produkcijskih odnosov vse bolj zaostajal za razvojem proizvodnih sil, številni nerešeni problemi v gospodarstvu pa kažejo, da je to »zaostajanje bistveno«, in

⁴ T.I. Zaslavska, op. cit., str. 3, 5–6.

namesto da proizvodni odnosi prispevajo k hitrejšemu razvoju proizvodnih sil, se »vse bolj spreminjajo v zavoro njihovega progresivnega toka«. ⁵ Izza tega se »skriva delovanje globinskih zakonitosti družbenega razvoja«. ⁶

V zadnjih desetletjih je bilo v ZSSR nekaj poskusov ekonomskih reform, katerih cilj je bil, da se odpravijo nekatere pomanjkljivosti obstoječega sistema tako, da se je poskušalo administrativne metode upravljanja zamenjati z ekonomskimi; vendar so bili ti poskusi polovičarski, srečevali so se z resnimi odpori in so bili zato kratkotrajni in neučinkoviti. Vzroki za te neuspehe so številni, sovjetski avtorji pa jih vidijo različno. Po mišljenju Zaslavske obstajajo tri skupine vzrokov, ki zavirajo reformne poskuse.

1. *Ideološke zapore* za bistvene spremembe sistema upravljanja so v poenostavljenih pojmovanjih o izpolnjevanju proizvodnih odnosov v socializmu. Po vladajočem prepričanju v deželah realnega socializma izpolnjevanje proizvodnih odnosov vse bolj zgublja socialno vsebino boja različnih družbenih skupin, kajti v socializmu ni skupin, ki bi bile zainteresirane za ohranitev preživelih proizvodnih odnosov. Zato poteka izpolnjevanje proizvodnih odnosov plansko, bolj ali manj »tehnično« in brez socialnih konfliktov; s tem je zagotovljeno, da se ti odnosi razvijajo v skladu z razvojem proizvodnih sil in »že s tem bistveno pospešujejo ekonomski in socialni napredek«. ⁷ Analiza razvoja sovjetske ekonomije v zadnjih desetletjih pa terja, da se »tako gledišče podvrže dvomu«, pravi Zaslavska. Praksa kaže, da je proces izpolnjevanja proizvodnih odnosov znatno bolj zapleten, kajti rekonstrukcija odnosov pripelje do sprememb statusa družbenih skupin, ki zavzemajo v obstoječem sistemu »dokaj visok položaj« in tako posega tudi v njihove interese. Zato korenita rekonstrukcija proizvodnih odnosov ne more miniti brezkonfliktno, saj dregne v interese mnogih družbenih skupin – napovedujoč enim izboljšanje, drugim pa poslabšanje družbenega in materialnega položaja. ⁸ Tako se idološki vzroki povezujejo s socialnimi.

2. *Socialni vzroki* za zavlačevanje in odpore spremembam sistema upravljanja in proizvodnih odnosov v celoti se zvajajo na *interese tistih družbenih skupin*, ki so povezani s prehodom od administrativnih na ekonomske metode vodenja gospodarstva. Ekonomske metode upravljanja terjajo prerazdelitev funkcij, odgovornosti in pravic in neprimerno večje sposobnosti vodilnih kadrov. Zaradi tega ekonomska reforma odpravlja mnoge nepotrebne verige upravljanja, zmanjšuje pravice in ekonomski vpliv znatnega števila obstoječih organov in ustanov; številni pripadniki teh organov in ustanov, ki imajo sedaj »tople prostorčke« z

⁵ Ibid., str. 7–9.

⁶ B. P. Kurašvili, op. cit., str. 39.

⁷ Glej *Političeskaja ekonomija*, zv. 3, Moskva 1979, str. 458, kjer se govori o »zakonu prilagajanja proizvodnih odnosov značaju i ravni razvoja proizvodnih sil« v socializmu.

⁸ T. I. Zaslavska, op. cit., str. 19–21.

»nerazumno majhnim obsegom dolžnosti«, vendar pa s »solidnim zaslužkom« in vplivom, imajo razlog za nasprotovanje spremembam.

Skupine, ki so zainteresirane za spremembo, so »štabi« podjetij in njihovih združenj, inženirji in tehniki ter znaten del navadnih delavcev, ki želijo uveljaviti svoje sposobnosti, povečati dohodke po rezultatih dela in se tako v polni meri »samorealizirati v delu«. Toda tudi med temi kategorijami, ki so logično zainteresirane za spremembo, obstaja »inertna skupina« starejših in manj kvalificiranih ljudi, ki se bojijo, da bi ekonomska reforma lahko povečala njihove obveznosti, odgovornosti, intenzivnost dela in delovne prispevke, kar ne ustreza njihovemu okusu, navadam in možnostim. Zato tudi ti pasivno nasprotujejo spremembam, češ: »Jaz ne potrebujem več«. Ti socialni vzroki nasprotovanja že dozorelim pogojem za spremembe družbenih odnosov so tudi temelj relativno »visoke stabilnosti« centraliziranega administrativnega sistema upravljanja z gospodarstvom, čigar šnja neučinkovitost je očitna.⁹ Po mnenju drugih avtorjev izvirajo reformam nasprotujoči družbeni interesi iz narave državne lastnine nad sredstvi za proizvodnjo. Na temelju take lastnine dobivajo družbene skupine in sloji, ki tvorijo upravni aparat, večji del družbenega proizvoda in so materialno zainteresirani za obstoječe državnolastniške odnose; na takih odnosih namreč tudi utemeljujejo svoje funkcije, ki jim zagotavljajo družbeni ugled in vpliv, in so dejavnik, ki nasprotuje bistvenim spremembam proizvodnih odnosov.¹⁰

3. Razvoj *družbenih znanosti* v ZSSR ni dosegel ravni, ki bi omogočal izoblikovanje *alternativnih modelov*. Res je, da so bili s prizadevanji znanstvenikov in političnega vodstva že doslej storjeni poskusi, da bi se v obstoječi administrativni sistem upravljanja vneslo nove ekonomske elemente, toda sistem jih je zavračal kot tuje telo. Iz tega sledi sklep, da sprememba obstoječega sistema ne more biti parcialna in etapna, temveč kompleksna in globoka, ki hkrati spreminja vse bistvene elemente sistema. Za tako temeljno spremembo pa je, razen spoznanja o njeni nujnosti, potrebno jasno formulirati tudi cilj in sredstva za izvedbo sprememb in seveda rezultate, ki jih bodo spremembe prinesle. Ekonomski in socialni cilji preobrazbe sistema upravljanja in proizvodnih odnosov so doslej v glavnem formulirani, vendar pa so sredstva, s katerimi bi se ti cilji dosegli, zarisani »samo v splošnih obrisih, so bolj načelne usmeritve kot končne oblike preobrazbe novih proizvodnih odnosov«. Taka sprememba modela tudi ni mogoča zato, ker »znanost ne razpolaga s celostnim, notranje koherentnim in v vseh konkretnih detajlih premišljenim ‚modelom‘ sistema upravljanja«, ki bi ga bilo treba le sprejeti in prenesti v prakso.¹¹ Toda pri stanju stvari, kakršno je v sovjetski družbi in v znanosti, znanost ne le da takega alternativnega modela nima, temveč ga

⁹ *Ibid.*, str. 17–19.

¹⁰ V neposrednih stikih mnogi sovjetski znanstveniki govorijo o tem mnogo bolj odkrito in tudi konkretno.

¹¹ T. I. Zaslavska, *op. cit.*, str. 19–21.

tudi ne more imeti. Zato je tak model šele stvar prihodnosti in je bolj odvisen od stanja v partiji in v družbi kot pa od stanja v sami znanosti.

Vendar pa se elementi za ta novi model že razpoznavajo, so navzoči in se že o njih razpravlja. Toda preden se jih lotimo, se moramo še prej pomuditi pri razpravah o protislovjih v socializmu.

3. Protislovja v socializmu

V zadnjih letih so v ZSSR potekale številne razprave tudi o različnih vidikih tega kompleksnega vprašanja; na dan so prihajali različni pogledi, stališča in ocene. V številnih delih, ki so bila o tem napisana ob koncu 70-tih let, so bila ob dokajšnjih razhajanjih glede posameznih vprašanj v glavnem sprejeta skupna stališča o splošnih in fundamentalnih vprašanjih in jih lahko strnemo v naslednje sklope:

Prvič, pritislovje med proizvodnimi silami in produkcijskimi odnosi je *splošno* oz. temeljno protislovje, ki je značilno za razvoj človeštva v celoti; je vgrajeno v sam temelj nastanka in razvoja vsake družbenoekonomske formacije in tako pogojuje zamenjavo ene formacije z drugo, razvitejšo kot tudi zamenjavo faz znotraj vsake formacije;

Drugič, dialektika socializma potrjuje splošne zakone in kategorije dialektike in jih hkrati izpostavlja v kvalitativno drugi konkretni obliki, v skladu s svojim novim bistvom in naravo.

Tretjič, osnovno protislovje socializma je protislovje njegovega produkcijskega načina: torej protislovje med proizvodnimi silami in produkcijskimi odnosi; vendar imajo zaradi same narave socializma ta osnovna in vsa druga protislovja, ki iz njih izhajajo, *neantagonistični značaj*.¹²

Vendar so začeli v zadnjem času nekateri filozofi, sociologi in politologi (pod vplivom vse očitnejših kriznih pojavov v mnogih socialističnih deželah, predvsem pa pod vplivom krize na Poljskem) dvomiti v take razlage protislovij v socializmu in prišli na dan z novimi nazori o tem, kar je seveda sprožilo javno razpravo v revijah in časopisih. Med to debato so bila v objavljenih in neobjavljenih delih nanizana nova spoznanja o dialektiki socializma.¹³

Akademik Fedoseev je prvi ugotovil zaostajanje »mnogoterih plasti proizvodnih odnosov« za razvojem proizvodnih sil in vse očitnejše proti-

¹² Glej *Dialektika razvitiya socialističeskogo občestva*, Moskva 1980, str. 30–43; P. N. Fedoseev: *Dialektika sovremenoj epohi*, Moskva 1978, str. 163; V. S. Semenov: *Problema protivorečij v uslovijah socializma*, *Voprosy filosofii*, št. 7/1982, str. 17–20.

¹³ O tem glej:

P. Fedoseev: *Dialektika občestvennoj Žizni*, »Problemy mira i socializma«, št. 9/1981;

A. Butenko: *Socializm: formy i deformacii*, »Novoe vremja«, št. 6/1982;

V. S. Semenov: *Problema protivorečij v uslovijah socializma*, »Voprosy filosofii«, št. 7 in 9/1982;

A. P. Butenko: *Protivorečija razvitiya socializma kak občestvennogo stroja*, »Voprosy filosofii«, št. 10/1982;

R. Kosolapov: *Socializm: organičeskaja celostnost' social'noj sistemy (voprosy teorii)*, »Pravda«, 4. 3. 1983;

F. M. Burlackij: *Real'nyj socializm (zametki o protivorečijah razvitiya)*, »Moskovskie novosti«, 20. 3. 1983;

A. P. Butenko: *Opyt real'nogo socializma*, RAZ, 13. 4. 1983.

slovje med tema dvema vidikoma proizvodnje v socialističnih deželah. Prav tako je dosegel, da se v razvoju realnega socializma hkrati z »naravnimi težavami rasti nove družbene ureditve« pojavljajo tudi drugačne težave, napake, ki izvirajo iz neuskladenosti med sprejetimi ukrepi in objektivnimi možnostmi za njihovo uresničevanje. Zaradi tega je ugotovil, da je nujno, da se »nastali problemi pravočasno razkrivajo in rešujejo«, da se ne bi kopičili in pripeljali »do bolečih socialnih pojavov in kriznih situacij, še bolj pa do deformacij posameznih plati družbenega življenja ali družbe v celoti«. Za spoznavanje in razreševanje teh družbenih problemov pa je nujno, da se »pravilno pojmuje naravo in vlogo protislovij v socializmu«. Fedoseev je, ponavljajoč stališča sovjetskih filozofov, ki ga je tudi sam zastopal in branil, da »v socializmu antagonizmi sicer izginevajo, protislovja pa ostajajo«, tj. da družba, ki je zaključila prehodno obdobje in zgradila temelje socializma«, nima več opravka z antagonističnimi protislovji«, tudi opozoril: »V celoti ta trditev pravilno utemeljuje glavno posebnost dialektike socializma. Vendar pa terja tak pristop nekatera dodatna pojasnila. Po metodološki strani bi bilo poenostavljeno domnevati, da so lahko vsa protislovja v družbi, ki je stopila na pot socializma, vselej in v vseh okoliščinah le neantagonistična«. Kot nas uči zgodovinsko izkustvo, sklene Fedoseev, se lahko v izjemnih razmerah – ko se velike pomanjkljivosti v upravljanju z družbo nakopičijo – »neantagonistična protislovja sprevržejo v antagonistična protislovja«. ¹⁴

Ko je tako prvi človek v sistemu organizacije družbenih znanosti v ZSSR »prestopil Rubikon«, so o dejanskih protislovjih v deželah realnega socializma začeli bolj odkrito pisati tisti znanstveniki, ki so jih več let sistematično preučevali, med njimi predvsem profesor Butenko. Na primeru Poljske in drugih dežel, kjer so nerešeni problemi pripeljali do velikih deformacij in kriznih situacij, je pokazal, kam pelje zanemarjanje realnih protislovij nove družbene ureditve. Ugotovil je, da je splošno uveljavljena koncepcija brezkonfliktnosti razvoja socializma oteževala nastanek znanstvene strategije socialističnega razvoja. Ugotovil je tudi, da se ni moč izogniti perečim temam in težavnim problemom in da nas prav »analiza porajajočih se realnih protislovij usmerja k praksi dejanskega življenja in nam omogoča, da zaznavamo realne probleme in da izoblikujemo praktična priporočila« za njihovo razreševanje, s tem pa tudi za »utrditev socializma in za pospeševanje njegovega razvoja«.

Zgodovinsko izkustvo vseh socialističnih dežel, meni Butenko, kaže, da ni moč sprejeti stališča o izključno neantagonističnem značaju protislovij v socializmu. Ko se loteva tega problema, dela razloček med dvema tipoma protislovij: ¹⁵

prvič, med protislovji, ki so imanentni naravi socializma, ki so celo izvor njegovega razvoja in so po svojem značaju neantagonistični, in

¹⁴ P. Fedoseev, op. cit. str. 27–28.

¹⁵ A. P. Butenko: *Protivorečja razviti socializma...* str. 16–19.

drugič, med protislovji, ki niso lastni naravi socializma, temveč se porajajo kot rezultat napačne politike – in če se namnožijo in nakopičijo, lahko pripeljejo do deformacij socializma in »dobijo obeležja antagonističnih protislovij«; čeravno so ta protislovja tuja naravi socializma, pa imajo korene v socialistični družbi in zavirajo njen razvoj ter jih je treba odkrivati, analizirati in sprejemati ukrepe, da se odpravijo njihovi vzroki.

Butenko sicer priznava gledišče, da je temeljno protislovje socializma vsebovano v »vzajemnem delovanju proizvodnih sil in produkcijskih odnosov«, vendar pa zavrača poenostavljeno pojmovanje, da gredo produkcijski odnosi vselej pred razvojem proizvodnih sil, kar izključuje protislovje med njimi. Teoretsko izhodišče tega poenostavljenega in napačnega stališča je po njegovem mnenju v identifikaciji poddržavljanja (nacionalizacije) in kooperacije sredstev za proizvodnjo z njihovim podružbljanjem (socializacijo), tj. v poistovetenju formalnopravnega in realnega podružbljanja. Ko se trdi, da dajejo socialistični produkcijski odnosi neomejen prostor za razvoj proizvodnih sil, pravi Butenko, tedaj se tudi predpostavlja, da državne lastnine kot »pravnega pojava in kot temelja socialističnih proizvodnih odnosov« ni treba nadomestiti z drugačno pravno obliko lastnine in da se proizvodne sile lahko neskončno razvijajo v tej pravni »obleki« (ki je sešita tako, da se stalno prilagaja starosti osebe, ki jo nosi). Toda to, pravi Butenko, kako se bodo razvijale proizvodne sile, kakšen bo njihov tempo in stimulansi, ni odvisno od pravne oblike, temveč od »celotnih realnih odnosov v proizvodnji«, ti pa lahko »ustrezajo ali ne ustrezajo rasti proizvodnih sil, lahko pospešujejo ali pa zavirajo njihov razvoj«. Zaradi tega »zahteva vsak bistveni korak v razvoju proizvodnih sil popravke in izpopolnitve celokupnega realnega sistema socialističnih proizvodnih odnosov«¹⁶; če do takih sprememb v sistemu ne pride, pomeni to »nujno zaviranje razvoja proizvodnih sil in vedno večje upadanje tempa ekonomske rasti«.

a) *Osnovno protislovje socializma* je locirano v načinu proizvodnje, vendar je le-ta tesno povezana ne le z ekonomskim sistemom, temveč tudi s politično organizacijo družbe, ker se pač ureditev in mehanizmi gospodarskega sistema in ukrepi za izpopolnjevanje proizvodnih odnosov določajo s političnimi sklepi. To izpopolnjevanje mora v vsaki novi etapi »organsko povezati« interese posameznikov, proizvodnih kolektivov in cele družbe – in sicer jih tako povezati, da bo vsak član družbe, ki teži k izpolnitvi svojih interesov, deloval tudi v interesu svojega proizvodnega kolektiva, aktivnost kolektiva pa naj bi bila naravnana k osnovnim družbenim ciljem. Tako izpopolnjevanje morajo zagotoviti vladajoča partija in državni organi. Politična organizacija in ekonomski sistem socialistične družbe bosta lahko uspešno reševala te probleme le v toliko,

¹⁶ Z realnim sistemom socialističnih proizvodnih odnosov pojmuje Butenko »medsebojen odnos oblik socialistične lastnine in celokupnost konkretnega ekonomskega sistema, v katerega so vključene obstoječe oblike delitve, menjave in potrošnje, metode planiranja, upravljanja in stimuliranja dela«. (*Ibid.*, str. 21–22).

kolikor bosta upoštevala »interese in možnosti posameznega človeka, slehernega delovnega človeka«, tj. kolikor bodo ta sistem sprejemali kot »svojega«, ne pa kot neko zunanjo, »odtujeno« silo. Če začne v praksi funkcioniranja političnega in ekonomskega sistema njuna povezava z neko skupino delovnih ljudi slabeti, se potem v teh sistemih pojavljajo »defaktni in omrtvičeni členi in oblike, ki ne delujejo več«, ker pač ignorirajo interese delovnih ljudi, povzročajo njihovo nezadovoljstvo in tako »spodkopavajo njihovo zaupanje v pravičnost obstoječih ekonomskih in političnih sistemov«. Ko se take »omrtvičene oblike« nakopičijo, prihaja do trajnih deformacij določenih členov sistema, do nezadovoljstva in odtujitve delovnih ljudi od njih – to pa vodi, po eni strani, v upadanje delovne discipline, disharmonijo v mehanizmu upravljanja in v zniževanje tempa gospodarskega razvoja; po drugi strani pa v naraščanje socialnih napetosti in v nevarnost odprtih političnih konfliktov. Zato je spoznavanje takih »omrtvičenih oblik« in »členov sistema, ki ne delujejo več«, in njihovo odpravljanje prvenstvena naloga vodilnih sil v družbi.

Vsaka nova etapa razvoja socialistične družbe, opozarja Butenko, je povezana s posebnimi pogoji in svojevrstnimi »strukturalnimi potrebami in interesi«, kar ne bi smeli zanemariti, če nočemo škodovati stvari socializma. Če pride v neki socialistični deželi do »daljše stagnacije ekonomskih in političnih oblik in konzerviranja zastarelih mehanizmov«, tedaj »zastareli sistem produkcijskih in vseh drugih družbenih odnosov«, kot kaže zgodovinsko izkustvo, vse manj ustrezno upošteva interese delovnih ljudi, ignorira njihove vsakdanje potrebe in tako »zgublja moč stimulatorja napredka in začenja zavirati razvoj proizvodnih sil«. Tako naraslo neskladje med proizvodnimi silami in produkcijskimi odnosi je v zadnjih letih v nekaterih deželah realnega socializma že večkrat pripeljalo do »prebukiranja« upravljalškega stroja, aktualna »vprašanja pa so ostajala nerešena, tempo socialno-ekonomskega razvoja se je upočasnilo, stopnja zadovoljevanja interesov delovnih ljudi se je zniževala, politična napetost v družbi pa je naraščala«. ¹⁷

Na podlagi glavnega protislovja socializma se porajajo na raznih področjih socialistične družbe in na raznih ravneh še posebna protislovja. Butenko obravnava dve skupini teh protislovij.

b) Na področju *proizvodnje in delitve* se glavno protislovje izraža v *družbenih potrebah po hitrem razvoju proizvodnih sil in v stalno naraščajočih potrebah vsakega posameznika*. Na tej podlagi nastajajo protislovja med družbenimi in osebnimi potrebami in kolizije med družbenimi in osebnimi interesi. Po eni strani je družba zainteresirana za hiter razvoj proizvodnih sil, za visoke stopnje akumulacije, kajti samo razvita družba lahko zadovolji naraščajoče potrebe človeka. Vendar se s tem, da se izločajo velika sredstva za razvoj proizvodnih sil, zožujejo možnosti za zadovoljevanje neposrednih potreb ljudi, omejuje se njihova potrošnja.

¹⁷ *Ibid.*, str. 22–23.

Po drugi strani ima vsak človek raznovrstne interese in zelo individualizirane vsakdanje potrebe, »najbolj neposredne potrebe, jutrišnje naloge in dolgoročni cilji pa so pri vsaki osebnosti v stalnih protislovjih«. V normalni človeški psihologiji »ima prioriteto reševanje neodložljivih problemov, realizacija najbolj neizogibnih potreb, zadovoljitev današnjih materialnih stisk«. Taka je »dialektična narava« vzajemnih povezav in odnosov »družbenega in osebnega, splošnega in individualnega, neskončnega in končnega« v socializmu in ta seveda odseva omejene možnosti socialistične družbe, da »v celoti zadovolji naravne potrebe vsake osebnosti«. Odnos med mnogoterimi vidiki tega protislovja je na raznih etapah razvoja socializma različen in naloga vodilnih socialističnih sil je, da na vsaki etapi »praktično določijo nujno mero usklajenosti proizvodnih in individualnih potreb, stopnjo zadovoljitve splošnih in osebnih interesov«. Ta mera ni vnaprej in enkrat za vselej dana, temveč je odvisna od konkretnih okoliščin v prostoru in času; njeno pravilno postavljanje stimulira razvoj družbe, napake pa peljejo k enostranskemu razvoju, nesorazmerjem, deformacijam, k socialnemu nezadovoljstvu, političnim napetostim in krizam.¹⁸

c) V razvoju *politične organizacije* socialistične družbe pa je po mnenju Butenka *realno protislovje* med potrebama za stalnim razvojem *demokracije in centralizma*. Na eni strani je torej nujnost stalnega razvoja demokracije, to pa terjata predvsem dve skupini okoliščin:

prvič, v socializmu so delovni ljudje solastniki sredstev za proizvodnjo in iz takega njihovega statusa izhaja potreba, da lastnosti solastnikov uveljavijo z vse širšo udeležbo v upravljanju; od stopnje in oblik demokratične udeležbe delovnih ljudi v upravljanju pa je odvisen tudi njihov »odnos do družbene proizvodnje, njihova delovna in družbena aktivnost, s tem pa tudi celoten potek ekonomskega razvoja«;

drugič, »socialistična demokracija« pa ni le sredstvo za uspešno upravljanje in za ekonomski razvoj, temveč tudi »samostojna vrednota«, saj pomeni obliko svobodnega izražanja mnenja delovnih ljudi o vseh življenjskih vprašanjih.

Zato brez razvoja vse popolnejše demokracije, ki zajema vedno širše množice delovnih ljudi, ni mogoč »niti uspešen razvoj socialističnega gospodarstva niti oblikovanje vsestransko razvitega človeka« socialistične družbe.

Na drugi strani sta socializmu potrebna tudi »krepitev in razvoj centralizma«, to pa seveda limitira spreminjanje oblasti »v imenu delovnih ljudi v oblast samih delovnih ljudi«. Potreba za centralizmom izhaja, po mišljenju Butenka, iz treh skupin okoliščin:

prvič, vseh problemov in nalog ni mogoče reševati z neposredno udeležbo vseh delovnih ljudi; zato se ni mogoče izogniti volitvam pred-

¹⁸ *Ibid.*, str. 24–26.

stavnikov in izvršnim organom, ki »centralizirajo voljo vseh delovnih ljudi« in jo izražajo kot »enotno voljo«;

drugič, kompetentno upravljanje s proizvodnjo in družbo še vedno potrebuje specializirane upravljalce za določena področja življenja in

tretjič, potrebo po centralizaciji pogojuje tudi nezadostna raven izobrazbe delovnih ljudi in neenaka raven njihovega izkustva v politično-organizacijskem delu.

V komunistični perspektivi se bo to protislovje razreševalo s preraščanjem državnega upravljanja v družbeno samoupravljanje, v socialistični fazi pa mora demokratični centralizem še vedno ostati okvir organizacije političnega sistema. Vendar pa je naloga vodilnih sil družbe, da najdejo za vsako etapo razvoja neke določene socialistične družbe »mero za optimalno usklajevanje obeh protislovnih tendenc: tako razvoja demokracije kot izpopolnjevanja centralizma«.

Dosedanje izkustvo razvoja socialističnih dežel je pokazalo, da so na tem področju možne »enostranosti in celo tudi napake in skrajnosti dveh vrst: prevešanje na stran birokratskega centralizma in prevešanje k anarhistični demokraciji«. Butenko analizira razne vidike obeh teh enostranosti in njihove posledice za gospodarski razvoj in za družbeno aktivnost delovnih ljudi. Razčlenjevanje socialnih posledic nerazvite demokracije v deželah ralnega socializma, v katerih centralni izvršni organi vse bolj delujejo »v imenu delovnih ljudi«, kar pripelje tako do pasivizacije množic kot tudi do vse manjše učinkovitosti dela samega upravljalkega aparata (delo v »mrtvem teku«), Butenko konča z ugotovitvijo: »S tem se ne potrjuje le resnica, da ,je lahko osvoboditev delovnih ljudi delo samih delovnih ljudi', temveč se potrjuje tudi verodostojnost teze, da ,demokracija za delovnega človeka' ne more biti uresničena, ne da bi bili v njej realno udeleženi sami delovni ljudje.«¹⁹

V dosedanjem razvoju socialističnih dežel je prihajalo do hudih napak in nepravilnih ocen zaradi »kršenja dialektike objektivnega in subjektivnega«, tj. zaradi tega, ker odločitve političnega vodstva in ukrepi, ki so jih sprejemali, niso ustrezali »objektivnim pogojem in zakonitostim družbenega razvoja«. Kopičenje takih napak in napačnih ocen pripelje do »bolezenskih socialnih pojavov in kriznih situacij«, prav tako da tudi do »deformacij posameznih vidikov družbenega življenja, ali družbe v celoti«. ²⁰ Take deformacije in krizne situacije so po oceni sovjetskih avtorjev obstajale na Madžarskem in na Poljskem v 50-tih letih, v Češkoslovaški v 60-tih letih, na Kitajskem v času »kulturne revolucije« in sedaj na Poljskem. V temelju teh pojavov so problemi »strukturalne narave«, »opuščanje načel socializma«, pravi Butenko, ko analizira in citira dokument 9. izrednega kongresa PZDP (1981). Ti vzroki so namreč v »nerazvitosti notranje partijske in splošne demokracije«, v izrastlinah in usedli-

¹⁹ *Ibid.*, str. 27–29.

²⁰ P. Fedoseev, *op. cit.*, str. 28.

nah »birokratskega centralizma v partiji, državi in ekonomiki« in v tem, da ni obstajala dejanska kontrola partije nad delom njenega vodstva.²¹

Kako sovjetski avtorji opredeljujejo pojme: deformacija, družbenopolitični konflikt in politična kriza v socialističnih deželah?

S temi vprašanji se tam malo ukvarjajo, ker se je do pred kratkim domnevalo, da ti pojavi za socializem niso značilni. Vendar pa so se ti pojavi pod vplivom objektivnega stanja vztrajno vsiljevali in z njimi se je ukvarjala posebna raziskovalna skupina, ki jo je vodil prof. Butenko. Po njenih izsledkih in spoznanjih se ti pojavi določajo takole:

1. *Deformacija socializma* – to je pojav, ki je tuj njegovi naravi. Je lahko samo »rezultat popačenih načel oz. samega bistva socializma, ko v praksi temelje socializma in socialistične mehanizme razvoja družbe nadomestijo drugačne osnove in mehanizmi.«²² Butenko to splošno opredelitev konkretnije osvetli s posamičnimi pojavi: do deformacije prihaja, kadar občenarodno družbeno lastnino nad sredstvi za proizvodnjo zamenja bodisi »državnobirokratska lastnina«, ki je odtujena od proizvajalcev, ali pa skupinska lastnina; kadar stopi na mesto planskega razvoja družbe stihijnost; kadar »mehanizem demokratskega centralizma zamenja mehanizem birokratskega centralizma ali anarhičnega decentralizma«; ko se »mehanizem dvostranskih zvez« – tistih, ki upravljajo, in tistih, s katerimi se upravlja (od spodaj navzgor in od zgoraj navzdol), nadomesti z »mehanizmom enostranskega ukazovanja od zgoraj«; ko se mehanizem oblasti »v interesu delovnih ljudi in samih delovnih ljudi« sprevrže z mehanizmom oblasti »v imenu delovnih ljudi, vendar pa ne tudi v njihovem interesu« itn. Take in podobne deformacije so »realno družbeno zlo, ki povzroči ogromno škodo interesom delovnih ljudi in stvari socializma« in je osnova za nastanek kriznih pojavov.

2. *Politična kriza* v socialistični deželi je »globoka dezintegracija njenega političnega sistema, krhanje njegovega normalnega funkcioniranja«, kaže pa se v tem, da »znamen delovnih ljudi odpoveduje svojo podporo upravljalni politični organizaciji družbe (takim njenim ključnim členom, kot sta partija in država)« in na razne načine »izraža nesoglasje s politiko, ki se uresničuje v deželi in kaže, da ni zadovoljna z njo, s tem pa onemogoča političnemu sistemu, da bi uspešno uresničeval svoje funkcije«.

3. *Družbenopolitični konflikt* je »samo ena od oblik izražanja politične krize«, pomeni pa »odkrito nastopanje množic proti politični organizaciji in njeni politiki«. Značaj takega konflikta določajo vzroki, ki so ga povzročili, sestav udeležencev in cilji tistih, ki nastopajo proti obstoječi oblasti. Šele analiza vseh teh bistvenih momentov razkrije, ali gre za »protest delovnih ljudi proti obstoječi politiki, proti napakam, ki jih je zagrešila socialistična oblast«, ali pa obstaja »protirevolucionarna akcija,

²¹ Glej A. P. Butenko: *Protivorečja razvitijsa socializma*... str. 17 in »Trybuna Ludu« kwiecień 1981, str. 3.

²² A. Butenko: *Socializm – formy i deformacij*, »Novoe vremja«, št. 6/1982, str. 6–7.

ki je usmerjena k strmoglavljenju socialistične oblasti in k njeni zamenjavi s protirevolucionarno oblastjo.²³

Natančno ugotavljanje in precizno razmejevanje teh pojavov je sila zapleteno in izjemno odgovorno, ker se z ugotovitvami določa tudi odnos do teh pojavov, pa tudi ukrepi, ki se jih je treba lotiti, da se ti pojavi odpravijo.

To so nekatera pomembnejša spoznanja, do katerih so prišli sovjetski znanstveniki – vsaj radikalnejši med njimi – v procesu preverjanja, ki je v teku. Vse to preverjanje je, kot upravičeno poudarjajo sovjetski znanstveniki, sprožilo konec koncev nezadovoljstvo z obstoječo prakso v deželah realnega socializma: s problemi in protislovji, ki obstajajo v teh družbah, predvsem pa s premalo učinkovitim gospodarstvom, problemi in deformacijami v socialno-političnem sistemu, s položajem in vlogo delovnih ljudi, njihovih kolektivov in asociacij v proizvodnji in v družbi v celoti. Iz teh preverjanj se porajajo novi tokovi v sovjetski družbeni teoriji in znanosti.

Kljub temu pa dosedanje preverjanje z vsemi svojimi pomembnimi rezultati, ugotavlja Butenko, vsebuje tudi neko *logično protislovje*. Kaže pa se v naslednjem: po eni strani se utemeljeno ugotavlja, da so izvor vseh teh nakazanih problemov, protislovij in deformacij obstoječi gospodarski model, ki temelji na državni lastnini nad sredstvi za proizvodnjo, produkcijski odnosi, ki so zasnovani na taki lastnini, in seveda celotna ekonomika, ki te odnose izraža. Po drugi strani se ta model, ta lastnina, taki odnosi in ekonomika še naprej brez pridržkov imenujejo socialistični. To protislovje nekateri sovjetski znanstveniki že ugotavljajo in ko iz tega skušajo oblikovati sklepe, gredo korak dlje v analizi obstoječega stanja in njegovih vzrokov in tako tudi v samem preverjanju. Njihovi pomembnejši sklepi so naslednji:

1. Pod vplivom objektivnih razmer (predvsem nerazvitosti dežele) in poenostavljenih podmen o razvoju socializma so v ZSSR – potem pa tudi v drugih deželah realnega socializma – v njihovih ekonomikah in političnih organizacijah družbe nastale in se utrdile mnoge »*formalno socialistične strukture*«, ki so bile predvsem zainteresirane za razvoj materialnih elementov proizvodnih sil, podcenjevale pa so pomen razvoja sil človekove osebnosti. V skladu s takim konceptom je bil izoblikovan celoten ekonomski in politični sistem, njegovi mehanizmi, metode in sredstva, pa tudi mnogi razvojni cilji. V središču pozornosti je bila rast proizvodnje (kot take), ne pa njen končni pomen za ljudi; glavna pozornost je bila namenjena kvantitativnim bruto kazalcem, ne pa pestrosti proizvodov in njihovi kvaliteti; planira se tako, da se izhaja iz včerajšnjega dne, ne pa iz današnjih in jutrišnjih potreb potrošnikov, itn. V določenih razmerah, v nekaterih etapah in deželah, kjer je bila raven razvoja materialne proizvodnje nizka in kjer je imel razvoj materialnih vidikov proizvodnih sil

²³ A. P. Butenko: *Protivorečja razvitiya socializma ...* str. 17–18.

primarno vlogo, je to dajalo in daje pozitivne rezultate in sta tak koncept in praksa logična in razumljiva. Vendar pa tak koncept razvoja kot tudi te »formalno socialistične strukture« in sistem njihovih oblik že od samega začetka niso bili v skladu z bistvom socializma. In prav zaradi ponovnega vračanja k bistvu marksizma, poudarjajo znanstveniki, so nujne tako spremembe splošnih nazorov o družbenoekonomski in socialnopolitični strukturi socializma kot tudi praktične spremembe struktur realnega socializma.

2. Izkustvo razvoja nekaterih dežel realnega socializma kažejo, da politična oblast, ki se vzpostavlja s socialistično revolucijo in ki se imenuje socialistična, ne zagotavlja že sama po sebi »oblasti samih delovnih ljudi«, kot se je domnevalo. Praksa opozarja celo na regresivni razvoj, na involucijo, ko ta zgublja celo lastnosti »oblasti v interesu delovnih ljudi« in se spreminja v »kliko«, ki ohranja le zunanji videz »oblasti, ki se uresničuje v interesu delovnih ljudi« (Madžarska 1956, Češkoslovaška 1968, Poljska 1979–1980). To spoznanje terja ponovno kritično preverjanje tudi sistema oblasti »v imenu množic« kot tudi socialnoekonomske osnove, na kateri se ta vzpostavlja, razvija in funkcionira.

3. Podržavljanje sredstev za proizvodnjo (ali kooperacija) ne zagotavlja že avtomatično tudi njihovega dejanskega podružbljanja, četudi ta ukrep izvaja socialistična oblast, ki je izšla iz revolucije. S podržavljanjem nastaja le »formalno socialistična lastnina«, katere realna narava je odvisna od vrste dodatnih okoliščin: npr. v čigavih rokah je resnična oblast, v kolikšni meri so sami delovni ljudje (in njihovi kolektivi in asociacije) resnični solastniki sredstev za proizvodnjo – z vsemi pristojnostmi, ki iz tega izhajajo. Zato so lahko te »formalno socialistične oblike lastništva« osnova, na kateri se bodo razvijali – odvisno od tega, ali obstajajo ali pa ne obstajajo omenjene »dodatne okoliščine« – bodisi resnični socialistični ali pa le psevdosocialistični produkcijski odnosi – z vsemi možnimi posledicami ene ali druge variante za vsebino in smer razvoja socialističnih dežel. Podržavljanje sredstev za proizvodnjo, ugotavljajo znanstveniki, torej samo po sebi nikoli ne vzpostavlja socialističnih produkcijskih odnosov. Še več, s tem da ustvarja nove »dodatne posredovalne člene« med lastniki in proizvajalci, se lahko odtujitev teh sredstev od neposrednih proizvajalcev še bolj poveča.

4. Spreminjanja državnih in kooperativnih oblik lastnine v »resnično socialistične oblike« ni moč izpeljati s »formalno-pravno reorganizacijo«, temveč z uresničevanjem takih socialnoekonomskih ukrepov, ki dejansko preobražajo vsakega delovnega človeka v realnega solastnika sredstev za proizvodnjo in gospodarja svoje dežele. Zato ti znanstveniki menijo, da je prav boj za take ukrepe tudi glavni impulz teh iskanj, teh inovacij in preverjanj, ki danes potekajo v socialističnih deželah.

5. Ob teh iskanjih in inovacijah pa je treba doumeti, da sta »razvoj samega človeka« in »moč človeške osebnosti« glavna vsebina in najvišji cilj družbenega napredka« v socializmu. Za tak napredek pa je nujen

širok razvoj političnega sistema socializma, njegovih demokratičnih oblik, pravic in svoboščin človeka. V tem preverjanju je treba osvetliti dejanski medsebojni odnos političnega in gospodarskega sistema, političnih in ekonomskih problemov v današnjem realnem socializmu. Kajti brez neobhodne spremembe stereotipov političnega mišljenja, socialno-političnih struktur, oblik organizacije in upravljanja (ki so nastale v preteklosti na podlagi poenostavljene in enostranske koncepcije prehodnega obdobja in socializma, kljub temu ostajajo v bistvu nespremenjene – so obsojena na jalovost vsa mogoča »izpopolnjevanja (reforme) ekonomskih struktur in mehanizmov«, ker jih bo pač zadušila obstoječa stara politična struktura, prilagojena drugačnim potrebam.

— Ekonomisti so, kot že rečeno, ugotovili, da reforma, če naj bo uspešna, ne more biti parcialna, temveč mora zajeti vse bistvene elemente ekonomskega mehanizma, sistema upravljanja in gospodarskega sistema v celoti. Filozofi, sociologi, pravniki in politologi gredo dalje in upravičeno opozarjajo, da se brez temeljitejše spremembe političnega in celokupnega družbenega sistema ne more uresničiti niti ekonomska reforma.

(prevedel B. Kante)

Normativno in praktično urejanje odnosov na področju obveščanja

Predlog za izdajo zakona o javnem obveščanju, ki ga je letos sprejela skupščina SR Slovenije, je bila priložnost, da je uredništvo povabilo nekaj znanstvenih, kulturnih, publicističnih in političnih delavcev, da za naše bralce odgovorijo na nekaj vprašanj o normativnem in praktičnem urejanju odnosov v komunikacijski sferi v naši družbi.

1. Najbrž ni sporno, da terja razvoj množičnega komuniciranja tudi pri nas novo zakonsko ureditev na tem področju in njeno uskladitev z ustavo in zakonom o združenem delu. V čem je po vašem mnenju bistveni napredek osnutka zveznega zakona o temeljih sistema javnega obveščanja in predloga za izdajo republiškega zakona o javnem obveščanju glede na dosedanje normativno ureditev in prakso – in kje se še kažejo pomanjkljivosti in nedoslednosti?

2. Med vzroki za izdajo novega zakona je zahteva, da je treba zagotoviti večji in bolj organiziran družbeni vpliv na komunikacijske organizacije (»sredstva javnega obveščanja«) in komunikacijsko dejavnost v celoti. Katere so po vašem mnenju »nevalgične točke« v našem komunikacijskem sistemu, ki jih je še zlasti potrebno socializirati in na njih zagotoviti uresničevanje načela pluralizma samoupravnih interesov? Kakšne so poti in možnosti za doseg tega cilja?

3. Med problemi, katerih zakonsko reševanje je v svetu in pri nas pogosto sporno, so pogoji za opravljanje novinarskega poklica, razmerje med novinarjem in urednikom ter specifično razlikovanje glavnega in odgovornega urednika. Kakšno je na teh področjih stanje v praksi in koliko so smotni predlogi za njihovo zakonsko ureditev?

4. Bolj živahne kot v predlogu zakona o javnem obveščanju so v Sloveniji razprave o praktičnih »primerih«, v katerih se izraža protislovni položaj novinarjev in novinarstva. Mislimo na razprave o pravici do objave mnenja občana in popravka, o »vznemirjanju občanov« prek množičnih medijev kot kaznivem dejanju, o uredniških konceptih Pavlihe, Tribune, Mladine in Teleksa, o kadrovskih zamenjavah. Kakšni so lahko »nauki« iz teh razprav, ki bi jih veljalo upoštevati v izdelavi predloga novega zakona o javnem obveščanju?

Nekatera vprašanja, povezana s pravnim urejanjem javnega obveščanja pri nas

Pojmovanje sistema javnega obveščanja kot sestavnega dela našega družbenopolitičnega sistema je prisotno v vrsti dokumentov družbenopolitičnih organizacij, implicitno pa tudi v številnih ustavnih določbah. Takšno pojmovanje seveda terja takšen sistem javnega obveščanja, ki bo s svojo vsebino, organizacijo in delovanjem povsem ustrezal razmeram in potrebam naše družbenopolitične ureditve in ki bo obenem aktivno prispeval k hitrejšemu in doslednejšemu uresničevanju in razvoju socialističnih samoupravnih družbenih odnosov. Zaradi tega je gotovo glavno vprašanje nadaljnjega razvoja javnega obveščanja njegovo usklajevanje z naravo in potrebami naše samoupravne družbe. Razvoj socialističnih samoupravnih odnosov in zlasti naloge, ki so v sedanjem obdobju v ospredju pri utrjevanju in uresničevanju ustavne zasnove političnega sistema socialističnega samoupravljanja, terjajo, da se kritično pretehta stanje tudi v javnem obveščanju in da se sprejmejo ustrezne podlage za njegov nadaljnji razvoj v vseh pogledih. Razumljivo je, da je potrebno tudi v pravnem pogledu zagotoviti možnosti za izgrajevanje in delovanje z družbenimi odnosi in potrebami skladnega sistema javnega obveščanja. Vloga in pomen javnega obveščanja sta sicer opredeljena že v temeljnih načelih naših ustav, vendar pa je treba številna vprašanja in raznovrstne odnose, ki nastajajo na tem področju, tudi zakonsko celovito in sistemsko urediti.

Pri pravnem urejanju javnega obveščanja je treba opozoriti zlasti na nekatera vprašanja, novosti in splošne značilnosti tega urejanja pri nas. Prvo takšno vprašanje je gotovo vprašanje, kaj naj bo v skladu z ustavo urejeno z zveznim, kaj pa z republiškim oz. pokrajinskimi zakoni. Do sedaj je federacija urejala samo vprašanja, povezana s tujo informacijsko dejavnostjo v Jugoslaviji in s preprečevanjem zlorabe svobode obveščanja, republike in pokrajini pa vsa druga vprašanja na tem področju.

Novost bodoče pravne ureditve je priprava zveznega zakona o temeljih sistema javnega obveščanja. Že sama ustavna podlaga za izdajo tega zakona uveljavlja v uvodu omenjeno pojmovanje sistema javnega obveščanja kot sestavnega dela političnega sistema. Zvezni zakon naj bi temeljil na 2. točki 281. člena ustave SFRJ, po katerem federacija z zveznimi organi zagotavlja sistema socialističnih samoupravnih družbenoekonomskih odnosov in enotne temelje političnega sistema. Ta podlaga pa obenem opredeljuje tudi vsebino zveznega zakona, ki tistih vprašanj, ki jih ni mogoče šteti za temelje sistema, ne bi smel urejati, tako da težišče pravnega urejanja v skladu z ustavo še vedno ostaja v pristojnosti republik in pokrajin. Nujnost po določitvi enotnih temeljev sistema javnega obve-

ščanja, ki so za delovanje celotnega sistema izredno pomembni, izhaja iz temeljev naše družbenopolitične ureditve, ki so prav tako enotni. Jasno je, da morajo biti ti temelji v republiškem zakonu upoštevani, saj oba zakona skupaj tvorita zaokroženo sistemsko celoto.

Naslednja značilnost pravne ureditve na tem področju pri nas je, da se sistem javnega obveščanja obravnava celovito. Zvezni in republiški zakon obravnavata vsa področja javnega obveščanja in ne, kot je to pogosto drugod po svetu in kot je bilo tudi pri nas, samo posamezne medije (npr. samo za tisk ali RTV ipd.). S to povezana nadaljnja značilnost je, da zakoni urejajo le glavna vprašanja na tem področju, vrsto vprašanj pa v skladu z zakonom urejamo samoupravno.

Posebej je treba opozoriti še na povezanost javnega obveščanja z družbenim sistemom informiranja. Čeprav sta to sistema, ki imata vsak svojo strukturo, organizacijo, naloge in druge posebnosti – zato se tudi zakonsko urejata ločeno – pa seveda lahko s stališča vloge, ki jo morata imeti v našem družbenopolitičnem sistemu, pomenita le celoto. Ustavna funkcija obeh sistemov je zagotoviti delavcem, delovnemu človeku in občanu celovito, resnično in pravočasno informacijo. Ustavna pravica delovnega človeka in občana je, da je obveščen in da obvešča, to pa zahteva ustrezno in med seboj povezano delovanje obeh sistemov. Ko npr. v zvezi z javnim obveščanjem govorimo o odprtosti virov in njihovi odgovornosti za javnost dela in dostopnost podatkov in informacij, nikakor ne smemo prezreti ureditve, ki jo določa zakon o družbenem sistemu informiranja.

Če skušamo ob upoštevanju omenjenih splošnih značilnosti opozoriti vsaj na nekatere bistvene novosti, ki naj bi jih skupaj z zveznim prinesel slovenski zakon o javnem obveščanju, potem je najprej treba omeniti uskladitev cele vrste pomembnih vprašanj na tem področju z ustavo in zakonom o združenem delu. To že samo po sebi utemeljuje nujnost po sprejetju novega zakona, obenem nakazuje tudi potrebne rešitve in novosti. Zakon naj bi konkretiziral temeljna načela ustave, ki neposredno govorijo o javnem obveščanju, in ustavne določbe o svoboščinah, pravicah in obveznostih človeka in občana pri obveščanju. Urediti je treba vprašanja, povezana s položajem in družbeno odgovornostjo sredstev javnega obveščanja in virov informacij, ustanavljanje in upravljanje organizacij združenega dela na tem področju, podružbljanje in uresničevanje posebnega družbenega interesa pri dejavnostih javnega obveščanja, ustanavljanje posameznih sredstev javnega obveščanja itd. Ustrezna pravna ureditev vseh teh vprašanj bo nedvomno pomenila bistveni napredek v primerjavi s sedanjim stanjem, v pravnem pogledu pa tudi zapolnitev številnih praznin in odpravo tistih pomanjkljivosti, ki v realnem družbenem dogajanju ovirajo ustrežnejši razvoj in delovanje sredstev javnega obveščanja. Ker je bil v SR Sloveniji sprejet šele predlog za izdajo zakona in osnutek zakona prav zdaj pripravljamo, dokončnih rešitev o vseh teh vprašanjih seveda še ni. Vendar pa že predlog za izdajo zakona s tezami za osnutek

skupaj z dosedanjo razpravo omogočajo, da opozorimo vsaj na tista pomembna vprašanja in novosti, za katera bo potrebno pri nadaljnjih pripravah zakona poiskati čimbolj ustrezne rešitve.

Med pomembnejšimi rešitvami novega zakona je treba zlasti omeniti opredelitev vloge in položaja delovnega človeka in občana kot temeljnega subjekta javnega obveščanja, hkrati in v skladu s tem pa tudi vlogo, odgovornost in povezanost sredstev javnega obveščanja, virov informacij in drugih dejavnikov, odgovornih za javno obveščanje.

Zakon naj bi v skladu z ustavo in zakonom o združenem delu določil pogoje in postopek ustanavljanja časopisnih ter radijskih in televizijskih organizacij združenega dela. Ker te organizacije opravljajo dejavnosti javnega obveščanja, ki so posebnega družbenega pomena, je potrebno z zakonom določiti tudi način uresničevanja posebnega družbenega interesa in v skladu s tem način uresničevanja samoupravnih pravic delavcev v teh organizacijah. To med drugim terjajo oblikovanje takšnih organov upravljanja, v katerih bodo poleg delegatov delavcev o najpomembnejših vprašanih soodločali tudi delegati družbene skupnosti.

Poleg organov upravljanja v organizacijah združenega dela naj bi pri vseh časopisih in RTV programih delovali izdajateljski oz. programski sveti kot svetovalna telesa bodisi organa upravljanja ali ustanovitelja, ki bi zagotavljal širši družbeni vpliv na časopise in RTV programe. Ti organi naj bi delovali pri vseh časopisih in programih, ne glede na to kdo jih ustanavlja oz. izdaja. Hkrati s podrobnejšo določitvijo njihovega položaja in vloge naj bi v zakonu opredelili tudi razmerja teh organov do organov upravljanja oz. ustanovitelja.

Z zakonom naj bi načelno opredelili vlogo in položaj novinarjev, podrobneje pa vlogo in dolžnosti ter odgovornosti glavnega in odgovornega urednika ter urednikov. Posebej je treba opozoriti na vprašanje imenovanja glavnih in odgovornih urednikov ter urednikov. Ureditev, sprejeta v zakonu, bo morala pri tem zagotoviti ustrezno vlogo ustanovitelja in tudi organa upravljanja pri tistih časopisih in programih, ki jih izdajajo časopisne oz. radiodifuzne organizacije. Možne so različne rešitve. V tezah za osnutek sta bila predlagana dva načina: glavne in odgovorne urednike ter urednike naj bi imenoval organ upravljanja bodisi s soglasjem ustanovitelja ali pa le ob predhodnem mnenju ustanovitelja. V dosedanjih razpravah je bil dan tudi predlog, naj bi te delavce imenoval organ upravljanja na predlog ustanovitelja, možne pa so seveda tudi drugačne rešitve. Novost je imenovanje omenjenih delavcev za določeno dobo z možnostjo za ponovno imenovanje.

Zakon naj bi poleg skupnih določb urejal posebnosti, ki veljajo za časopise, RTV, filmske novice ter druga sredstva javnega obveščanja. Pri časopisih naj bi zakon uredil vprašanja, povezana z ustanavljanjem in izdajanjem časopisov, pri čemer je treba opozoriti, da ta vprašanja niso identična in jih je treba ločiti od vprašanj o ustanavljanju časopisnih

organizacij združenega dela. Glede na rešitve, uveljavljene v praksi, pa je treba ločevati tudi med ustanavljanjem in izdajanjem časopisov.

Pri rešitvah, povezanih z radiodifuzno dejavnostjo, je treba posebej omeniti opredelitev odgovornosti RTV Ljubljana za oblikovanje in razširjanje programov, ki so skupnega in splošnega pomena za republiko. V zakonu naj bi bila posebna pozornost namenjena tudi urejanju temeljnih načel RTV naročnine in odgovornosti širše družbene skupnosti za razvoj materialne osnove radiodifuznega sistema, ki je konkretno opredeljena že v nekaterih drugih dokumentih, npr. v Dogovoru o temeljih družbenega plana razvoja SR Slovenije za to srednjeročno obdobje.

Z rešitvami na področju družbenoekonomskih odnosov naj bi zakon prispeval k nadaljnjemu uveljavljanju družbenega dogovarjanja ter samoupravnega sporazumevanja kot najpomembnejšega načina za urejanje samoupravnih družbenoekonomskih odnosov v javnem obveščanju in odnosov med organi, organizacijami in skupnostmi, ki sodelujejo v procesih javnega obveščanja v skladu s potrebami, možnostmi in zakonskimi osnovami. Posebej naj bi opredelil odgovornost družbenopolitičnih skupnosti in njihovih organov za zagotavljanje materialnih in drugih možnosti za razvoj javnega obveščanja in za obveščanje delavcev, delovnih ljudi in občanov. Zakon naj bi uredil tudi osnove za nadomeščanje razlike med proizvodno in prodajno ceno proizvodov oziroma storitev časopisne oziroma radiodifuzne organizacije, kadar je določena oz. družbeno dogovorjena prodajna cena nižja kot proizvodna.

V zakonu bo potrebno celoviteje urediti in konkretizirati vsa temeljna vprašanja, povezana z uresničevanjem ustavnih pravic do popravka, javnega odgovora in objave sporočil, pomembnih za javnost, ter z zlorabo svobode obveščanja – ob upoštevanju, da je ureditev nekaterih vprašanj v pristojnosti federacije.

SLAVKO SPLICHAL

O vsebinskih in terminoloških vidikih novih zakonov

Zakonodajne pobude za »normiranje« odnosov v družbeni komunikacijski sferi prihajajo v času najbrž že pretirane formalizacije družbenih odnosov z državno (in samoupravno) zakonodajo, v času, ki ga ne označuje le hipertrofija norm, ampak tudi institucij. Bojim se, da tudi z novimi pobudami stopamo po poti prepodrobnega opisovanja in predpisovanja, tudi mimo realnih družbenih odnosov in možnosti. O tem, da osnutek zveznega zakona o temeljih sistema javnega informiranja oprede-

ljuje podrobnosti, ki ne sodijo v »temelje«, je bilo (vsaj v Sloveniji) že dovolj povedanega in napisanega. Vprašljivo pa je, ali je potrebno ob »zakonu o temeljih« (pa še ustavnih določb) v slovenskem zakonu tako obsežno poglavje »temeljnih določb«.

Sporna novota je obširno normiranje pogojev in načinov gospodarjenja komunikacijskih (»časopisnih«) organizacij, saj večidel to ni specifika, ki ne bi bila zajeta v zakonu o združenem delu, ampak le »primarna uporaba« njegovih določb. Primerjalna prednost novega zakona naj nika- kor ne bo v tem, da bo (sodeč po osnutku) dvakrat daljši od dosedanjega iz leta 1973. Taki pomisleki načelno ne zadevajo »razširitve« zakona na »obveščanje v združenem delu in krajevni skupnosti« in »objavo ekonomsko-propagandnih sporočil«. Pri slednjem je sicer nenavadno, da zakon objave EP sporočil ne šteje za specifični način pridobivanja dohodka (ali pa predlagatelj meni, da je to svobodna menjava dela ali udeležba »pri skupaj ustvarjenem dohodku in na podlagi združevanja dela in sredstev«?) in da komunikacijskim organizacijam pušča popolnoma proste roke pri odločanju o vsebinskih in dohodkovnih razmerjih med reklamo in deklarirano temeljno komunikacijsko dejavnostjo.

Prva pomembna novost, normiranje »obveščanja v združenem delu«, kljub dobrim namenom ostaja pretirano formalistična z naštevanjem organov, ki so za to področje odgovorni. Že dolga leta razpravljamo o tem, kaj so (naj bodo) osnovne funkcije in naloge glasil v delovnih organizacijah; mar ne bi bilo potrebno, da jih zakon tudi jasno opredeli? S tem ne bi le postavili zakonske osnove za boljšo *informiranost* delavcev o ključnih vprašanjih gospodarjenja in odločanja v delovnih organizacijah, ampak bi hkrati odrekli družbeno podporo nefunkcionalnemu »obveščanju«, ki z razvojem samoupravljanja in delegatskega sistema nima nič skupnega.

S stališča socializacije komunikacijske sfere in uveljavljanja samoupravnega pluralizma interesov je ključna problematika, ki jo ureja zakon, razmerje med ustanoviteljem, organom upravljanja komunikacijske organizacije, izdajateljem časnika, odgovornim (glavnim) urednikom, uredniškim odborom in novinarjem. Če še naprej poskušam opozarjati predvsem na pomanjkljivosti in nedoslednosti, bi navedel zlasti naslednje:

– zakon ne opredeljuje razlike med glavnim in odgovornim urednikom (dosedanji zakon z izjemo 26. člena govori le o odgovornem uredniku; osnutek »legalizira« glavnega urednika, ne da bi opredeljeval njegovo specifiko);

– odgovorni (in glavni) urednik je odgovoren za delo »uredništva oziroma uredniškega odbora... ustanovitelju in organu upravljanja oziroma izdajatelju in njegovemu organu.« Mar to pomeni, da so člani uredniškega odbora odgovorni »glavnemu in odgovornemu uredniku«, ki je »odgovoren zanje?« Taka koncepcija nima nič skupnega z duhom kolektivnega dela in odgovornosti, ampak ohranja odnose nad – in podrejenosti v komunikacijski organizaciji;

– kolektivno delo in odgovornost sta deklarirano načelo delovanja uredništva, v katerega se povezujejo novinarji in ki ga vodi (resorni) urednik, imenovan na predlog »višjih« urednikov. Komu je neposredno, »posamično« odgovoren urednik in komu novinar?

– zakonske variante o odnosih med ustanoviteljem, odgovornim urednikom in organom upravljanja so bile v dosedanjih razpravah deležne velike pozornosti in močno nasprotujočih si stališč in argumentov. Prepričan sem, da mora iti demokratičen razvoj v smeri povečevanja odgovornosti organa upravljanja, ne pa ustanovitelja, saj bi to postavilo »dvodomni« organ upravljanja v zgolj transmissijski položaj.

Osnutka zakonov sta po terminološki plati neenotna in ne ravno na zavidljivi strokovni ravni. Resnično bi kazalo premisliti, ali moramo vztrajati pri »javnem obveščanju« (sh. javno informisanje) in »sredstvih javnega obveščanja«, ki predlagatelju delajo obilo težav. Z »obveščanjem« (informiranjem) vendar označujemo samo eno izmed funkcij množičnega komuniciranja in razsežnosti dejavnosti komunikacijskih organizacij, ki je del (posebna vrsta) informacijske dejavnosti (t. j. dejavnosti, v kateri kot predmet, sredstvo, cilj in – ali rezultat nastopa informacija). Ustava iz leta 1974 v temeljnih načelih že uvaja pojem »javnega komuniciranja« (govoreč o »oblikah javnega obveščanja in komuniciranja«), čeprav praviloma uporablja pojem »javno obveščanje.« V obdobju vse hitrejšega razvoja informacijske dejavnosti tudi pri nas bi bilo prav, da bi tudi (ali vsaj) na terminološko področje vnesli malo več jasnosti in natančnosti. Zdaj imamo na eni strani zakon o družbenem sistemu informiranja, na drugi o javnem obveščanju/informiranju (sh).

Če se komu »upira« pojem množičnega in javnega komuniciranja, ki ga SKJ II (str. 393) izčrpno obravnava, zaradi dozdevne tujosti, ne more biti to razlog zoper rabo »javnega sporočanja«, ki ga uvaja že SKJ I (1970, str. XXI: tisk ter druge oblike javnega sporočanja) in s katerim vsekakor bolje slovenimo »komuniciranje« in poimenujemo celotno dejavnost kot z »obveščanjem«. Saj tisto, kar je v tisku itd. objavljeno, v celoti ne označujemo za »obvestila«, ampak za sporočila; tudi novinarji niso »obveščevalci«, ampak (s)poročevalci.

Kot vsi dosedanji zakoni in ustave tudi novi zakon terminološko ne razlikuje med komunikacijskimi organizacijami in javnimi (množičnimi) občili; v obeh pomenih uporablja »sredstva javnega obveščanja«. Po tej logiki bi analogno morali govoriti »sredstva združenega dela« in ne organizacije združenega dela, »visokošolska sredstva« (in ne visokošolske organizacije)! Kam vodijo take nedoslednosti, kaže osnutek zveznega zakona, ki pravi: »Sredstva javnog informisanja... su javna glasila i druga sredstva javnog informisanja« (17. člen). Še pomembnejše je, da s temi ni jasno razvidno, kdaj se zakon nanaša na organizacije združenega dela (tj. komunikacijske organizacije), kdaj na različne vrste komunikacijske dejavnosti (izdajanje, produkcija, distribucija npr. časnikov) in kdaj na »predmet dejavnosti«, dejansko rezultat, npr. časnik, radijski in TV

program, plakat itd. Končno bi kazalo razlikovati tudi med množičnim komuniciranjem, ki (lahko) neposredno zadovoljuje komunikacijske potrebe ljudi in kjer je s sprejemom sporočil(a) komunikacijski akt dovršen, ter množičnim komuniciranjem, ki se uvršča v produkcijske procese in se nadaljuje v procesu cirkulacije (navodila, reklame), ki ne zadovoljuje komunikacijskih potreb ali pa v njem komunikacijski akt ni dovršen (v zakonu: razglednice).

MATEVŽ KRIVIC

Ne vidim bistvenega napredka

Ob nekaterih mislih iz vašega »vabila k sodelovanju« pri tej temi: močno dvomim, da bi bila premajhna »uprtost v tehnološki razvoj« kriva, da zamisel o novem zakonu ostaja pri tradicionalnem pojmovanju »javnega obveščanja«, torej enosmernega množičnega komuniciranja. Telematika bo morda res odprla nove *tehnične* možnosti za dvo- in večstransko komuniciranje, *socialne* možnosti pa utegne celo zmanjšati: 1. nova tehnična komunikacijska sredstva lahko uporablja le tisti, ki si jih lahko kupi, in 2. bolj ko je komunikacijski sistem tehnično zapleten, večje možnosti nudi upravljalcu sistema, da manipulira z mnenji ljudi (že s telefonskimi klici v »žive« radijske in TV oddaje je lažje manipulirati kot s klasičnimi pismi bralcev v časopisih – in s temi spet lažje kot z neposredno izraženimi mnenji na sestanku). Zakonodaja se mora seveda prilagajati tudi tehnološkemu razvoju, toda preseganje enosmernosti komuniciranja ni odvisno od odprtosti za tehnološki razvoj, ampak od odprtosti za demokratični razvoj. Te odprtosti pa v osnutku zakonov, ki jih omenjate, žal ni kaj dosti videti – vsaj toliko ne, kolikor bi današnji čas zahteval.

ad 1) Bistveni napredek teh osnutkov? Kot rečeno, ga ne vidim. Malo formalnopravnega usklajevanja z ustavo in drugo zakonodajo, nekaj malo boljših formulacij kot prej, nekaj sholastičnih dilem (ali proglasiti novinarja za družbenopolitičnega delavca ali ne ipd.) – o tistem bistvenem, na kar je opozoril že Kardelj v »Smereh razvoja« leta 1977 (»še vedno nimamo izoblikovanega jasnega koncepta odnosov na tem izredno pomembnem področju«, »smo na tem področju preveč siromašni z ustreznimi demokratičnimi oblikami dogovarjanja... pa tudi glede institucij za urejanje sporov«, »vprašanje narave družbene odgovornosti ustanoviteljev in vprašanje odnosov med ustanovitelji in novinarji ter drugimi delavci v organizacijah te dejavnosti«), pa nič bistveno novega. Nekaj predlogov v tej smeri sem dal že v referatu na Ziherlovih dnevih 1982, a od tega je v teze za osnutek republiškega zakona prišlo bore malo – še

tam, kjer sem opozarjal na očitne protiuustavnosti obstoječe ureditve, jih teze odpravljajo le polovičarsko in nedosledno. Edino (varljivo?) upanje mi vzbuja dejstvo, da je na seji Sveta za družbenopolitični sistem RK SZDL decembra lani, kjer sem ponovil in nadalje razvil te svoje predloge, predstavnik predlagatelja zakona pazljivo prisluhnil mojim besedam. Se bo to kaj poznalo tudi pri besedilu osnutka?

ad 2) Zagotoviti večji družbeni vpliv na sredstva javnega obveščanja? Da, kako zagotoviti večji *družbeni* vpliv in manjši vpliv nosilcev politične moči, izvajalcev tekoče politike – to je gotovo ena najbolj »nevalgičnih točk«. Moj predlog je preprost: prerezati popkovino (in še kaj več kot to), ki urednike in novinarske hiše povezuje z izvajalci tekoče politike, nosilci operativne politike! Kako? Družbeni vpliv naj imajo za to postavljeni organi – izdajateljski sveti: ti naj postavljajo in odstavljajo glavne in odgovorne urednike, ne ustanovitelj (operativno vodstvo SZDL ipd.). Če bodo uredniki res odgovorni izdajateljskim svetom, bodo ti organi šele dobili svoj pravi pomen in sploh razlog za obstoj – in če je soočenje predstavnikov različnih samoupravnih in političnih interesov v takem, navadno delegatsko sestavljenem svetu, za koga manjše jamstvo za »uresničevanje načela pluralizma samoupravnih interesov« kot sedanji sistem izključne odgovornosti urednikov ustanovitelju (formalno, dejansko pa nekaterim posameznim nosilcem politične moči), potem pod pojmom »podružbljanje« očitno razumemo hudo različne reči.

Komu je urednik v resnici odgovoren, se je izredno slikovito pokazalo ob lanski postavitvi in odstavitvi glavnega urednika Teleksa: ob postavitvi so ga »povabili na pogovor« trije vodilni politični tovariši (ne skupščina Dela in izdajateljski sosvet), zato je seveda tudi ob odstopu pojasnil razloge najprej onim trem in šele nato izdajateljskemu sosvetu. Da je ta njegovo delo dobro ocenil in kritike na njegov račun zavrnil, je bilo zato že povsem brez pomena in vpliva na razvoj dogodkov, kar je seveda razumljivo. Manj razumljivo (da ne imenujem teh dejanj tako, kot bi zaslužila) je, da je bilo to pomembno dejstvo širši javnosti ob pojasnjevanju zapletov pri Teleksu dosledno zamolčano, da je predsednik skupščine Dela (ki je obenem predsednik Društva novinarjev) to zamolčal celo članom upravnega odbora Društva novinarjev, da se prikriva tudi odstop predsednika izdajateljskega sosveta dr. Matjaža Kmecla (čeprav ga je že sam omenil na Radiu Študent in na televiziji) itd. Nekateri, ki dosti govorijo o podružbljanju, so torej zanj samo dotlej, dokler jim pušča proste roke, in se zadovoljuje z vlogo »demokratičnega okraska«.

In drugi nujni ukrep za zagotovitev resničnega podružbljanja: zakon bi moral proglasiti nezdržljivost funkcije člana izdajateljskega sveta z vsemi državnimi funkcijami kakor tudi s funkcijo člana ožjega vodstva (predsedstva) družbenopolitične organizacije. Kako naj bo tisk neodvisen in neoviran pri kritiziranju dela državnih in političnih funkcionarjev, če ti funkcionarji sedijo v organih, ki so jim uredniki odgovorni? Če v širših

vodstvih (konferencah) družbenopolitičnih organizacij ni ljudi, ki bi jim lahko zaupali, da zastopajo stališča teh organizacij v izdajateljskih svetih, potem raje nehamo govoriti o podružbljanju in imenujemo stvari s primernejšimi imeni.

ad 3) Pravice novinarjev: novinarju, ki se ne strinja z odločitvijo urednika, naj zakon zagotovi pravico, da lahko sporno vprašanje predloži izdajateljskemu svetu – drugače novinarja degradiramo v podaljšano roko urednika, brez glave in srca. Če v ZR Nemčiji in Švici resno iščejo pota za zagotovitev večje svobode novinarjev in urednikov nasproti lastnikom časopisov (»innere Pressefreiheit«), bi tudi pri nas lahko kaj več storili za to.

ad 4) Ni države na svetu, ki bi svojim državljanom z ustavo zagotavljala pravico, da mora tisk objavljati njihova mnenja (pod edinim pogojem, da so pomembna za javnost) – razen naše. Na to smo resnično lahko ponosni. Manj smo lahko ponosni na to, da moraš brati Mladino, Pavliho, Tribuno, Probleme, Novo revijo itd., če misliš, da so za javnost pomembna tudi mnenja, ki urednikom osrednjega glasila SZDL niso všeč in jih zato ne objavljajo. (Da jih potem lahko preberemo drugje – ali ni že to veliko? Je, včasih še tega ni bilo.) Če odgovorni urednik Dela najprej objavi stališče častnega rabsodišča do napak urednika Pavlihe, temu pa odgovora na ta stališča (ki sta ga gladko objavila poleg Mladine tudi Dnevnik in Večer) ne objavi, in to z »obrazložitvijo«, da je bil pisec (»obtoženec«) vendar prisoten na sami obravnavi in da je tista stališča sooblikoval (!), smo lahko ponosni samo še na nenavadni smisel za humor takih »obrazložitev«. In če vemo še, da je že zakon iz leta 1973 določil, da morajo imeti časopisi organe za odločanje o pritožbah občanov zoper zavrnitev objave njihovih prispevkov, pa da jih večinoma (tudi Delo) še danes, po enajstih letih, nimajo, vzrokov za ponos najbrž že povsem zmanjka – vedno več pa jih je za precej drugačna čustva (katerih opisovanje pa bi utegnilo biti kaznivo po členu o vznemirjanju javnosti z alarmantnimi trditvami in se mu moram zato žal odreči).

Toliko in tako na treh tipkanih straneh. Podrobneje (na 50 tipkanih straneh) in drugače (s primerjalnopravnega in ustavnopravnega vidika) sem ta vprašanja obravnaval v prispevku »Svoboda informiranja v buržoazni in v socialistični demokraciji«, ki bo izšel jeseni v knjigi več avtorjev o varstvu človekovih pravic in svoboščin.

Zapis uredništva

V tej številki objavljamo drugi del odgovorov, ki so jih za revijo napisali jugoslovanski sociologi, udeleženci portoroškega posvetovanja na temo »Integracijski in dezintegracijski procesi v jugoslovanski družbi«. Objavljamo tudi vprašanja, na katera so odgovarjali.

VPRAŠANJA

1. Kako gledate na dosedanji razvoj in sedanje stanje v jugoslovanski sociologiji (nasploh in na področju vaše specializacije)? Kateri dejavniki v stroki in zunaj nje so pospeševali ali zavirali njen razvoj?

2. Eno temeljnih vprašanj sociologije zadeva njeno mesto in vlogo v naši družbi. Radi bi vas vprašali, ali je sociološko raziskovanje vplivalo na procese družbenega odločanja; kako ocenjujete interes družbene prakse za rezultate socioloških raziskovanj; ali daje družbena praksa ustrezne pobude za raziskovanje tistih temeljnih razvojnih problemov, ki so tudi po vaši oceni najpomembnejši problemi družbenega razvoja?

Ali, če smo še nekoliko konkretnješi: bi nam lahko navedli iz vaših osebnih izkušenj kak primer, ko je bilo neko sociološko dognanje uporabljeno v praksi – ali pa je bilo zavrnjeno?

Kako gledate na perspektive razvoja sociologije pri nas?

3. Sociološka srečanja '83 so posvečena aktualni temi: Integracijski in dezintegracijski procesi v jugoslovanski družbi. Kaj menite o tej temi in o njeni nadaljnji obravnavi?

ZDRAVKO MLINAR

Sociološke razsežnosti (dez)integracijskih procesov

1. Dosedanje obravnave

Zaradi lažjega razumevanja je treba že na začetku razprave integracijo postaviti v širši družbeni kontekst. Ta tema se namreč ne pojavlja prvič niti v socioloških razpravah niti v družbeni praksi.

Že v začetku šestdesetih let se je v sociologiji pojavilo zanimanje za proučevanje procesa integracije in kohezivnosti v družbenopolitičnem kontekstu deatizacije (decentralizacije). Največ pozornosti je bilo namenjene analizi procesov, v katerih se lahko oblikujejo in krepijo družbene skupine z značilnostmi socialistične skupnosti predvsem na mikrosociološki ravni analize. Tako naj bi empirična raziskovanja integracije v občinah pokazala na procese in determinante oblikovanja socialistične

skupnosti – občine. Podobno je bilo tudi pri raziskovanju integracije delovnih organizacij (Jože Derganc, idr.)

V sedemdesetih, po zaostrovanju nacionalizma, na katerega se reagira s poudarjanjem interesov in razrednega boja, je tudi sociološka literatura zaostрила kritiko koncepcije integracije kot tipične pojmovne kategorije funkcionalizma. Obravnavana je bila kot koncepcija, ki je v interesu konservativnih sil, ki želijo ohraniti obstoječi sistem razredne dominacije.

Kolikor je proces decentralizacije in deetatizacije povzročil dejansko povečanje avtonomije ožjih delov družbe (republik, občin, krajevnih skupnosti, delovnih organizacij oz. temeljnih organizacij združenega dela), so se ob relativno nizki povezanosti okrepile težnje k partikularizmu in fragmentaciji v družbi. Vendar je bilo to še toliko očitnejše, ker se je v imenu deetatizacije – kot ugotavlja tudi kolega Ivan Kuvačić – zmanjševala koordinacija, ne pa (vsaj enako) tudi državna prisila političnega voluntarizma.

Na takšne razmere tudi sama praksa reagira z iskanjem načinov, da bi spodbujali »samoupravno integracijo« v širšem prostoru (uvajanje novih pojmovnih kategorij – samoupravni sporazum, družbeni dogovor, združeno delo).

Sociologija sedaj tako »nostrificirano« integracijo ponovno postavlja na dnevni red. Vendar pa jo obravnava še bolj priložnostno, ne pa sistematsko. 1982. leta je bilo npr. posvetovanje slovenskega sociološkega društva na to temo, sedaj imamo pred sabo – »portoroške materiale«.

2. Predmet obravnave

Zastavlja se vprašanje, kaj se pojavlja kot možni in dejanski predmet obravnave? Odgovorimo najprej na prvo vprašanje, t.j., kako bi nasploh lahko razčlenili značilne sociološke razsežnosti naše teme. Ena možnih razčlenitev vsebine bi bila naslednja:

1. pojem integracije;
2. tip in dimenzije integracije;
3. ravni proučevanja integracijskih procesov;
4. operacionalizacija pojma in možnost merjenja;
5. strukturne in akcijske (subjektivne) determinante integracijskih procesov;
6. prostorske in časovne razsežnosti teh procesov;
7. konkretni problemi v jugoslovanski družbi.

Obsežno gradivo, ki smo ga prejeli za posvetovanje, nudi bogastvo idej tako v smislu tistega, kar iz njega spoznavamo in prevzemamo, kot tudi v smislu spodbude za določnejšo eksplicacijo kritike našega dosedanjega dela na tem področju. S tem pa posredno opredeljujemo tudi merila za bodoče usmerjanje naše raziskovalne dejavnosti. Osredotočil se bom na ožjo temo samega posvetovanja, hkrati pa bom poudaril tudi nekatera splošnejša razvojna vprašanja sociologije pri nas.

Če pogledamo, kaj prispevki dejansko obravnavajo, ugotovimo, da so osredotočeni bodisi na nekatera pojmovno teoretska vprašanja, na posamezne strukture in procese bodisi na analizo posameznih aktualnih problemov naše družbene prakse. Sekcija jugoslovanskega sociološkega združenja za teorijo je pripravila izhodiščne teze za posvetovanje. Žal pa ni bilo prispevkov, ki bi predvsem obravnavali tudi metodološko-analitska vprašanja operacionalizacije, merjenja in posploševanja empiričnih spoznanj. To seveda ne pomeni, da so ta vprašanja že ustrezno rešena. Prej bi lahko rekli ravno nasprotno. Obenem pa smo prav s tega vidika v Jugoslaviji že imeli pomembne raziskave, npr. prof. Evgena Pusića in njegovih sodelavcev, katerih izsledki pa niso bili predstavljeni na tem posvetovanju. Ostaja neuresničena potreba, da bi tudi z metodološkega vidika razkrili in eksplicirali skupni imenovalc s splošno temo na posvetovanju.

Sistematizacijo in operacionalizacijo bi sicer lahko oprli na – v svetu zelo znano – delo Wernerja Landeckerja o tipih integracije in njihovem merjenju, ki ga skorajda ne najdemo v predloženih gradivih. Landecker je že pred več kot dvajsetimi leti konsistentno in dosledno opredelil svoje pojmovanje štirih tipov integracije družbenih skupin. To so:

1. funkcionalna integracija – na podlagi družbene delitve dela;
2. normativna integracija – glede na stopnjo skladnosti med normami in dejanskim ravnanjem;
3. komunikativna – glede na inteziteto komunikacij (ali število izoliranih posameznikov) v določeni skupini; in
4. kulturna integracija – glede na pogostost (ne)koherentnih oz. medsebojno izključujočih se standardov ravnanja (glej na primer knjigo: P. Lazarsfeld, *The Language of Social Research in AJS*, Vol. 56, 1950–51).

Ker v zadnjem obdobju ni bilo sistematskih empiričnih raziskovanj obravnavane tematike in ker so nas zaostrene družbene razmere nekako prehitale, smo se tudi v sociološkem delovanju znašli v položaju, da bolj ali manj delno reagiramo nanje. Razumljivo je tudi, da predloženih referatov ne moremo sistematizirati na podlagi omenjenih štirih tipov integracije. Obenem pa je tudi vsebina problematike dejansko dosti bogatejša, raznovrstnejša. Če torej veliko število prispevkov poizkušamo tematsko sistematizirati, ugotovimo naslednje značilne vsebinske sklope, ki jih lahko le ponazorimo z nekaterimi besedili:

1. pojmovno-teoretska vprašanja – obravnavajo npr. avtorji, ki poudarjajo:
 - socialno in sistematsko integracijo – S. Mežnarič;
 - kibernetiko in teorijo sistemov – V. Milošević, R. Radivojević;
 - funkcionalno, socialno in ekosistemsko integracijo – V. Rus;
 - pojem integracije – R. Lukić;
2. integracija kot razsežnost razvojnih sprememb:
 - interesna diferenciacija, dezintegracija – S. Bolčić;

- dezintegrativni procesi in pojavi – J. Goričar, M. Popović, D. Sergejev;
- mobilizacijski procesi – Z. Venta – Kolarić;
- tehnološki razvoj – V. Štambuk;
- prostorsko družbeni razvoj – Z. Mlinar, D. Seferagić;
- socialna mobilnost – Z. Sekulić;
- socialni razvoj – M. Milosavljević;
- 3. strukturni kontekst (dez)integracijskih procesov:
 - razredno in nacionalno – I. Kuvačić;
 - egalitarizem in (dez)integracija – I. Bernik;
 - družbena kriza, spremembe družbene strukture – V. Katunarić;
 - profesionalna ideologija kot mehanizem integracije – U. Zvekić;
 - neformalna grupiranja – K. Kilibarda;
 - razred, starost in družbena neenakost – J. Makarovič;
- 4. ekonomska integracija, integracija (združevanje) dela:
 - integracijski procesi v gospodarstvu – J. Jerovšek, J. Županov;
 - kapital in združeno delo – Dž. Sokolović;
 - (dez)integrativne tendence v delovnih organizacijah – B. Kavčič;
 - organizacija dela – B. Milošević, R. Radivojević;
- 5. politična integracija jugoslovanske družbe:
 - vloga federacije – R. Lukić;
 - vloga birokracije – V. Šešelj;
 - vloga ZK – V. Goati;
 - kriza in politične reforme – S. Stojanović;
 - ekonomija in politika – Z. Avramović;
 - normativno pravna dejavnost – A. Igljčar;
- 6. kulturna integracija:
 - diferencirana integracija kot kulturna nujnost – T. Kermauner;
 - problem kulturne (dez)integracije v Jugoslaviji – D. Rupel;
 - vloga religije in cerkve – M. Kerševan, D. Djordjević;
 - izobraževanje, diferenciacija in integracija – S. Flere;
- 7. Druge teme o integraciji in dezintegraciji ter drugi prispevki, ki presegajo temo posvetovanja.

Takšen pregled tematskih prispevkov opozarja na širino, obenem pa odkriva pomembna področja, ki še niso »pokrita«. Razlog je lahko, da enostavno ni bilo raziskovanj na teh področjih ali pa (pojmovno) zožujemo razumevanje (dez)integracije npr. s tem, da upoštevamo samo tista spoznanja, ki se neposredno in izrecno (nominalno) pojavljajo s takšno oznako.

3. Bistvena vprašanja pojmovanja integracije

Bistvo niso niti nekatera nesoglasja in neskladnosti pri uporabi tega pojma (čeprav je tudi pri tem veliko razlik med avtorji). Avtorji sicer integracijo razumejo kot povezovanje, združevanje ljudi, njihovo vključ-

vanje v širšo družbo (kot »dezintegrativno« se označuje – nezainteresiranost, politična apatija itd). Bistveno je, da se koncept integracije, ki predpostavlja, da se celota lahko krepi tem bolj, čim večja je podrejenost njegovih delov, ne razlikuje od koncepta integracije, ki temelji na tem, da se celota gradi z maksimalnim vključevanjem posebnosti in različnosti njenih delov.

To vprašanje se v referatih različno pojavlja. Prav neupoštevanje ali nerazumevanje te razlike sta v preteklem obdobju povzročili enako apriorno odklonilni odnos do pojma integracije tedaj, ko se je krepil obstoječi sistem (razredne) dominacije in tudi tedaj, ko je šlo za značilne procese vključevanja v družbo v smislu emancipacije človeka kot osebnosti. Čeprav pogosto razpravljamo o prehajanju iz razredne v brezrazredno družbo, vendarle ni jasnih predstav o tem, kako nastanejo bistvene spremembe pri načinu združevanja, in sicer – od tistega, ko se povezovanje enih uresničuje zaradi nepovezovanja (atomizacije) drugih, k tistemu, ko povezovanje in svoboda enih spodbuja povezovanje in svobodo drugih. Predstave o tradicionalnih, primitivnih skupnostih se pogosto enostavno istovetijo s pojmovanji *socialistične skupnosti*, kot da to nista dva bistveno različna načina združevanja – v prvem primeru je to uveljavljanje kolektivnega na podlagi omejevanja in podrejanja individualnega; v drugem primeru pa je to največje možno vključevanje osebnih in edinstvenih lastnosti ter interesov posameznikov.

Skupni imenovalac številnih razprav o problemih in procesih integracije jugoslovanske družbe vidim v možnosti za njihovo pojasnjevanje z vidika enotnosti nasprotij procesov osamosvajanja ožjih delov in njihovega povezovanja oz. združevanja. S pomočjo takšne razlage lahko razkrižvam tisto, kar je skupno prispevkom, ki na prvi pogled nimajo ničesar skupnega, kot npr. razprava o vlogi federacije in razprava o temeljnih organizacijah združenega dela. Prihodnost samoupravnega socialističnega razvoja se kaže kot protislovje, v katerem se spopada vsak nadaljnji poskus povezovanja s težnjami k višji stopnji osamosvajanja, da bi ob prebijanju razredne družbe presegli to nasprotje sâmo. To pa bo možno šele, ko nadaljnji proces na eni strani ne bo omejitev, temveč spodbuda za proces na drugi strani. To pa ni le vprašanje nekakšnega vizionarstva, filozofije, temveč se po elementih pojavlja že danes, še zlasti, če prihajajo v ospredje informacije, informatika in duhovne vrednote.

4. Še nekatera vprašanja o profesionalni kulturi

Ob ožji vsebinski tematiki, ki zadeva proces (dez)integracije, je treba omeniti še profesionalno kulturo v sociološkem delovanju. Od tega sta namreč neposredno odvisna tudi kvaliteta in način obravnave naše ožje teme. To se nanaša na znanstveno rigoroznost samih socioloških preučevanj kot tudi na načine sporočanja, seznanjanja strokovne in širše javnosti

o doseženih rezultatih. Dejansko ne moremo biti zadovoljni niti s prvim niti z drugim.

Najprej ugotavljamo naslednje protislovje: kot smo že omenili, do sedaj nismo imeli (dosti) sistematskih empiričnih raziskovanj in se to nujno izraža v predstavljenih prispevkih. Vendar pa hkrati ugotavljamo – in vsaj v tem pogledu je kritika toliko bolj utemeljena – da tudi že *razpoložljiva* empirična in teoretska spoznanja vključujemo v te razprave. Tako smo imeli že pred časom jugoslovansko posvetovanje o integracijskih procesih, pa vendarle njihova spoznanja niso bila vključena v razpravo. Pred leti smo npr. imeli posvetovanje o medrepubliškem komuniciranju, ki ga je organizirala FSPN na Bledu, vendar v sedanji razpravi ne vidim nobene navezave na tedanje prispevke. Z drugimi besedami, odnos do »minulega dela« in *kumulativnosti spoznanj* ostaja zelo problematičen. Zato pa so pogosta ponavljanja že znanega, tako da lahko najdemo tudi prispevke posameznikov, ki ne dajejo nikakršnega novega spoznanja, ne da bi s tem izzvali kakršnekoli strokovne ali moralne pomisleke, da prestopajo »normalno« sprejemljivo.

Vprašanje profesionalne kulture se nadalje zastavlja tudi tedaj, ko se avtorji v prispevkih opirajo na impresionistične presoje stanja, tako da so to bolj osebna opažanja kot pa spoznanja, ki temeljijo na dokumentiranih in preverljivih argumentih. Preveč je še netočnih in grobih presoj, na katere se ni mogoče opreti niti z vidika teorije niti prakse. Posamezni prispevki še vedno ostajajo preveč zdravorazumski in v tem smislu bolj izražajo stališča in zavest njihovega okolja kot pa spoznanja rigorozno izvedene analize. V tem pa se skriva nevarnost, da tudi strokovna in znanstvena razprava preide na povsem aktivistično raven, kateri so v ospredju partikularni interesi posameznih družbenih okolij.

Ta in še druga vprašanja so dediščina, ki jo je zapustila dezintegracija v jugoslovanski sociologiji. Zato smo navzlic kritičnim ugotovitvam lahko tudi optimisti. Očitna je ponovna oživitev jugoslovanskega sociološkega združenja z novim vodstvom, kar se je že pokazalo z zelo živahno in razvejano dejavnostjo (npr. po različnih sekcijah in drugih oblikah delovanja) tudi na zadnjem strokovnem srečanju v Portorožu. Kritična obravnava družbenega okolja hkrati s kritično samozavestjo o lastni dejavnosti pa sta najboljši napotnici za nadaljnje uspešno delovanje sociologov pri nas.

Sociologija je preveč odvisna od peripetij v dnevni politiki

1. Mislim, da se nedavno portoroško zborovanje kot tudi pred tem potekajoča okrogla miza v Ljubljani lahko interpretirata kot pozitivna simptoma, da jugoslovanska sociologija izstopa iz neugodne situacije, ki je dominirala skoraj celo desetletje. Zdi se, da se spet vzpostavljajo povezave med sociologi v naši deželi, ki so bile prej pretrgane ali enostavno odmrle. V tem smislu bi se lahko govorilo o določenem pozitivnem preobratu v jugoslovanski sociologiji, ki nastopa ali je že nastopil. Med pozitivne simptome bi lahko prišteli tudi pojav niza novih imen in mladih sociologov, ki so sposobni, da dajo zelo dragocene prispevke k razvoju naše sociologije. To se je pokazalo tudi na zborovanju v Portorožu.

Med pozitivne simptome ravno tako spadajo tudi širjenje sociološkega interesa na nova področja družbenega življenja in pomembni kazalci razvoja posebnih sociologij in posebnega sociološkega interesa pri nas. O tem govori dejstvo, da se je obnovilo delo številnih sekcij znotraj Jugoslovanskega združenja za sociologijo in da nastajajo nove sekcije.

Kar se tiče področja, s katerim se posebej ukvarjam, moram reči, da tukaj nisem povsem zadovoljen. Na primer, ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let smo imeli vidno rast interesov naše sociologije za sociologijo mladine. V obdobju, ki je za nami, je prišlo do velike oseke takega interesa in naša sociologija mladine se ni razvijala, niti stagnirala, temveč je nazadovala. Malo boljše je stanje v sociologiji religije, vendar ne veliko boljše. Tudi ta veja sociologije je preveč odvisna od peripetij dnevne politike.

Vendar pa mislim, da so najdragocenejše stvari, ki jih je sociologija naredila in ki jih dela zdaj, tiste stvari, ki se nanašajo na poglobljeno diagnozo sodobnega kriznega stanja v naši družbi in na odkrivanje – brez predsodkov – temeljnih generatorjev sodobne krize v okviru naše družbe. V tem pogledu še vedno stoji pred našo sociologijo velika in težka naloga, ki vsekakor ni absolvirana. Pri tem je naša sociologija v določenem privilegiranem položaju: v bistvu ji ni moč naprtiti odgovornosti za obstoječo krizo, ker je bila v obdobju, ki je za nami, manj kot mnoge druge družbene znanosti pripravljena teoretsko-znanstveno utemeljevati tudi tiste stvari, ki so kasneje nedvomno privedle ali vsaj sodelovale v generiranju obstoječega kriznega stanja. Tisto najdragocenejše, kar bi naša sociologija danes morala narediti, je poglobitev kritičnih in odprtih razprav okrog nove razvojne strategije.

2. Razvoj naše sociologije so zavirali mnogi dejavniki v sami stroki, še bolj pa dejavniki zunaj stroke. Nekateri od teh dejavnikov delujejo tudi

danes in njihov vpliv na sociologijo tudi danes preti, da bo sociologijo spet vrgel v stanje, v kakršnem je bila v obdobju, ki je za nami. Pri tem so od zunanjih dejavnikov odločilni politični dejavniki, bodisi tako, da taki dejavniki ustvarjajo splošno družbeno klimo okoli sociologije, ki se potem negativno zrcali v možnosti razvoja sociologije, bodisi tako, da taki dejavniki določajo osnovne smeri razvoja izobraževalnega sistema ali tako, da določajo tudi strategijo razvoja znanosti pri nas. Naposled, vpliv takih dejavnikov se negativno zrcali tudi znotraj same sociologije, ker otežuje ustvarjanje primerne vzdušja za odprte, vendar tudi poglobljene kritične razprave. Kot primer lahko navedemo način, kako je del časopisov in revialnega tiska v SRH reagiral na portoroško zborovanje: ko bi vedel, da bo en del novinarjev tako prikazal nekatere moje nastope v Portorožu, kot so jih prikazali, ne bi sploh govoril niti v splošni razpravi niti na okrogli mizi o brezposelnosti in zaposlovanju.

Menim, da so sociološke raziskave v celoti na ravni jugoslovanskega povprečja zelo malo vplivale na procese družbenega odločanja, še posebej o vprašanjih, ki imajo izrazit družbeni pomen na katerikoli ravni družbenega življenja: od krajevne, občinske do splošne jugoslovanske. Vendar je treba ravno tako dodati, da so sociološke raziskave pri nas v celoti še vedno dokaj skromne in po svojem obsegu omejene, da so zelo občasne in nesistematične, medsebojno nepovezane, redko so longitudinalne narave, itn. Vendar pa je navzlic vsemu temu bilo nekaj izjemno dragocenih raziskav na zelo občutljivih točkah družbenega življenja, katerih sklepe ali vsaj opozorila se je lahko upoštevalo tudi v procesu družbenega odločanja. Treba je, res, dodati, da je vpliv takih raziskav na odločanje odvisen tudi od okolja, v katerem raziskave potekajo.

Interes družbene prakse za rezultate socioloških raziskav v povprečju ni zadovoljiv. Na žalost, po eni strani obstajajo včasih prevelika pričakovanja od posameznih raziskav, ki naj bi bojda morale dati skoraj čudežne rešitve za določene probleme; po drugi strani se ravno tako pričakuje, da raziskava v osnovi le potrdi tisto, kar se od nje vnaprej zahteva; naposled, rezultati raziskave, ko niso v skladu s tistim, kar od njih pričakuje politika, se preveč zlahka in preveč enostavno zavračajo.

Iz svoje izkušnje bi lahko navedel različne primere, ki se neposredno ne nanašajo na vsebino vprašanja, vendar govorijo splošno o stanju stvari okrog socioloških raziskav. Mislim, da ni povsem naključno, da v sklopu separatov, ki jih je objavila tako imenovana Kraigherjeva komisija, ni objavljen tekst, ki ga je pripravila skupina sociologov, ki so bili konzultirani. Lahko bi navedel primere, ki kažejo, da so bili rezultati določenih socioloških raziskav zanemarjeni. (Raziskovanje brezposelnosti v Splitu še leta 1968). Kar se tiče vzpodbud za sociološke raziskave in teoretske obravnave danes, je treba odkrito priznati, da dajejo danes najmočnejše vzpodbude same razmere, v katerih je naša družba, in različni vidiki te situacije. Močne vzpodbude daje ravno tako tudi situacija v širših svetovnih razmerah. In ne morem si zamisliti sociologa, ki mu je sociologija ne le

konjiček, temveč tudi življenjski poklic, ki bi danes lahko zanemaril take vzpodbude in ki bi lahko deloval, kot da je vse v najboljšem redu ali pa kot da imamo opraviti le s »trenutnimi« sektorskimi težavami. Ne vem, kateri sociolog, ki je res obrnjen k sociologiji kot poklicu, bi lahko ostal brez stimulacije in brez motivacije za raziskovanje in obravnavanje sodobnega stanja pri nas in v širših svetovnih razmerah v situaciji, ko, npr. nekateri vidni raziskovalci sodobnega sveta (Gunder Frank) govorijo, da se zdi, kot da smo se vsedli v vlak, za katerega ne vemo, kam nas pelje in kam nas bo pripeljal, s katerega pa se ne more izstopiti in ki se ne more ustaviti. Ali je raven vzpodbud, ki izvira iz tistega, kar pri nas običajno imenujemo »družbena praksa«, na ravni vzpodbud, ki izvirajo iz realne situacije?

Če bi ocenjevali perspektive sociologije po tistem, kar se je v naši sociologiji zgodilo v zadnjih dveh letih, potem bi morali biti zadovoljni s perspektivo, ki se odpira. Če bi pa te perspektive ocenjevali s stališča zapletenosti in odgovornosti naloge, ki se ravno v tej situaciji vsiljuje tudi sociologiji, potem bi morda podvomil, da je naša sociologija danes in jutri lahko res na ravni dramatičnih izzivov, ki se danes vsiljujejo in s katerimi se danes soočamo in se bomo še bolj soočali tudi jutri. Če bi te perspektive morali ocenjevati, upoštevajoč izključno znake, prisotne v nekaterih političnih reakcijah na portoroško zborovanje kot tudi v reakcijah enega dela tiska, potem bi morali skleniti, da te perspektive niso preveč rožnate.

Pri tem se moramo zavedati, da se določene tendence, ki so izrazito prisotne v sodobnem svetu in ki na nek način dajejo vse bolj pečat duhovni klimi, v kateri živimo, in sociologiji v širših razmerah, manifestirajo tudi pri nas in v okviru naše sociologije. V tem pogledu bi nekatera stališča, ki so bila povedana tudi na nedavnem zborovanju v Portorožu, pojasnil kot simptom vpliva sodobnega vala neokonservativizma v svetovnih razmerah. Vendar pa je to povsem naraven in pričakovan pojav in z njim ni mogoče opraviti niti z etiketiranjem niti z zapiranjem ust.

3. Namesto odgovora na to vprašanje bi omenil nekaj drugega, kar sem osebno doživel. Teden dni pred zborovanjem v Portorožu sem v Rimu prisostvoval znanstvenemu zborovanju na temo: »Legitimnost in družba«, ki ga je organiziral Inštitut za sociologijo univerze v Rimu. To rimsko zborovanje je ob otvoritvi pozdravil predsednik regionalne vlade za regijo Lazio; tuje sociologe in nekatere italijanske sociologe, prisotne na zborovanju, je sprejel podpredsednik italijanskega parlamenta; na koncu pa je predsednik regionalne vlade priredil svečano večerjo za vse udeležence tega zborovanja. Zborovanje 250 jugoslovanskih sociologov, ki so pretežno univerzitetni učitelji in sodelavci, v Portorožu ni blagovolil pozdraviti niti predsednik krajevne skupnosti. Podobno zborovanje v Portorožu pred natančno desetimi leti so pozdravile nekatere vidne osebnosti tedanjega političnega življenja v Sloveniji!

(Prev. B. Kante)

Različna pojmovanja »uporabnosti« socioloških spoznanj

1. Dajati posplošujoče ocene o razvoju in stanju jugoslovanske sociologije kot tudi o razvoju in »stanju« na kateremkoli področju znanstvenega dela je nehvaležno delo. Če se sploh lahko govori o »stanju« na nekem področju, ki je v stalni mení, nam niso, tako se zdi, vselej jasne vse razsežnosti tega »stanja«, o katerem govorimo. Vendar, če se z »razvojem« neke discipline imenuje tisto, kar pomeni v miselnem pogledu preciziranje predmeta raziskovanja, preciziranje osnovnih pojmov in metod, s katerimi se analizira del dejanskosti, s katerim se ukvarja določena disciplina, izgrajevanje teorij, ki peljejo k razumevanju globljih slojev dejanskosti, ki se sicer izmikajo spoznanju na temelju neposrednega izkustva laika, in k izgrajevanju zmožnosti za predvidevanja še nezadostno izraženih tendenc spreminjanja v določeni domeni dejanskosti, potem se lahko reče, da se jugoslovanska sociologija v zadnjih desetih letih ni mnogo razvijala. Kajti še naprej je prisotna znatna pisanost pojmovanj o *domeni* sociologije in o posebnem *pristopu* sociologije k preučevanju družbenih pojavov.

Široko pojmovana »domena« sociologije je preučevanje družbe, vendar pa je to »domena« tudi drugih družbenih znanosti. Zdi se, da so v novejšem času druge družbene znanosti (zlasti ekonomija, politologija, pa tudi zgodovina) širila svoja področja, medtem ko je bila sociologija potisnjena tudi iz tistih torišč preučevanja, ki jih je bila prej že osvojila (spremembe v »strukturi družbe«, razdelitev družbene moči, globalna organizacija družbe, medsebojna odvisnost različnih področij družbene dejanskosti in pod.). Sociologija je »izpadla« tudi iz razprav o razvoju družbe, tendencah tega razvoja, koncepcijah in strategijah *družbenega* razvoja.

O dejavnikih, ki so pogojevali tak razvoj sociologije, je težko zanesljivo soditi. Upoštevati moramo dejstvo, da si sociologija niti v svetovnih razsežnostih ni izborila lastne domene dela, v katero ne bi mogli vstopiti niti laiki niti druge družbene in druge znanosti brez tveganja za lastno strokovnost raziskovalnih prijemov. Vendar pa se mora ob tem »svetovnem kontekstu« posebno upoštevati notranjo »družbeno klimo«, ustvarjeno, tako se zdi, po letu 1968 in vse bolj poudarjeno s politizacijo družbeno-znanstvenih spoznanj in z odpori »politične sfere« takemu razvoju družbenih znanosti.

Družbena preučevanja, posebno tista iz domene sociologije, ne morejo biti ne-politična. Celo najbolj nevtralen opis družbenih pojavov in procesov lahko sproži različna politična razpoloženja in zadeva različne politične interese, še posebno takrat, ko se družba sooča z nujnostjo

globljih družbenih sprememb, vendar pa tudi z znatnimi nesoglasji o konkretnih področjih in metodah teh sprememb. Družbena zavest, ki nastaja deloma spontano, vendar tudi pod vplivom različnih dejavnikov oblikovanja družbene zavesti, lahko podpira različne razrešitve družbenih protislovij in je zato razumljiva zainteresiranost političnih dejavnikov v družbi za vse dejavnike oblikovanja družbene zavesti, posebno za družbeno-znanstvena spoznanja. Problemi nastajajo takrat, ko se *preceni* pomen družbeno-znanstvenih spoznanj za oblikovanje družbene zavesti in ko se zaradi tega ali išče »poseben status« delavcev v družbenih znanostih v procesih oblikovanja zavesti o družbi ali pa teži k potiskanju le-teh iz teh procesov. Tako nastaja *klima nezaupanja*, v kateri ni pripravljenosti, da se upoštevajo pomembna spoznanja za družbeno prakso, do katerih se prihaja z znanstvenim raziskovanjem družbenih pojavov in procesov, ko ni pripravljenosti, da se vložijo sredstva v taka raziskovanja, ni možnosti za znanstveno preverjanje pravilnosti različnih »predstav o družbi«, bodisi da jih oblikujejo ljudje znanosti, ljudje iz področja politike, ali pa običajen človek. Brez premagovanja ustvarjene klime nezaupanja do družbenih znanosti, posebno do sociologije, je težko pričakovati hitrejši razvoj katerekoli »razsežnosti« razvoja naše znanosti o družbi.

2. Sociološka spoznanja, ki so lahko vplivala na družbeno prakso, so raznolikega značaja. Običajno se pozablja, da so način mišljenja o družbi, pa tudi določitve »problemov družbe« pod znatnim vplivom pojmov in teorij iz domene sociologije. Sociologija močno vpliva na proces oblikovanja »zavesti o družbi« in tako na posreden način vpliva tudi na procese usmerjanja sprememb v družbi. Vendar, živimo v času, ko znanost na mnogih področjih *neposredno* razrešuje praktične probleme in se tudi na vprašanje o »praktičnosti« socioloških spoznanj verjetno gleda iz te perspektive. Nedavno je tudi akademik Pavle Savić očital družbenim znanostim, da niso odkrile »stimulansa za proizvodnjo v brezrazredni družbi«.

Družbenim znanostim se stalno očita, da »zaostajajo za družbeno prakso«; deloma zato, ker problemi »prakse« niso vedno problemi, s katerimi se ukvarjajo teoretiki in raziskovalci v družbenih znanostih, deloma pa zato, ker ne pride do znanstvene elaboracije in verifikacije novih pojavov v družbeni praksi. V teh očitkih so občasno tudi sledovi tistega pojmovanja o odnosu znanosti in politike, kjer se od znanosti pričakuje, da bo našla opravičila za že izvršene spremembe v družbeni dejanskosti. Zdi se, da bo vsako resnično znanstveno stališče »zaostajalo za prakso«, če se pričakuje, da se ideološko zaželeno in programirano družbeno stanje analizira kot že udejanjeno stanje. Mislim, da je sociologija pomembno pozitivno vplivala na družbeno prakso ravno s kritičnim opisovanjem in analiziranjem razkoraka med »normativnim« in »realnim redom stvari« v družbi, opozarjajoč tudi na neučinkovitost usmerjajočih akcij v družbi, ki so spregledovale ta razkorak, in so pogosto predpostav-

Ijale, da je, na primer, udejanjena raven samoupravljanja večja, kot je, da je soglasje interesov v družbi večje, kot je realno, da so mobilizacijske sposobnosti institucij sistema večje, kot so in pod.

Če se seveda izhaja iz trenutno vladajočega koncepta znanosti kot »koristnega védenja«, kot védenja, ki postaja osnova »inženiringa« in neposrednega preoblikovanja dejanskosti po določenih potrebah, se tudi od sociologije občasno pričakuje, da je osnova »socialnega inženiringa«, da ponudi neposredno uporabljive rešitve za usmerjanje »ljudskih množic« proti ciljem določenega družbenega sistema. Od jugoslovanske sociologije se danes verjetno pričakuje, da bi pomagala, na primer, pri lažji in hitrejši preusmeritvi mladih ljudi v tako imenovane proizvodne in »deficitarne« poklice, pri hitrejšem in učinkovitejšem poteku procesov samoupravnega sporazumevanja in usklajevanja nasprotujočih si interesov, pri hitrejšem doseganju svetovne produktivnosti itn. Take potrebe prakse, ki bi jih bilo treba zadovoljevati s sociološkimi spoznanji, so pogosto povezane z ožjimi okolji, z delovnimi organizacijami, občinami, republikami in podobno, s čemer se misli na še večjo »uporabnost« socioloških spoznanj. Na žalost so sociološka spoznanja težko »uporabna« na tak način.

Tisto, kar nudi sociologija nasploh in tudi jugoslovanska sociologija, so uvidi v globalne tendence in zakonitosti sprememb v družbi, razumevanje medsebojne odvisnosti in družbenih odnosov v razmerah »globalne družbe« in so zato tudi priporočila za družbeno akcijo najbolj pogosto usmerjene na spremembe v razmerah globalne družbe celo tedaj, ko se raziskujejo družbeni problemi ožjih okolij. Lahko bi se dokazalo, da so številna sociološka spoznanja, ki so opozarjala na globalne dejavnike razvoja (kot je določena struktura družbene moči v globalnih razmerah, prevladujoči kanali družbene gibljivosti in družbene promocije, neustrezna uporaba načela delitve po delu v razmerah globalne družbe, premalo demokratičen sistem sprejemanja bistvenih družbenih odločitev), ostala brez ustreznega odmeva v središčih političnega odločanja in brez možnih pozitivnih učinkov za družbeno prakso.

Tukaj bo zadoščalo, če omenimo nedavna prizadevanja sociologov, da bi opozorili na globlje družbene razsežnosti sedanje ekonomske krize, da bi analizirali družbene odnose, ki vodijo do raznih oblik ekonomske neracionalnosti, da bi naznačili možne smeri družbene akcije za »stabilizacijo«, ki se ne bi omejevala na spremembe v gospodarskem sistemu in na ukrepe ekonomske politike. Sociologi so bili vključeni v realizacijo nalog delovne skupine za izdelavo dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije. Njihova spoznanja so imela določen vpliv tudi na oblikovanje stališč v sklepnem delu dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije. Vendar pa o »sociološkem separatu« (»Aktualni trenutek jugoslovanske družbe in smeri dolgoročnih družbenih sprememb«), ki je bil med prvimi pripravljen in obravnavan na seji delovne skupine za izdelavo dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije ob koncu oktobra leta 1982, ni potekala uradna razprava na Komisiji zveznih družbenih svetov za probleme

ekonomske stabilizacije, tako da ta separat ni objavljen kot »dokument komisije«. Tako je padla v vodo tudi možnost za širši dialog o vrsti konkretnih idej, vsebovanih v tem separatu, s katerimi se je poskušalo pokazati, da se ekonomske stabilizacije ne more udejaniti na trajnejši osnovi, če se ne spremenijo družbeni odnosi, ki so pripeljali do ekonomske nestabilnosti in drugih motenj v družbenem življenju.

To verjetno ni bila edina priložnost, v kateri pripravljenost sociologov, da vplivajo na družbeno prakso, ni bila dovolj močno oprta na »praktičnost« njihovih spoznanj. Nasploh, malo je pozitivnih izkušenj, ki bi vzpodbujale neposrednejše angažiranje sociologov v procesih družbenega usmerjanja in se tudi občasni beg v akademske teme in svetovna vprašanja lahko pojavlja kot posledica omenjenih neugodnih izkušenj.

3. Intenziviranje in širjenje dezintegracijskih procesov je eden od pokazateljev zaskrbljujoče krize v razvoju jugoslovanske družbe. Prejšnje razprave o integracijskih in dezintegracijskih procesih v jugoslovanski družbi so se zadrževale v glavnem na gospodarski in politični strani teh procesov. Sociološke razprave o integraciji in dezintegraciji v jugoslovanski družbi so bile nujne, da bi se jasneje razkrila medsebojna odvisnost različnih oblik dezintegracije (ekonomske, politične, kulturne in pod.), da bi se o dezintegraciji razmišljalo kot o trganju vezi med člani jugoslovanske družbe, kot o zoževanju moči institucij globalne družbe, da oblikujejo proizvodne in druge procese v skladu s potrebami Jugoslavije kot celote, kot o povečanju socialne distance med osnovnimi socialnimi skupinami, kot o slabljenju interesno-vrednostnega soglasja v družbi. Mislim, da so pripravljene referati in razprave na srečanju sociologov v Portorožu dali bogato znanstveno gradivo za celovitejši pristop k preučevanju aktualnih dezintegracijskih procesov v jugoslovanski družbi.

Sociologom se lahko očita, da niso skrbneje analizirali dejavnikov integracije, ki delujejo tudi sedaj, ko so dezintegracijski procesi bolj poudarjeni in vidnejši. Empirična raziskovanja bi verjetno pokazala, na primer, da prihaja v gospodarstvu poleg dezintegracije do novih oblik integracije, ne v obliki velikih »sistemov«, temveč v obliki novih »poslovnih skupnosti«, ki so usmerjene predvsem k izvozu. Na zborovanju je bilo ugotovljeno, da je v teku proces svojevrstne reintegracije družine in nekaterih drugih »primarnih« skupin. Take tendence integracije niso dovolj preučene, niti niso razvidne vse možne posledice takih oblik reintegracije. Vse to govori, da so se resnejša preučevanja integracijskih in dezintegracijskih procesov v jugoslovanski družbi šele začela in da bo od širjenja prostora za afirmacijo sociologije v jugoslovanski družbi odvisen domet socioloških spoznanj o tem in nizu drugih pomembnih družbenih pojavov in procesov v jugoslovanski družbi.

(Prev. B. Kante)

Brez stika s prakso je sociologija šibka

1. Sociologija je v naši družbi še sorazmerno mlada veda, saj so se sociologi začeli šolati šele v šestdesetih letih, raziskovalna dejavnost pa se je začela bolj sistematično razvijati konec petdesetih let. To seveda ne pomeni, da poprej pri nas ni bilo nikogar, ki bi obravnaval sociološke probleme ali družbene probleme na sociološki način. Vendar se je sociologija kot veda oblikovala sorazmerno pozno. To pa pomeni, da so sociologi postali tisti, ki so se izšolali za druge poklice, zlasti pravniki, filozofi, psihologi itd. Ti so s seboj prinesli vplive drugih ved neposredno ali posredno. Zato dolgo časa ni bilo – in po mojem še vedno ni povsem odgovorjeno na vprašanje, kakšni sta pravzaprav družbena vloga in naloga sociologije in sociologov. Ta vsebinski in objektivni problem se obenem povezuje z osebnostnimi lastnostmi in interesi posameznih predstavnikov te znanosti. Nekateri mislijo, da bi morali biti sociologi najmanj ministri, drugi se nagibajo k oporečništvu, nekateri k apologetiki itd. Ta nagibanja kaže razumeti predvsem kot tendence, pri posameznikih pa tudi kot prevladujoče opredelitve.

Sociologija je doživela hiter razvoj konec petdesetih in v šestdesetih letih predvsem s pomočjo empiričnega raziskovanja. To je bilo v tistem času pri nas nekaj novega in obetajočega. Posebej kvantitativne metode so dajale videz objektivnosti. Nedvomno so se hitro razširile tudi zaradi dejanskih družbenih potreb. Samoupravljanje je takrat doživljalo hiter vsebinski razvoj, pa tudi institucionalno preobrazbo. Tako je v družbi nastala potreba po reševanju vrste pomembnih vprašanj in prostor za uspeh tiste družbene sile oziroma dejavnika, ki bi jih uspešno razreševal. Vendar kaže, da se je tudi sociologija uspešneje uveljavljala pri opredeljevanju družbenih problemov, pri odkrivanju njihove vsebine in razsežnosti, manj pa pri njihovem obvladovanju.

Začetno navdušenje, povezano s pozitivnimi pričakovanji, je počasi splahnelo. Pokazalo se je, da pri obvladovanju družbenih problemov tudi sociologija ne izpolnjuje velikih pričakovanj. Za to je bilo in je še vrsta subjektivnih in objektivnih razlogov.

Povsem razumljivo je, da se je sociologija pri nas na začetku svojega razvoja zgledovala po tujih vzorih, saj je bila predvsem v Združenih državah Amerike in drugih zahodnih deželah bolj razvita in družbeno bolj uveljavljena veda. Na Vzhodu je bila in je sociologija manj razvita. Le poljska sociologija je verjetno pomembneje vplivala na našo. Družbene razmere v teh deželah pa so seveda drugačne od naših (zlasti od naših političnih projekcij), zato so pri nas drugačne tudi naloge sociologije in pričakovanja. Da bi uresničila te specifične in naše naloge, pa sociologija nujno potrebuje ustrezne družbene razmere in ustrezen čas. Sorazmerno

kmalu je prišlo do razočaranja nad omejenostjo kvantitativnih metod. Evforija anketiranja (anketomanija) ob koncu šestdesetih in začetku sedemdesetih let in na tem temelječe tehnike kvantitativne obdelave podatkov, so se pokazale kot relativno nezadovoljive pri premagovanju težav. Itd.

Kljub temu se mi zdi, da je dosedanji razvoj uspešen. Kadrovska baza sociologije se je bistveno razširila. Oblikovale so se raziskovalne institucije, ki postopno kopičijo raziskovalne izsledke z najrazličnejših družbenih področij. Vedno več je tudi teoretičnih dosežkov. Vse to pa omogoča nadaljnji razvoj.

Zdi se mi, da smo tudi na ožjem področju mojega delovanja, torej v sociologiji in organizaciji dela, v zadnjih letih le napredovali, morda predvsem pri opozarjanju in odkrivanju pravih problemov (vpliv družbene in proizvodne delitve dela na samoupravljanje, (ne)razvitost samoupravne organizacije dela, pomembnost tehnologije in njenega razvoja za razvoj samoupravnih družbenih odnosov itd.), manj pa pri njihovem premagovanju. Torej smo nekaj dosegli, prav gotovo pa bi lahko več in hitreje, če...

2. Na vprašanje o vplivu socioloških raziskovanj oziroma izsledkov teh raziskovanj na družbeno odločanje vsekakor ni enostavno odgovoriti. Da sociologija s svojimi izsledki ne bi vplivala na dogajanja v družbi, skoraj ni mogoče reči. Vprašanje pa je, koliko je vplivala ter koliko neposredno in koliko posredno. Prav gotovo je zlasti posredne vplive težko meriti. Vpliv pa je (bil) tolikšen, kolikor so sociološke ugotovitve in predloge sprejele tiste družbene sile in skupine, ki lahko spreminjajo družbo. Samo raziskovanje sicer tudi lahko povzroča spremembe, vendar manjše. Prav tako tudi le oblikovanje dobrih predlogov še ne pomeni, da se bodo v družbi tudi v resnici dogodile zaželene spremembe.

Pri tem so se tudi mnenja sociologov o njihovi družbeni vlogi razhajala. Nekateri so menili, da je naloga sociologov le raziskovati, odkrivati in opozarjati na družbene probleme. Za njihovo obvladovanje pa morajo poskrbeti drugi – ne sociologi, ampak predvsem »politiki«. Ta sociološka smer ni bila posebno uspešna. Odkrivanje in analiza vzrokov družbenih problemov je seveda pomembna stopnja pri njihovem obvladovanju. Vendar to ni dovolj. Treba je tudi poiskati rešitve in jih v družbi uveljaviti. To pa zahteva, da se angažira neka realna družbena sila, ki je sposobna dosežati družbene spremembe. Naivno je bilo pričakovanje nekaterih sociologov, da nekdo komaj čaka, da bo na osnovi njihovih ugotovitev oblikoval predloge rešitev in jih v družbi tudi uresničeval. Zato je bilo razočaranje tako rekoč nujno.

Seveda poznamo tudi drugo plat, ko je strokovno utemeljeno in družbeno angažirano delovanje sociologov naletelo na drugačne interese in se zato ni uveljavilo. Sociologija pač po naravi svoje dejavnosti in svoji vsebini posega v družbene odnose, kjer pa se srečuje tudi z drugimi silami

in skupinami. Tako se skoraj nujno dotika tudi porazdelitve oblasti v družbi, kar pa je v vsaki družbi občutljivo vprašanje.

Vendar se sociologija ne more uspešno razvijati ne kot stroka ne kot družbeno angažirana znanost, če ne bo imela stika s prakso, če ne bo mogla in ne bo prisiljena praktično preizkušati svojih dognanj. Pri tem je praktično preizkušanje očitno mnogo lažje doseči na ožjih družbenih področjih kot pa v globalni družbi. Možnost za praktično preverjanje dognanj sociologije mora biti trajna značilnost delovanja sociologov, sicer ob posameznih ugodnejših trenutkih v družbi sociologija ne bi mogla tudi učinkovito obvladovati družbenih problemov. Saj šele praktična uporaba teorije odkrije nove razsežnosti, ki jih je treba upoštevati za resnično učinkovito praktično uporabo teorije.

Interes družbene prakse za izsledke socioloških raziskovanj je odvisen od mnogih dejavnikov, zlasti pa od osveščenosti družbene prakse o vsebini in razsežnostih posameznih problemov in od tega, koliko znanost ustrezno obvladuje družbene probleme. Strokovnjaki bi po definiciji morali problematiko videti dalj in globlje, kot je družbeno povprečje. Zato je praksa v povprečju vedno nekoliko v »zaostanku«, nekoliko »konservativna«. Obenem pa je praksa tudi mnogo celovitejša kot pa (praviloma) delovanje strokovnjakov – specialistov. Odtod zahteva po trajnem sodelovanju s prakso, zahteva, da se strokovnjaki prilagodijo družbeni praksi pri določanju in opredeljevanju problemov ter da potem s svojim delovanjem tudi dvignejo to prakso na višjo raven. Obenem pa je vse bolj očitna potreba po interdisciplinarnem sodelovanju sociologov z drugimi strokovnjaki pri obvladovanju problemov v praksi. Zato je tudi nujno treba ugotoviti, da bo »praksa« dajala toliko pobud za sociološka raziskovanja, kolikor bo osveščena in kolikor bodo tudi strokovnjaki vzpostavili z njo ustrezne komunikacije. Pri tem zaenkrat ne bomo zastavili vprašanja, koliko in kako je uporabo socioloških dognanj v praksi mogoče meriti oziroma presojati.

Kot primer za uspešno sodelovanje iz svoje prakse bi lahko navedel NOVOLES iz Novega mesta. Tam so pri prizadevanjih, da bi uresničili ustavno zasnovo združenega dela in samoupravljanja, naleteli tudi na vrsto strokovnih socioloških problemov. Tako smo potem pri njih realizirali projekt samoupravnih delovnih skupin od ideje do praktične uvedbe, letos (dve leti po njihovi uvedbi) pa ponovno preverjali uspešnost tega projekta. Pri tem smo lahko v praksi preizkusili vrsto teoretičnih težav. Obenem pa smo se strokovnjaki prav pri tem tudi mnogo naučili. Uresničili smo dialektično povezanost teorije in prakse, saj je bila organizacija pripravljena uporabiti znanstvene dosežke. Torej so bili izpolnjeni subjektivni in objektivni pogoji za uspešno sodelovanje.

Prav tako pa seveda poznam tudi drugačne primere; recimo, v organizaciji X smo dokaj natančno analizirali samoupravne odnose. Ker pa se izsledki niso ujemali s pričakovanjem vodstva organizacije, niso začeli uvajati sprememb, čeprav bi bile objektivno potrebne. Vendar potreba

očitno ni bila dovolj močna, da bi premagala subjektivne odpore. Itd. Pri tem se seveda soočamo tudi z dejstvom, da je za nazaj mogoče biti dokaj natančen pri ugotavljanju, kaj se je zgodilo (»po bitki smo vsi generali«). Pri načrtovanju sprememb in novih ciljev pa je več neznank, zlasti pri sociološkem delovanju. Nosilci tega delovanja so živi ljudje, zato je rezultat v mnogočem odvisen tudi od njihovih interesov, potreb, znanja, želja itd. in ne samo od objektivnih zakonitosti. Vendar menim, da morajo sociologi kljub temu sodelovati tudi pri uveljavljanju praktičnih sprememb, ne pa samo opazovati in analizirati preteklo dogajanje.

IVAN SVETLIK

Premalo je raziskav, ki zadevajo celotni jugoslovanski prostor

1. Menim da jugoslovanska sociologija po rezu v začetku sedemdesetih let le počasi prihaja k sebi. Zlasti nam manjka kvalitetnih empiričnih raziskav, kar je zaradi kopice nepojasnjenih družbenih težav in precej brezposelnih sociologov svojevrsten paradoks. Zdi pa se, da družbena kriza v zadnjih letih spodbuja sociološko raziskovanje.

Kazalnik razvoja sociologije je tudi odpiranje novih področij, kot je planiranje kadrov in zaposlovanja, s čemer se tudi sam ukvarjam. Mislim, da smo v zadnjih štirih letih na tem področju dosegli dobre rezultate, čeprav smo premalo prodrli v jugoslovanski prostor, saj ne uspemo pripraviti medrepubliških projektov.

Posebej se mi zdi pomembno, da smo pri planiranju kadrov in zaposlovanju uspeli vzpostaviti ravnotežje med teoretskim študijem in empiričnim raziskovanjem ter med temeljnim in aplikativnim raziskovalnim delom.

2. Če odgovorim iskreno, moram povedati, da ne vem za noben primer, da bi sociološko raziskovanje neposredno vplivalo na neko družbeno odločitev. Nekateri posredni vplivi najbrž so, le da jih premalo spremljamo. Menim, da interes »družbene prakse« največkrat ne seže dlje od iskanja strokovnih argumentov za utemeljevanje načrtovanih odločitev. Za resne analize, na primer za eksperimente, ki bi pokazali, koliko je neka načrtovana sprememba smotrna, sploh uresničljiva in družbeno sprejemljiva, ni veliko zanimanja. To se kaže v tem, da ni nikoli dovolj časa, pripravljenosti in sredstev. Prepričan sem, da so sociologi sposobni dati strokovno utemeljene odgovore na mnoga vprašanja, o katerih se sprejemajo družbene odločitve. Težko pa se vključijo v »gašenje požarov«.

Sam imam zelo različne izkušnje. Navedel bom nespodbudno, povezano s spreminjanjem razporeditve delovnega časa v tem in v preteklem letu. Razen nekaj pobud, ki so jih dali organi, ki so sodelovali pri odločanju o delovnem času, so vse reakcije potencialnih uporabnikov rezultatov kazale, da je sodelovanje sociologov (in najbrž tudi drugih raziskovalcev) odveč. Ni bilo ne časa ne pripravljenosti za eksperimentalno spreminjanje razporeditve delovnega časa, čeprav je bil po ustaljeni tradiciji to »globalni eksperiment«. Pri sprejemanju odločitev o delovnem času strokovna mnenja niso bila upoštevana. Raziskovalnih rezultatov ni bilo mogoče predstaviti javnosti, dokler ni bila sprejeta odločitev o spremembi pri razporeditvi delovnega časa.

Lahko pa opišem tudi spodbudno izkušnjo. Skupina za planiranje kadrov na Inštitutu za sociologijo v Ljubljani je s svojimi metodološkimi izkušnjami in empiričnimi izsledki pri delu na dolgoročnem planu kadrov Slovenije seznanila več skupin, ki se ukvarjajo s podobnim problemom v regionalnih središčih. Danes nekatere od teh skupin že dosegajo kvalitativne rezultate. Posebej je spodbudno to, da znajo posredovana znanja ustvarjalno uporabiti in jih dalje razvijati. Omeniti pa je potrebno, da so to ljudje z dobro družboslovno izobrazbo, kar nas opozarja, da je za uporabo rezultatov socioloških raziskav potrebno ustrezno kadrovske zaledje.

3. Tema je dovolj široka za strokovno delo na kateremkoli specifičnem področju sociologije. Iz prispevkov za portoroško srečanje pa je razvidno, da se sociologi na nekaterih področjih, med njimi je tudi planiranje kadrov in zaposlovanje, niso najbolj znašli. To kaže bolj na pomanjkanje teoretskega in empiričnega raziskovanja kot pa na relevantnost teme. Zato bi je po Portorožu ne kazalo končati, ampak se je intenzivneje lotiti. Na primer: kaj povzroča regionalno segmentacijo oziroma dezintegracijo trga delovne sile v Jugoslaviji?

IVAN BERNIK

Od samoanalize k analizi družbe

1. V zadnjih treh letih je bilo izrečenih in zapisanih toliko različnih sodb o »dosedanjem razvoju in sedanjem stanju jugoslovanske sociologije«, da se ponovno premišljanje o tem nujno izpostavlja nevarnosti ponavljanja že znanih ugotovitev. Hkrati pa se ob kopičenju tovrstnih razmišljanj z vso resnostjo zastavlja vprašanje o njihovi produktivnosti. Možnost za samorefleksijo raziskovalnih dosežkov (oziroma neuspehov) ter družbenega statusa, ki je dana sociologiji, je brez dvoma lahko pomemben dejavnik mobilizacije raziskovalnih potencialov ter kreiranja

novih razvojnih usmeritev. Toda neprestano vračanje k samorefleksiji ima prav nasprotno učinke, saj prej ali slej začne delovati inhibitorno; iz dejavnika mobilizacije se spremeni v silo, ki sociološko dejavnost usmerja v sterilno stopicanje na istem mestu. S tega vidika je sociološka samorefleksija smiselna le toliko, kolikor prispeva k premagovanju zastojev v razvoju stroke ter k preusmeritvam v raziskovalni praksi.

Pričujoči zapis izhaja iz predpostavke, da so dosedanje sociološke analize razmer v jugoslovanski sociologiji sicer opravile pomembne mobilizacijske funkcije, toda hkrati so tudi bolj ali manj izčrpale produktivne potence, ki jih ponuja sociološka samorefleksija. Zato ima ta zapis skromne ambicije – ni mu za razvijanje nekakšnega izvirnega »pogleda« na položaj in prihodnost jugoslovanske sociologije, temveč bo skušal opozoriti le na zaostrovanje nekaterih protislovij v odnosu med sociologijo ter tako imenovano družbeno prakso. V tej zvezi ni mogoče spregledati pomena in učinkov dosedanjih analiz položaja sociologije v jugoslovanski družbi; te analize so prispevale – vsaj posredno – h kristalizaciji omenjenih protislovij in omogočile njihovo boljše razumevanje.

2. Ker se danes očita sociologiji, da vse prepogosto uporablja izraz kriza jugoslovanske družbe, ne kaže pozabiti, da so še pred nedavnim sociologi veliko razpravljali o krizi jugoslovanske sociologije. Še zlasti ne kaže pozabiti, da so mnogi šteli za ključno znamenje krize dejstvo, da je sociologija (hote ali nehote) vse bolj opuščala raziskovanje ključnih razvojnih problemov in dilem jugoslovanske družbe. S tem je bilo povezano tudi zmanjševanje družbene »uporabnosti« sociologije oziroma zmanjševanje njenega vpliva na odločanje o ključnih družbenih zadevah. Če so bila med sociologi stališča o vzrokih za takšno stanje različna, pa je vendarle bilo soglasje o posledicah – sociološki potenciali niso bili dovolj izkoriščeni, kar je pomenilo, da sredstva, ki jih je družba vlagala v sociologijo, niso prinašala ustreznih koristi.

Še enkrat je treba poudariti, da so ta mnenja izrekli sociologi sami. Hkrati pa »uporabniki« socioloških spoznanj v tem času niso kritizirali sociologije in njene učinkovitosti. Celotno delež sredstev, namenjenih za sociološke raziskave, se v tem času ni zmanjševal. »Uporabniki« so se očitno sprijaznili z neučinkovito sociologijo ali pa jim je takšna vloga sociologije celo ustrezala. V prid slednjemu sklepu so govorile predvsem trditve, da je politična kritika sociologije sredi sedemdesetih let močno vplivala na zmanjševanje njene družbene vloge.

K revitalizaciji sociologije in njene družbene vloge (torej k preseganju njene krize) nikakor niso prispevale le razprave med sociologi. K ponovni uveljavitvi družbene vloge sociologije sta pripomogla kopičenje protislovij v jugoslovanski družbi ter vse manjša učinkovitost obstoječih institucionalnih regulativnih sredstev. Načrtovanje preseganja kriznega družbenega položaja je nujno predpostavljalo analizo preteklih razvojnih procesov v jugoslovanski družbi in tudi analizo razvojnih perspektiv; s tem se je

širil prostor za sociološko analizo, hkrati pa so se odpirale tudi možnosti za večje upoštevanje socioloških spoznanj pri urejanju ključnih družbenih procesov. Takšen položaj pa je bil za sociologijo izjemno spodbuden, saj ji je omogočal premagovanje lastne krize ter potrditev njene družbene relevantnosti. Revitalizacija sociologije seveda ni njen triumf, saj neizprosno razkriva njene številne »primanjkljaje« pri teoretskih in empiričnih raziskovanjih.

Za pričujoči zapis pa je zlasti pomembno dejstvo, da težnje sociologije po krepitvi njenega družbenega vpliva v »širši javnosti« niso vedno naletele na odobravanje. Še več – v zadnjem času (zlasti ob nedavnem posvetovanju o integracijskih in dezintegracijskih procesih v jugoslovanski družbi) so se kritike spet okrepile; sociologiji (včasih kar v celoti, drugič pa le posameznim sociologom) se očitajo kritizerstvo, politizacija ter celo nespoštljiv odnos do temeljnih vrednot jugoslovanske družbe. Z omenjanjem teh kritik nikakor nočemo reči, da sociologija ne more in ne sme biti izpostavljena kritičnemu očesu javnosti. Kar se zdi zares pomembno, niso kritike same po sebi, temveč dejstvo, da se kritike zaostrejo ob krepitvi družbenega vpliva sociologije, medtem ko sociologija ni bila deležna nobenih posebnih kritik tedaj, ko je bil njen vpliv minimalen in ko je bila bolj ali manj odmaknjena od ključnih družbenih problemov. To dejstvo namreč sproža vrsto vprašanj o vlogi in statusu sociologije v jugoslovanski družbi. S precejšnjo poenostavitvijo lahko vsa ta vprašanja strnemo v eno samo – koliko so sociološka spoznanja potrebna jugoslovanski »družbeni praksi« oziroma koliko so načini odločanja o ključnih družbenih zadevah, ki prevladujejo v jugoslovanski družbi, »dovzetni« za sociološka spoznanja.

Navedeno vprašanje je seveda preveč kompleksno, da bi se ga mogli resno lotiti v kratkem zapisu. Zato bomo opozorili le na nekatera dejstva, ki jih ne kaže spregledati pri morebitnem razmišljanju o tej problematiki.

3. Proces revitalizacije jugoslovanske sociologije se kaže (tudi) v povečani diferenciaciji v sociologiji. Razlike, ki so bile poprej bolj ali manj latentne, se vse bolj ostro zarisujejo. To še zlasti velja za različne zasnove odnosa med sociologijo in »družbeno prakso« oziroma različne zasnove družbene vloge in statusa sociologije. V tem pogledu bi bilo mogoče razlikovati (v skladu s tipologijo, ki je v takšni ali drugačni varianti pogosta v sociološki literaturi) vsaj med tremi usmeritvami: za prvo usmeritev je značilno, da sociologija vidi svojo družbeno vlogo predvsem v zagotavljanju legitimnosti obstoječemu družbenemu redu; druga usmeritev kritizira obstoječe v imenu neizkoriščenih potencialov ter predlaga ustrezne reforme za večjo učinkovitost družbe, medtem ko je tretja radikalna kritika obstoječega z vidika alternativnih razvojnih ciljev.

Navedena tipologija je lahko le izhodišče za oris razlik v jugoslovanski sociologiji, saj zahteva še številna pojasnila in dopolnitve. Tu se moramo omejiti le na nekatera najboljše elementarna dopolnila. Prva usmeritev je v

jugoslovanskih razmerah »zadolžena« predvsem za strokovno racionalizacijo številnih ideološko motiviranih institucionalnih sprememb. Sociološka analiza se v tem primeru giblje zlasti na institucionalno-pravni ravni, v glavnem sprejema ideološki pojmovni aparat, pri empiričnih raziskavah pa se predvsem sprašuje o stopnji »uresničenosti« normativno-institucionalnih sprememb. Sociologija je tako sicer vključena v odločanje o ključnih družbenih problemih, toda le kot post festum analiza problemov, ki jih ni avtonomno izbrala in opredelila.

Druga usmeritev se po eni strani zavzema za čim večjo avtonomijo sociologije pri opredeljevanju raziskovalnih problemov, po drugi strani pa za njeno deakademizacijo; oboje naj bi prispevalo k aplikativnosti socioloških spoznanj. Takšna sociologija je usmerjena h kritični analizi obstoječih sredstev za realizacijo dolgoročnih družbenih ciljev in tudi k iskanju alternativnih rešitev, ki naj bi prispevale k povečanju družbene učinkovitosti. Kritična funkcija sociologije se v tej perspektivi tesno povezuje z njeno reformno funkcijo.

Za tretjo usmeritev je značilno, da le redko kritizira ali celo zavrača proklamirane dolgoročne cilje razvoja jugoslovanske družbe, pač pa se kritike osredotočajo na neuresničevanje teh ciljev, na nasprotja med praktičnimi ukrepi in dolgoročnimi usmeritvami ter na protislovja med posameznimi dolgoročnimi cilji. Zavzemanje za ponovno uveljavitev »izvirnih« ciljev razvoja jugoslovanske družbe običajno vključuje predloge korenitih institucionalnih sprememb ter sprememb pri načinu usmerjanja družbenega razvoja.

Čeprav so navedene oznake fragmentarne in neprecizne, vendarle nakazujejo, da nobena razprava o statusu in vlogi sociologije v jugoslovanski družbi ne sme zanemariti diferenciranosti sociologije; različne sociološke usmeritve pretendirajo na različno »uporabnost«, hkrati pa tudi »družbena praksa« selektivno sprejema in upošteva različna sociološka spoznanja. Za naš zapis je pomembno prav slednje, to je odnos centrov odločanja do različnih socioloških usmeritev in njihovih spoznanj.

V preteklosti sta bili deležni – sicer ne sočasno in enako intenzivno – političnih kritik in zavračanja druga (»reformistična«) ter tretja (»kritična«) usmeritev, kar je tudi vplivalo na njuno zamiranje. Sedanja diferenciacija v sociologiji pomeni ponovno krepitev teh dveh usmeritev. To seveda ne pomeni, da se morajo ponoviti stare kritike in konflikti. Odveč je poudarjati, da je narava sodelovanja med sociologijo in »družbeno prakso« odvisna od sociologije (oziroma usmeritev v njej) in od centrov družbenega odločanja. Obe sociološki usmeritvi, o katerih je govor, sta inovativno naravnani, zato je zelo pomembno, koliko prostora bo odmerjenega njunim iskanjem ter koliko bodo centri odločanja sposobni selekcionirati in produktivno uporabiti njuna spoznanja. Perspektiva razvoja sociologije v jugoslovanski družbi je nerazdružljivo povezana s povečanjem responzivnosti centrov družbenega odločanja (in moči) na inovacije, ki se porajajo zunaj teh centrov. Pri tem ne mislimo le na

inovacije, ki jih »proizvaja« (oziroma more proizvajati) znanost, ampak na družbene sile v celoti.

Letošnje srečanje jugoslovanskih sociologov je prepričljivo predstavilo mnogovrstnost socioloških raziskovalnih zmogljivosti. Koliko bodo v prihodnosti te produktivno izkoriščene, je odvisno predvsem od sociologov samih, vendar pa – kot smo skušali opozoriti v tem zapisu – ne le od njih.

ANA BARBIČ

Plotovi med znanstvenimi strokami so (še) visoki

Čeprav so integracijski in dezintegracijski procesi neločljivi deli ene in iste celote in prav zato tudi stalni spodbujevalci razvoja, v določenih družbenih okoliščinah bodisi eni bodisi drugi razvoj predvsem zavirajo, to je, onemogočajo prodor tistih družbenih sil in odnosov, ki zmorejo z razreševanjem konkretnih družbenih nasprotij povzročiti kvalitativne spremembe v družbenih odnosih.

Jugoslovanski sociologi, ki so se po skoraj desetih letih spet zbrali, da bi opredelili svojo vlogo v sedanjem zgodovinskem trenutku jugoslovanske družbe, so svoja razmišljanja in analize o integracijskih in dezintegracijskih procesih v jugoslovanski družbi večinoma zasnovali na domnevi, da ustrezne (beri: optimalne) poti iz sedanje krize ni moč zakoličiti brez znanstvene analize obstoječega stanja. Dokler ne bodo znani in priznani vzroki zanj, ni možno, in bi bilo tudi nesmiselno iskati izhode iz njega, saj je odprava vzrokov za krizo prvi pogoj za njeno razpletanje. Še preden pa smo v naši družbi začeli z resno analizo vzrokov, ki so pripeljali do kriznih razmer, smo se je že ustrašili, kajti pojavili so se glasovi, da ne gre zgolj za ekonomsko krizo, temveč je v krizi tudi politični sistem socialističnega samoupravljanja. Kot vsak ima tudi ta sistem na svoji razvojni poti »pravico« zaiti v krizo. Najbrž vanjo celo mora priti, da bi se izpopolnjeval in razvijal. Zato je strah pred »krizo jugoslovanskega samoupravnega političnega sistema« povsem odveč in nemarksističen način reagiranja nanjo.

Znanosti gre pri obvladovanju kriz, pa naj bo njihov poudarek na ekonomski, na politični ali na katerikoli drugi sestavini določenega družbenega sistema, nesporno pomembna vloga. To se ne nanaša le na iskanje vzrokov za neugodne pojave, temveč zadeva zlasti iskanje poti za njihovo obvladovanje in načrtovanje nadaljnjega razvoja. Da bi posameznim znanostim uspelo odigrati takšno vlogo, morajo svoje aktivnosti povezovali s konkretno družbeno prakso na eni in z drugimi znanostmi na drugi

strani. Kakšne so te povezave in kako delujejo, bom poskusila prikazati na primeru ruralne sociologije, s katero se ukvarjam že nekaj let.

Povezava ruralne sociologije z neposredno družbeno prakso, to je, z razvojem kmetijstva in podeželja, pomeni konkretno najmanj dvoje: prvič, analizirati obstoječe stanje in odnose ter jih pojasniti, in drugič, zagotoviti, da bo planiranje razvoja kmetijstva in podeželja temeljilo na znanstvenih ugotovitvah kot podlagi za odločanje. Prva ovira za omenjeno povezovanje so skopi, v nekaterih primerih celo pomanjkljivi podatki, potrebni za planiranje razvoja te prednostne gospodarske panoge pri nas. V mislih imam seveda zgolj sociološke in agro-ekonomske podatke, ki zadevajo nosilce kmetijske proizvodnje, to je kmete in delavce v kmetijskih delovnih organizacijah. Ker je samo v Sloveniji okoli 80 odstotkov kmetijskih površin v zasebni lasti, je potrebno posebej proučiti subjekte zasebne kmetijske proizvodnje v odnosu do planskih ciljev, ki se nanašajo na pridelavo hrane. Zaman bomo poudarjali nujnost združevanja zemlje, sredstev in dela v kmetijstvu, opozarjali na količine neobdelanih ali slabo obdelanih kmetijskih površin ali na nujnost vračanja delavcev, ki živijo v kmečkih gospodinjstvih, nazaj na zemljo, če ne bomo preverili upravičenosti posameznih gesel v luči njihovih kvantitativnih opredelitev in jih tudi kvantitativno ovrednotili z vidika postavljenih družbenih ciljev. Res je, da nismo povsem brez podatkov, saj jih kot svojo osnovno aktivnost zbira statistika, pa tudi na področju empiričnih raziskav nismo povsem brez njih. Omenim naj le raziskave kmetijskega inštituta, sociološkega inštituta in agronomskega oddelka Biotehniške fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani.

Statistični podatki in njihove obdelave dostikrat niso ustrezni, to je, ne prikazujejo dejanskega stanja, temveč zgolj rezultate nekaj računskih in statističnih operacij z zbranimi podatki. Kot primer navajam podatek, po katerem je v SR Sloveniji 61,6 odstotka gospodinjstev s kmečkimi gospodarstvi brez kmetov (Rezultati raziskovanj, št. 314, Zavod SR Slovenije za statistiko, Ljubljana, julij 1983). Verjetno je tolikšen odstotek vsaj do določene mere posledica dejstva, da so bile v popisu leta 1981 kmetice večidel opredeljene kot gospodinje, ne pa kot kmetijske proizvajalke.

Omenjene raziskovalne organizacije so sicer opravile več raziskav s področja agrarne ekonomike, manj pa s področja ruralne sociologije, pa še te so bile v preteklosti pogosteje usmerjene v preučevanje parcialnih, čeprav za sociološko znanost izredno zanimivih problemov, kot pa v raziskovanje temeljnih pojavov in procesov v slovenskem kmetijstvu in na podeželju. Omejena finančna sredstva za raziskave, pa čeprav imajo te vso politično podporo, ne obetajo razmaha empiričnega raziskovalnega dela, zlasti ne v razmerah, ko njegovo potrebnost utemeljujejo zgolj raziskovalci, ki se jim samo izjemoma pridružijo nosilci družbenega planiranja in odločanja. Ker naj bi sredstva za raziskave zagotavljala predvsem neposredna svobodna menjava dela, se zdijo možnosti celo za izvedbo najbolj nujnih raziskav še bolj omejene.

Namenoma uporabljam izraz »se zdijo«, kajti ustrezen je samo dotlej, dokler se raziskovalci ne odločijo za naporno pot pridobivanja finančnih sredstev iz tega naslova. Še daleč smo namreč od take stopnje razvitosti, v kateri bi bila zavest o tem, da je znanstveno delo nujna sestavina načrtovanja razvoja kot tudi urejanja konkretnih vprašanj, navzoča v delu političnih teles. Dokaz za takšno trditev je dejstvo, da zelo redko prihajajo pobude za raziskave od tistih, ki raziskovalne podatke potrebujejo za to, da bi bolj učinkovito opravljali svoje delo. Vendar to ni nepremagljiva težava. Nasprotno! Številne izkušnje – med njimi tudi moje – potrjujejo, da raziskovalni problem naleti na vso podporo – tudi finančno – tedaj, kadar bo uporabniku pomagal spoznati stanje na določenem področju, zlasti pa tedaj, ko raziskovalna skupina v sklepnih ugotovitvah svojega dela nakaže tudi možne smeri akcije. Tako so raziskave s področja ruralne sociologije v več primerih (so)financirale kmetijske zadruge, kmetijske zemljiške skupnosti in izvršni sveti skupščin občin, v katerih smo jih izvajali.

Napornost poti pridobivanja finančnih sredstev iz neposredne svobodne menjave dela pa terja predvsem daljši čas, ki je potreben, da uporabniki spoznajo koristnost in uporabnost raziskave, ki jo naj bi financirali. Porabljenega časa in naporov raziskovalec naročniku običajno sicer ne more obračunati, zato je nagrajen s tem, da je prispeval svoj delež k uveljavljanju znanosti kot družbenoekonomske baze oziroma njene proizvodjalne sile.

Da bo takšno stanje postalo pravilo in ne le izjema, pa si bo potrebno veliko prizadevati za ozaveščanje javnosti o vlogi in pomenu znanosti in znanstvenoraziskovalnih spoznanj za družbeni razvoj na vseh ravneh in v vseh institucijah družbene socializacije – od šol do sredstev javnega obveščanja, predvsem pa znanost dejansko vgraditi v vse družbene aktivnosti in načrte, tako da njene potrebnosti ne bodo dokazali samo znanstveniki in strokovnjaki, temveč vsi subjekti odločanja na vseh ravneh in v vseh oblikah družbene organiziranosti.

Omenjeni procesi bi nedvomno stekli lažje in hitreje, če bi bilo več sodelovanja in povezovanja med različnimi znanostmi, zlasti še med družbenimi na eni ter tehničnimi in naravoslovnimi na drugi strani. Pri tem ne gre samo za konkretno sodelovanje pri skupnih raziskovalnih projektih – če je sodelovanje različnih strok pogoj za financiranje projekta, njegova uresničitev sploh ni problem. Žal pa ostaja le formalno in doseže kvečjemu raven lepljenke rezultatov različnih strok, ki je vsaka s svojega vidika obravnavala isti raziskovalni problem. Tako se dogaja, da je razdalja med posameznimi disciplinami še večja kot razdalja med vsako od njih in družbo oziroma njenimi posameznimi podsistemi. Namesto odpiranja navzven in načrtnega povezovanja z drugimi disciplinami se v težjih gospodarskih razmerah soočamo s še bolj ljubosumnim zapiranjem posameznih strok in celo posameznih raziskovalnih organizacij znotraj njih, kot je na Slovenskem sicer tradicija. Hkrati pa si vsaj nekatere

znanstvene discipline, še bolj pogosto pa njihovi posamezni predstavniki, lastijo takorekoč izključno pravico dajati strokovne izjave in se povezo-
vati z nosilci planiranja in odločanja.

K boljšemu povezovanju posameznih strok, zlasti k večjemu upošte-
vanju družboslovnih vidikov v interdisciplinarnem znanstvenoraziskoval-
nem delu, lahko veliko pripomore prav sociologija, ki s pomočjo posebnih
sociologij nazorno opozarja na mejne probleme naravoslovno-tehničnih
in družboslovnih strok. Seveda pa niti posebne sociologije niti posamez-
niki, ki se z njimi ukvarjajo pri vključevanju družboslovnih vidikov
raziskovalne teme tehničnih in naravoslovnih ved ne bodo veliko dosegli,
če ne bo več znanstvene strpnosti in več medsebojnega razumevanja, na
kar posebej opozarja M. Tepina (Naši razgledi, 18. 11. 1983, 640) rekoč,
da celo do zblizanja »družboslovcev, ki nimajo predsodkov do tehnike, in
naravoslovcev in tehnikov, ki nimajo predsodkov do družboslovja«, ne
more priti brez upoštevanja resnice, ki jo prizna in pozna vsa napredna
znanost: da razvoj tehnologije kot samoreproduktivne sile daleč prehitava
humanistično družbeno zavest. Se pravi; da je sociološka spoznanja nujno
pospešeno uveljavljati ne le v družbi, temveč tudi v tehničnih in naravo-
slovnih vedah.

BOŽO MILOŠEVIĆ

Štiri faze razvoja jugoslovanske sociologije

1. Ne glede na notranja protislovja in na ideološke zapreke, ki so se
občasno pojavljale v razvoju jugoslovanske sociologije, lahko ugotovimo,
da je ta znanost uspela obogatiti jugoslovansko kulturno zakladnico s
spoznanji, ki so bila v našem družbenem prostoru v času, ko so mnoge
evropske družbe že imele institucionaliziran sistem socioloških razisko-
vanj, še redkost.

Če hočemo bolje razumeti sedanje stanje jugoslovanske sociologije, se
moramo ozreti na njen povojni razvoj. Razvoj jugoslovanske sociolo-
gije je v povojnem obdobju prešel štiri faze. *Prva faza* se nanaša na
petdeseta leta, ko so potekale teoretske razprave o odnosu historičnega in
dialektičnega materializma in sociologije. Rezultat teh teoretskih razprav
je: a) »priznavanje« sociologije kot znanosti, ki je nujno potrebna druž-
beni praksi in b) sociološka teorija se pomika v središče kritike dogmat-
skih pojmovanj o (lastni) družbi.

Druga faza razvoja sociologije se nanaša na šestdeseta leta, ko je
prišlo do njene institucionalizacije kot akademske znanosti in njenega
uvajanja v programe splošnoizobraževalnih srednjih šol, kot tudi do

relativno številnega vključevanja sociologov v raziskovanje posameznih družbenih segmentov in intenzivnejšega zaposlovanja sociologov v delovnih organizacijah, razvojnih centrih, v strokovnih službah državnih in družbenopolitičnih organih.

Relativno ugodne družbene okoliščine za razvoj sociološke stroke so v tem obdobju vplivale tudi na značaj socioloških raziskovanj. Manjše število jugoslovanskih sociologov, ki je imelo v prvi fazi vodilno vlogo v (ponovnem) konstituiranju jugoslovanske sociologije, se je v tej fazi pretežno usmerilo na proučevanje teoretsko-metodoloških problemov sociologije, medtem ko se je večji del sociologov ukvarjal s parcialnimi, empiričnimi raziskavami.

Tretja faza razvoja jugoslovanske povojne sociologije se začne ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, ko je prišlo do zaostritve odnosov med posameznimi, v tistem času vodilnimi sociologi in vladajočimi političnimi strukturami. To pušča globoke sledi v jugoslovanski sociologiji. V teoretskem pogledu so predvsem vse pogostejša dela na temo odnosa med politiko in sociologijo in se lahko reče, da je to obdobje vzpona posebne sociološke discipline – sociologije politike. Po drugi strani je to pogojilo družbeno pasivizacijo znatnega dela ustvarjalnega sociološkega (znanstvenega) potenciala. Ta pasivizacija se je kot bumerang vračala s strani družbe (ali posameznih delov družbe): presahnili so mnogi izvori za financiranje socioloških raziskovalnih projektov (hkrati pa so se širile možnosti za razcvet povprečnosti in podpovprečnosti raznih politoloških sistematizacij, utopičnih vizij, ali pragmatističnih ocen in presojanj družbenega stanja!). Zato lahko to tretjo fazo označimo tudi kot fazo povojne stagnacije jugoslovanske sociologije.

Četrta faza razvoja jugoslovanske sociologije se šele začne. Zdi se, da je sedanja ekonomska kriza sprožila plaz raznih družbenih in kulturnih protislovij, ki ne trpijo nikakršne psevdoznanstvene improvizacije. Družbene okoliščine gredo tudi tokrat v prid družbenemu priznanju resnično znanstvenega, ustvarjalnega (sociološkega) dela. II. portoroško srečanje je pokazalo, da se jugoslovanski sociologi zavedajo teh okoliščin in da so sposobni za to, da ponudijo ustrezne razlage za družbena protislovja in krizne pojave. Opazen pa je tudi družbeni odziv na ta sociološka prizadevanja.

2. Iz tega nepopolnega prikaza razvoja povojne jugoslovanske sociologije izhaja, da na pospešen razvoj ali na zaviranje razvoja sociologije vplivajo nekateri notranji in zunanji dejavniki. Notranji dejavniki, ki so pospešili razvoj sociologije so – predvsem – povezani s profesionalno strastjo sociologov, ki je izvirala iz zavesti o potrebi po demistifikaciji vseh oblik družbene prakse in iz poštene namere, da se »pogleda resnici v oči« ne glede na osebne in profesionalne posledice. K temu je vsekakor prispevala izvirna marksistična teoretsko-metodološka vizija, ki je vtkana v same temelje jugoslovanske povojne sociologije.

Vendar pa v tretji fazi razvoja povojne jugoslovanske sociologije delujejo nekateri notranji dejavniki tudi kot zavora njenega nadaljnjega razvoja. O zanemarjanju nekaterih bistvenih področij sociološkega raziskovanja in o prevagi teoretskih analiz o odnosu med sociologijo in politiko sem že nekaj povedal. Poleg tega se je znotraj jugoslovanske sociologije začel uveljavljati nek pristop, ki je poskušal zvesti sociologijo na sistemologijo tekoče družbenopolitične prakse. Tako je tudi znotraj sociologije nastajal (kot je to tudi v primeru z organizacijsko-ekonomskimi znanostmi, politologijo in pedagogiko) specifičen spoj utopizma in pragmatizma. Čeravno je takšen pristop k preučevanju družbe sprejelo relativno manjše število jugoslovanskih sociologov, so bili le-ti v tretji fazi razvoja jugoslovanske sociologije daleč najvplivnejši. (To pa je obdobje, ko se je sociologija razvijala na obrobju dejanskega družbenega dogajanja pri nas!)

O vplivu zunanjih dejavnikov na razvoj jugoslovanske sociologije se lahko sklepa iz njenega prej omenjenega povojnega razvoja.

Medtem ko so se v prvi fazi razvoja jugoslovanske povojne sociologije družbene vzpodbude nanašale pretežno na teoretsko demistifikacijo diamatske »konstrukcije« družbe, so se kasnejše družbene vzpodbude v glavnem nanašale na parcialne empirične raziskave. Upoštevati je treba, da so te vzpodbude zelo neizenačene v posameznih okoljih, kar vsekakor vpliva tudi na (ne)celovitost preučevanja družbenih procesov v jugoslovanski družbi.

Družbena praksa še vedno ne vzpodbuja dovolj socioloških raziskovanj razvojnih problemov naše družbe. Zaradi teh razlogov sociološka raziskovanja tudi nimajo večjega vpliva na sprejemanje družbeno pomembnih odločitev. Navedel bom le en primer iz osebne izkušnje. Na iniciativo forumov neke občinske organizacije Zveze socialistične mladine sem sprejel nalogo, da izdelam raziskovalni projekt na temo revitalizacije religioznosti pri mladih. Toda ta projekt je šel na ocenjevanje in pretresanje na razne instance odločanja, tako da je bilo po skoraj letu dni naposled »zavzeto stališče«, da se ta raziskovalni projekt ne realizira. Problem ni bil v tem, da projekt ni bil dober, temveč v oceni »pristojnih«, da »sedaj, vendar, ni čas za tako raziskovanje«, kajti čemu vznemirjati »duhove preteklosti«, ko se zdi, da je stanje vendar politično (?) ugodno.

3. Vendar pa optimistično gledam na perspektivo razvoja sociologije pri nas. V zadnjih 2–3 letih je prišlo do znatnega oživljanja socioloških raziskovanj. To je pogojilo ponovno bolj organizirano nastopanje sociologov v Jugoslaviji in boljše medsebojno obveščanje o raziskovalnih namehah in doseženih rezultatih.

Drugo portoroško srečanje jugoslovanskih sociologov je pokazalo, da niso odstranjene vse zapreke na poti k »ozdravitvi« jugoslovanske sociologije, vendar tudi, da je jugoslovanska sociologija danes zmožna dati veljavna navodila družbeni praksi tudi v času njenih resnih protislovij in

kriznih pojavov. Vprašanja, problemi in njihove razlage na tem zborovanju jugoslovanskih sociologov so neogiben spoznavni okvir za razumevanje sedanjega jugoslovanskega trenutka. Toda znaten del postavljenih dilem, predlogov in navodil zahteva še mnogo znanstvenih, socioloških analiz, da bi se spoznala totaliteta globalne jugoslovanske družbe. Razprava je pokazala, da emancipatorski značaj jugoslovanske sociologije napreduje tako kvantitativno kot kvalitativno.

(Prev. B. Kante)

IGOR RAVNIKAR

Drobno gospodarstvo in prestrukturiranje proizvodnje

Kljub težavam je bil v Sloveniji pri razvijanju zasebne obrti in sploh drobnega gospodarstva dosežen sorazmerno večji napredek kot drugje v državi, vendar smo daleč od tega, da bi smeli biti zadovoljni...

Približno taka je danes, če jo strnemo čisto na kratko, prevladujoča »uradna ocena« položaja v tem delu gospodarstva. Med drugim jo pojasnjujejo s tem, da smo v naši republiki že pred leti izboljšali odnos do njega, kar se zrcali tudi v dopolnjenem obrtnem zakonu, v nekoliko pametnejši davčni politiki in sploh ustvarjanju ugodnejših splošnih razmer v nekaterih občinah.

Razmišljanja o drobnem gospodarstvu so danes vsekakor zelo aktualna, saj so mu v zadnjem času več pozornosti namenili tudi v slovenski skupščini. Zanimivo je, da se, če se spomnimo preteklih obdobij, pospešene razprave o tem in ukrepanju vedno začnejo v obdobjih gospodarske stagnacije, ko pa začne ponovno oživljati gospodarstvo, počasi spet zamrejo. Tako lahko v tem našem razmišljanju že kar na začetku postavimo prvo trditev: razvijanje drobnega gospodarstva – če z njim razumemo poleg »čistih« obrtnih (servisnih) storitev in izdelave posamičnih izdelkov v majhnih zasebnih delavnicah še maloserijsko industrijsko proizvodnjo kakšnih končnih izdelkov, predvsem pa delov in sklopov v kooperaciji z večjimi tovarnami (bodisi v zasebnem ali družbenem sektorju) – v zavesti načrtovalcev družbenoekonomskega razvoja ali tvorcev ekonomske politike pri nas nikoli ni bilo spoznano kot neogibna sestavina doseganja najugodnejšega zdravega gospodarskega ustroja.

Občasen prodor takih spoznanj je bil torej vedno bolj ali manj pod pritiskom sile razmer, ne pa posledica zavestne dolgoročne razvojne strategije (V obdobju 1976–1981 je kazal delež drobnega gospodarstva družbenega sektorja v celotnem gospodarstvu Slovenije, vsaj po treh pomembnih kazalnikih – število organizacij, zaposlenih, družbeni proizvod – tendenco relativnega zmanjševanja.) V gradivih Kraigherjeve komisije zdaj sicer imamo zasnovo take strategije. Ker pa gradiva načrta dolgoročne gospodarske stabilizacije niso učinkovite ali celo normativne narave (to bodo morale, kot menijo nekateri naši politiki, »še napredne

subjektivne sile izboriti») in bo njihovo uresničevanje v praksi še močno odvisno od razmerij moči, je še vprašljivo, kdaj bo mogoče streti ovire in resnično doseči tisti strukturni delež drobnega gospodarstva v nacionalni ekonomiji, ki mu objektivno ekonomsko, tehnično in tehnološko pripada.

Preden kaj več spregovorimo o teh ovirah, ki pa žal niso samo v miselnosti, ampak so »vgrajene« v sam obstoječi gospodarski sistem in njegovo normativno izvedbo, poglejmo na kratko, v čem je pravzaprav strukturna prednost ali pa celo neogibnost tako imenovanega drobnega gospodarstva v sodobni industrijski družbi.

V Sloveniji ima drobno gospodarstvo v celotnem gospodarstvu relativno majhen delež. V obdobju 1977–1981 pa se je ta delež, izražen s številom organizacij, zaposlenih in doseženim proizvodom, celo zmanjševal. V samostojni (zasebni) obrti se je število njihovih obratovalnic in število pri njih zaposlenih delavcev v preteklih letih nekoliko hitreje povečevalo kot število enot drobnega gospodarstva družbenega sektorja (združenega dela). V obdobju 1976–1982 se je tudi nekoliko bolj razmahnilo obrtno združništvo (konec leta 1982 smo imeli 40 obrtnih zadrug, od tega 34 za obrtne proizvodne in storitvene dejavnosti in 6 za avtoprevozniško dejavnost). Obrtne zadruge so sploh pomemben dejavnik za povezovanje samostojnih obrtnikov med seboj in z ozdi. Razen tega so se v Sloveniji že tudi nekateri samostojni obrtniki organizirali v temeljne organizacije kooperantov (o tem je sicer še malo podatkov, ker se te organizacijske oblike statistično še ne vodijo). Po številu organizacij je drobno gospodarstvo v omenjenem obdobju obsegalo dobrih 10%, po številu zaposlenih pa dobre 4% v celotnem slovenskem gospodarstvu. Ob tem da poslujejo ozdi drobnega gospodarstva v primerjavi z organizacijami proizvodnih dejavnosti z znatno manjšo vrednostjo delovnih sredstev na zaposlenega delavca, pa kažejo podatki o uspešnosti gospodarjenja, da so v drobnem gospodarstvu dosežene večja gospodarnost, akumulativnost in donosnost kot v celotnem gospodarstvu ali industriji. Izgube so simbolične, simbolična je tudi udeležba drobnega gospodarstva v posojilih. Kljub (ali pa ravno zato) nižjemu dohodku in neto osebnemu dohodku na delavca kar za dva in polkrat presega akumulacijsko sposobnost celotnega gospodarstva, saj veliko hitreje obrača poslovna in obratna sredstva.

Če se osredotočimo predvsem na težave drobnega gospodarstva družbenega sektorja, je čas, da se po tem bežnem očrtu stanja vprašamo – kaj pa se pravzaprav pričakuje od takih manjših enot, katere so njihove prednosti? Vsekakor je pomembno že to, da v razvitejših državah več kot 75% podjetij zaposluje manj kot po 50 delavcev, v Sloveniji pa je v drobnem gospodarstvu najmanj organizacij, ki imajo zaposlenih 10 do 50 delavcev.

Da bi dosegli boljšo storilnost, gospodarnost, donosnost kot končni cilj, bi morali industrijski, trgovinski in drugi ozdi razčleniti svojo proizvodnjo in v svojih proizvodnih in poslovnih načrtih predvideti, katere končne izdelke, polizdelke, dele, sklope in druge elemente – to so

predvsem tisti, ki jih izdelujejo v tehnološko enostavnejšem procesu ali v manjših količinah – bi bilo pametneje prenesti v enote drobnega gospodarstva (kar velja seveda tudi za servisne in druge storitvene dejavnosti). Po teh opredelitvah bi morale razvitejše organizacije združenega dela ustanovljati tudi nove enote drobnega gospodarstva in jim zagotoviti gmotno, tehnološko, kadrovsko in drugo pomoč, posebej na manj razvitih območjih, kjer jih največ išče zaposlitev in kamor se vrne največ zdomcev. Prednost enot drobnega gospodarstva pa naj bi bila tudi njihova sposobnost za hitro prilagajanje razmeram na zunanjih trgih, kar pomeni, da bi lahko več izvozile – da ne govorimo o njihovih možnostih za izdelavo nekaterih nujnih nadomestnih delov strojev ali reprodukcijskega materiala, ki jih mora industrija uvažati.

V dosedanjih razpravah (teh pa ni bilo malo) je bilo ugotovljeno, da imamo v ozdih veliko ljudi, ki bi bili sposobni organizirati proizvodnjo, ki bi prerasla v neko samostojno ali novo dejavnost, vendar pa praktičnih možnosti za to, razen zelo redko, skorajda ni. Vemo, da bi morali biti nosilci takih pobud in njihove izvedbe predvsem industrijske in trgovinske organizacije združenega dela (zlasti tiste, ki imajo dobro razvito poslovno logistiko, trženje in informacijski sistem in ki so torej sposobne organizirati učinkovito povezavo z manjšimi enotami, torej z drobnim gospodarstvom), ki pa očitno za to bodisi niso ekonomsko motivirane ali pa je kriva prevelika zaprtost v »tozdovske plotove« in njihov dohodek. V življenju pa se seveda srečujemo s povsem, če smemo tako reči, banalnimi primeri. Celo kjer se razvije sodelovanje med ozdom in manjšimi organizacijami drobnega gospodarstva, bodisi družbenega ali zasebnega sektorja, se zgodi, da zaradi pomanjkanja dela v tovarni (prisilnih dopustov ipd.), delavci zahtevajo, naj se del izločene produkcije spet preseli nazaj v tovarno.

Očitno je torej, da v celotnem sistemu vzvodov in interesov v združenem delu ni mehanizmov, ki bi sprožili nastajanje novih dejavnosti, pa naj je njihova deficitarnost še tako velika in vidna. V nekaterih vejah je sicer očitni napredek, kaj pa bi bilo treba v celotnem mehanizmu združenega dela učinkovitega napraviti, da bi dosegli tudi globalnejše spremembe – na to vprašanje danes še nihče ne zna odgovoriti. Vsekakor gre v bistvu za premajhno in prepočasno usmerjanje družbenih sredstev v sicer nujno in tudi spoznano izpolnjevanje vrzeli v obstoječi produkciji.

Zaradi nadaljnega preraščanja ekstenzivne produkcije v intenzivno in vstopanja v novo tehnološko obdobje informatike je slišati čedalje več opozoril o nujnosti po oblikovanju manjših visokoproduktivnih tehnološko in ekonomsko zaokroženih enot, o čemer tudi govorijo mnoge izkušnje in praksa v razvitih državah. Računalniško vodeno tehnologijo bomo morali, kot poudarjajo, tudi pri nas pospešeno uvajati ne le v enotah drobnega gospodarstva družbenega sektorja, ampak tudi zasebnega. Izkušnje v razvitem svetu o tem so nazorne in poučne: večje firme delajo osnovno opremo (hardwar), množica majhnih firm, praviloma 10 do 20

ljudi, pa programe za mikroračunalnike. V ZR Nemčiji je npr. danes kakšnih 10.000 majhnih firm, ki ravno z računalniško programsko opremo ustvarjajo ogromen narodni dohodek. Menijo, da bi lahko bile te izkušnje tudi za nas zgled, kako naj bi se kvalitetno razvijalo drobno gospodarstvo.

Idej o tem, kako razvijati drobno gospodarstvo, imamo torej še kar precej. Če pa ima, sodeč po povedanem, drobno gospodarstvo take prednosti in neizkoriščene možnosti za blagodejno učinkovanje na premagovanje gospodarskih strukturnih problemov, je torej treba najti vzroke, zakaj zaostaja. V nekaterih sosednjih (razvitih) deželah je majhna industrija, ki je bolj prožna, prilagodljiva in manj občutljiva za pretrese negativnih svetovnih gospodarskih in finančnih tokov, tako rekoč ogrodje vsega gospodarstva. In kaj delamo pri nas? Kljub mnogim prizadevanjem in koristnim pobudam se še vedno pogovarjamo pravzaprav o tem, kaj vse narediti, da ne bi zavirali razvoja drobnega gospodarstva!

Poleg že nekaterih omenjenih bi mogli te ovire razvrstiti v dve skupini: »ideološke« ali »idejnopolitične« in normativne. O tako imenovanih »ideoloških« ovirah največkrat govorimo zaradi bojazni pred bogatenjem zasebnih obrtnikov oz. prehudim razraščanjem zasebne dejavnosti in kapitala. Kažejo pa se še najbolj kot administrativni ukrepi družbenopolitičnih skupnosti, predvsem občinskih skupščin pri obdavčevanju, izdaji obrtnih ali lokacijskih dovoljenj. Včasih imamo opravka z navadnim voluntarizmom, zavlačevanjem ali šikaniranjem iz najrazličnejših motivov. Skrb za varovanje socialističnih družbenoekonomskih odnosov in družbene lastnine pa se pri nekaterih »lokalnih« dejavnikih, ki pod to pretvezo zavirajo ustanavljanje zasebnih obrtnih delavnic, pokaže kot izrazito licemerstvo – saj po drugi strani z nepremišljenimi naložbami, večnim reševanjem »svojih« nesposobnih podjetij (to se pravi njihovih vodilnih kadrov) ponekod neverjetno lahkomišelnostjo upravljajo družbeno lastnino.

S temi ovirami pa imamo, to se logično ujema z navedeno ugotovitvijo, opraviti tudi pri ustanavljanju obrtnih delavnic družbenega sektorja. Zgodi se, da želi kakšna delovna organizacija izločiti del maloserijske proizvodnje in jo s stroji vred prepustiti delavcem, da bi ustanovili samostojno delavnico, ki bi lahko rentabilno sodelovala s podjetjem. Vendar se zaradi nerazumevanja nekaterih dejavnikov stvari ne premaknejo. Vzroke za tako nerazumevanje bo treba še natančneje raziskati, saj nekateri menijo, da so načini in postopki pri ustanavljanju družbenih obratov drobnega gospodarstva sploh eden ključnih problemov,

»Zgodovinska« ovira razvoja drobnega gospodarstva pa tiči delno še v inertni miselnosti naših politikov in gospodarstvenikov, ki izvira iz povojnih let razlastitve privatnega kapitala, zatiranja dobičkarjev in špekulantov ter prvih korakov pri izgradnji socializma, ki so se identificirali z elektrifikacijo ter izgradnjo težke in sploh »velike« industrije. Ta, nemara še najbolj razumljiv in opravičljiv izvor dajanja prednosti »veliki« indu-

striji in odrivanja drobnega gospodarstva, se je žal postopoma izrodil v nekakšno megalomanijo, ki se je ohranila celo po gospodarski reformi sredi šestdesetih let; včasih tudi z dokaj prozorno motivacijo: postati »velik«, to je, če že ne z nekaj tisoč pa vsaj nekaj sto delavci, pomeni – postati neranljiv, saj si družba vendar ne more privoščiti, da bi naenkrat toliko delavcev »ostalo na cesti«. S tem smo z drugimi besedami potrdili znano ugotovitev, da dosedanji ekstenzivni gospodarski razvoj res ni spodbujal razvoja drobnega gospodarstva.

Normativne ovire pa so za drobno gospodarstvo specifične pravzaprav le toliko, da preobsežna in prezapletena (ob tem povrh vsega že zelo nekonsistentna) gospodarska zakonodaja in obračunski sistem velikim in srednjevelikim podjetjem samo otežkočata poslovanje in jim povzročata velike stroške – medtem ko utegneta majhnim obratom ali delavnicam drobnega gospodarstva celo onemogočiti eksistenco, ali bolje rečeno, praktično onemogočata njihovo ustanavljanje.

Velike režijske stroške nekaterih strokovnih služb (računovodstvo, knjigovodstvo, splošna, pravna služba itd.), ki jih morajo podjetja vzdrževati v pretiranem obsegu (ne zaradi planiranja in ekonomskih analiz za lastne poslovne potrebe, ampak zaradi, na kratko rečeno, kompliciranega obračuna z državo), večje podjetje še nekako prenese (seveda v škodo svoje delovne storilnosti). Absurdno pa je, da morajo enake obsežne zahteve izpolnjevati tudi vse majhne organizacije, z denimo do 30 delavcev.

Vzemimo težave pri ustanavljanju in poslovanju pogodbenih organizacij združenega dela. Število pozdov v Sloveniji (pred leti so se za ta »slovenski fenomen« zelo zanimali v drugih republikah in so pošiljali strokovnjake in novinarje gledat to čudo) se že nekaj let ne povečuje in pričakovanja, da jih bo zrastle čedalje več, so se izjalovila. Razblinil se je tudi up, da bodo ozdi pripomogli k njihovemu ustanavljanju (s spodbujanjem svojih kooperantov – samostojnih obrtnikov k združevanju dela in sredstev v pozdih in zagotavljanjem začetnih sredstev) ali celo da bodo del teh sredstev dale družbenopolitične skupnosti, sisi ali banke in sodelovale pri ustanavljanju pozdov. V praksi kakšnega takega primera še niso odkrili.

Glavni razlog za to je sicer predvsem drugačna realnost družbenih tokov in odnosov, kot pa si jih lepo zamišljajo naši tvorci najrazličnejših programov in resolucij. Na »potencialne« ustanovitelje novih pozdov in tudi vseh drugih oblik organiziranja drobnega gospodarstva prav nič spodbudno ne vplivajo vsebinsko zahtevni pravni akti, ki jih mora imeti novo ustanovljeni pozd, niti številni pozitivni predpisi, ki jih mora izpolnjevati. Kadar hoče kdo ustanoviti pozd (ali kakšno drugačno enoto drobnega gospodarstva), se mu začno zaradi zapletenosti postopkov in nedorečenosti norm že vnaprej pred očmi kopičiti težave, od ugotavljanja prometne vrednosti združenih sredstev, revaloriziranja nepovrnjenega dela njihove vrednosti pa do nepopolnih družbenih meril za obračun

vsakoletne udeležbe poslovodje v čistem dohodku. Prav nič manj težav zaradi nekonsistentnosti, nedorečenosti in hkrati neverjetne razvejanosti družbenih in zakonskih aktov, ki urejajo te in druge oblike organiziranja drobnega gospodarstva. Dokaj nejasne so tudi norme, ki urejajo (in ki naj bi spodbujale!) zbiranje in vračanje denarnih sredstev občanov zaradi ustvarjanja novih zaposlitvenih možnosti. Da ne govorimo o popolni neprilagodljivosti veljavnih meril za pridobitev naložbenih posojil za drobno gospodarstvo ali pa pridobitev potrebnih deviz za uvoz reprodukcijskega materiala, rezervnih delov in opreme.

Na neke res močnejše in hitrejšje premike pri razvijanju drobnega gospodarstva do stopnje, ki bo ustrezala ravni razvitosti gospodarstva in družbenih potreb, in na kateri se bodo uveljavili blagodejni učinki tako spremenjene produkcijske strukture na družbeno delovno storilnost pa bo najbrž, žal, treba še malo počakati – dokler v naši družbi ne razjasnimo nekaterih zelo bistvenih vprašanj. Na primer vprašanje delovanja zakona vrednosti in vprašanja odnosa do vseh posledic (pozitivnih in negativnih) fenomena blagovne proizvodnje v naših razmerah. Ko bomo vzpostavili trdnejša »pravila igre« pri obvladovanju protislovij, ki jih povzročajo ekonomske zakonitosti (to pa je, preprosto rečeno, da bo imel tisti, ki več in bolje dela, večjo korist, slabši gospodarji pa bodo trpeli posledice svojega nedela, napak in nesposobnosti), in ko se bo lahko s tem čimbolj omejil vpliv birokracije na gospodarske tokove, ki nenehno poraja nove in nove voluntarizme in z njimi nove probleme – tedaj nam ne bo treba kaj dosti skrbeti, da ne bi organizacije združenega dela same našle najustrežnejšega načina za prestrukturiranje in tistih organizacijskih oblik za opravljanje poslovnih procesov, ki so najproduktivnejše in dajejo največ dohodka. Tedaj tudi nikakor ne bo treba posebej prepričevati in siliti, naj ustanavlja enote drobnega gospodarstva, naj pospešuje kooperacijske odnose z zasebnim sektorjem (in ga tudi za tako sodelovanje pomaga usposablјati) oziroma naj prepuščajo dele proizvodnje, ki v velikih enotah ni ekonomična, manjšim enotam, ker bo gospodarske subjekte v to silila že sama gospodarska nuja.

Vzporedno s tem pa se bo seveda morala postopoma spremeniti »družbena klima«, v kateri lahko danes nekateri dejavniki svojevoljno ugotavljajo družbeni interes ob sleherni pobudi za ustanavljanje kakšne nove dejavnosti – brez jasnih meril za ugotavljanje tega interesa. Danes je pač vse preveč vmesnih členov med ustvarjalnostjo in tistimi, ki to ustvarjalnost uporabljajo.

Skupna poraba – omejevanje, stabilizacija in prestrukturiranje

Omejevanje skupne porabe, ki je občutna že od leta 1979, je že tako ogrozilo uresničevanje nekaterih programov, da se postavlja vprašanje, kako naprej. Stabilizacija je prav tu zarezala najprej in morebiti tudi najgloblje. Zmanjševanje porabe smo zelo dosledno uresničevali pri skupni porabi in pri nekaterih vrstah splošne porabe, v zadnjih letih pa tudi pri osebnih dohodkih. Kljub temu pa ostaja geslo »zmanjšati porabo« še naprej najbolj razviden moto stabilizacije. To pa je po mojem mnenju, vsaj kar zadeva skupno porabo, že škodljivo najmanj zaradi dveh razlogov: prvič, ker zanemarja dejstvo, da skupna poraba, ki jo sestavljajo socialnopolitični programi in delovanje družbenih dejavnosti, ni golo trošenje, ampak tudi del ustvarjalnih sil družbe, in drugič, ker napeljuje delavce v materialni proizvodnji na misel, da so mnogih, če že ne vseh njihovih težav krivi prav ti programi in ljudje, ki jih uresničujejo. To pa vodi v poenostavljanje, ko se ti programi kratkopalo vključijo v pojem »družbena režija«, ki da je pri nas prevelika in je zato tuji trg ne prizna, zato smo nekonkurenčni. Toda vprašati bi se veljalo, kako so lahko konkurenčne cene izdelkov npr. zahodnoevropskih držav, ki za pokojnine, zdravstvo, šolstvo dajejo več kot mi? V takšnih poenostavljanjih tiči tudi razlog, da stabilizacijska prizadevanja na tem področju niso pomembnejše odjeknila vse dotlej, dokler niso segla tudi po ukrepih, ki pomenijo zmanjševanje pravic uporabnikov. Ko pa se je to zgodilo, so se ljudje odzvali zelo ogorčeno. Ljudje zelo nasprotujejo zmanjševanju pravic, zelo odločni pa so tudi v zahtevah, da je gospodarstvo treba razbremeniti. Kako pa s čedalje manjšimi sredstvi zagotoviti neokrnjeno uresničevanje pravic, je vprašanje, s katerim naj bi se ukvarjali predvsem izvajalci.

Kakšne izhode ponuja program dolgoročne gospodarske stabilizacije

V dolgoročnem stabilizacijskem programu skupno porabo posebej opredeljujeta separata o temeljih in okvirih dolgoročne socialne politike in o politiki razvoja družbenih dejavnosti kot faktor gospodarske stabilizacije. Analiza dosedanjega razvoja, ki je v obeh separatih zelo podrobna in dobro dokumentirana, kaže, da smo sicer to področje razvijali v marsikaterem pogledu nesmotrno, da pa podatki ne podpirajo docela mnenja, da smo bili pretirano razsipni. Osebna, skupna in splošna poraba skupaj, torej osebni dohodki, vsi socialni prejemki prebivalstva, vse družbene dejavnosti in vsi proračuni, z izdatki za JLA vred, so v Jugosla-

viji leta 1980 pomenili 71% družbenega proizvoda. V svetu je ta delež pri državah z majhnim dohodkom 85%, za države s srednjim dohodkom 78% in za centralno planske države 71–73% proizvoda.¹

Izdatki za posamezne dejavnosti in programe sicer niso povsem primerljivi, vendar za nobenega ne bi mogli trditi, da so pri nas nenormalni. Dolgoročni program gospodarske stabilizacije v separatih in v izhodiščih in sklepnem delu jasno opredeljuje odnose in cilje »skupne porabe«. V separatu o dolgoročni socialni politiki so globalni družbeni cilji opredeljeni takole: »Nenehno in vsestransko zadovoljevanje potreb (osebnih in skupnih) je trajni razvojni cilj v samoupravnem sistemu. Zadovoljevanje človeških potreb je motiv dela in gospodarjenja delavcev v združenem delu kot blagovnih proizvajalcev. Brez te medsebojne povezanosti ni ustreznih gospodarskih in socialnih predpostavk za razvoj samoupravnega sistema.«²

Dolgoročni cilj torej nikakor ne more biti »zmanjševanje porabe«, ampak skladen razvoj vseh programov in povečevanje tistih programov, ki so za razvoj, socialno varnost in srečo ljudi bistveni.

V prihodnjih letih bomo morali odplačevati velike dolgove in obresti, zato bodo kljub spoznanim potrebam in dogovorjenim ciljem naše možnosti omejene. V separatu o socialni politiki je rečeno tudi tole: »V razmerah, ko se je poslabšal zunanji gospodarski položaj, v kakršnem se je znašlo jugoslovansko gospodarstvo, so neizogibne omejitve... Toda zaradi vse večjih potreb, tudi tistih, da se poveča zaposlenost, bi morali čas omejenega zadovoljevanja socialnih potreb čimbolj skrajšati...«³

Konkretnejši je protiinflacijski program, po katerem bi se v tem petletnem obdobju morala sredstva za skupno porabo v družbenem proizvodu zmanjšati še za 5%. Temu so podrejene vse dosedanje omejitve skupne porabe. Na kratko bi torej lahko cilje dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije strnili takole: kratkoročno je potrebno zmanjšati sredstva za skupno porabo, vendar tako, da bi programi, katerih uresničevanje je življenjsko pomembno za izpolnjevanje ključnih nalog gospodarske stabilizacije kot tudi za nadaljnji napredek družbe v celoti, ostali čimbolj neokrnjeni. To bo osnova za uresničevanje dolgoročnih ciljev, se pravi vsestranskega, smotrnega in usklajenega uresničevanja osebnih in skupnih ciljev. Ali rečeno še krajše, v tem smislu naj bi se socialnopolitični programi in družbene dejavnosti prestrukturirale.

Kako do prestrukturiranja

Prestrukturiranje, selektivno zmanjševanje oziroma ohranjanje programov je cilj, ki zveni enostavno; toda če vemo, da vsak program pomeni

¹ Separat komisije zveznih družbenih svetov za vprašanja gospodarske stabilizacije: Temelji in okvirni dolgoročne socialne politike, Delo 12. 1. 1983.

² Isto.

³ Separat »Temelji in okvirni dolgoročne socialne politike«.

konkretno dejavnost, ki jo uresničujejo konkretni ljudje, za katere je uresničevanje programa življenjsko pomembno (saj si tako zagotavljajo dohodek in osebne dohodke), vsak program pa je prav tako pomemben tudi za konkretne uporabnike, stvar še zdaleč ni enostavna. Za ponazoritev problema naj navedem npr. zdravstvo. Delež družbenega proizvoda za zdravstvo je v letu 1970 pomenil 4,1%⁴ in nato dokaj enakomerno naraščal do leta 1979, ko je znašal 5,6%, nakar je ponovno upadal in je bil v letu 1983 le še okrog 4,8%. Toda medtem ko je zmanjševanje naraščanja sredstev lahko le računaska operacija, ima dejavnost, ki se s temi sredstvi uresničuje, svojo notranjo logiko, na katero ni mogoče vplivati le z zmanjševanjem sredstev. Poglejmo nekaj značilnih podatkov:

leto	delež zdravstva v družbenem proizvodu	število uporabnikov (zavarovancev) tisoč	število zaposlenih v zdravstvu
1970	4,1	1.733	20.009
1975	4,5	1.990	24.882
1979	5,6	2.070	30.280
1981	5,1	2.146	31.473

leto	število oskrbnih dni v bolnišnicah (tisoč)	izdanih zdravil
1970	3.833	5.893
1975	4.014	9.647
1979	4.026	10.621
1981	4.456	11.838

V letih, ko so se sredstva za zdravstvo povečala, se je povečevalo tudi število uporabnikov, število zaposlenih, število storitev. Toda v letih 1979–1981, ko so se sredstva za zdravstvo v družbenem proizvodu zmanjšala za skoraj 10%, se je število uporabnikov še vedno povečalo za več kot 3%, prav tako število zaposlenih, število tipičnih zdravstvenih storitev, pa se je povečalo za več kot 10%! Očitno potreba ostane potreba, ne glede na manjšo možnost za zadovoljitev. Morda je zdravstvo v tem pogledu neznatna dejavnost, saj sta beg v bolezen, povečana potreba po zdravstvenih storitvah skoraj nujna spremljevalca vsake gospodarske krize. Toda tudi podatki o drugih družbenih dejavnostih bi potrdili isto. Čeprav so se sredstva zmanjševala na vseh področjih, se je povečalo število otrok v vzgojno varstvenih organizacijah, število učencev v osnovnih šolah, število oskrbovancev v socialnih zavodih, povečalo se je tudi število zaposlenih v teh dejavnostih. Da pa v razmerah, ko je možnosti za

⁴ Vsi podatki: Statistični letopis SR Slovenije 1982.

zaposlovanje manj in ko se manjša tudi realna vrednost osebnih dohodkov, naraščajo zahteve po socialnovarstvenih pomočeh, je samo po sebi umevno.

Dodati pa velja tudi, da so na marsikaterem področju v tem času sprejeli vrsto ukrepov, ki naj bi omejili povpraševanje po tovrstnih storitvah; ponekod se je tudi posrečilo zaobrtniti ali vsaj zaustaviti naraščanje storitev, toda to je vendarle bolj umetno oteževanje poti uporabnika do storitve kot pa dejansko zmanjšanje interesa ali potrebe. Kdo je plačal ceno takšnih gibanj, je tudi povsem jasno. Osebnih dohodki izvajalcev v družbenih dejavnostih so v tem obdobju drastično zaostali za drugimi panogami. Samo v letih 1979–1981 je zaostajanje v izobraževanju okrog 7, v socialnem varstvu nekaj več kot 8 in v zdravstvu skoraj 13%, podobno je bilo v letih 1982 in 1983. Leta 1979 je bil npr. povprečni mesečni osebni dohodek v zdravstvu za okrog 20% večji od povprečja v gospodarstvu, leta 1981 le še za 9,9% in v prvem trimesečju leta 1983 komaj še za 7,3%; pri tem je treba vedeti, da je v zdravstvu zaposlenih več kot 60% delavcev s srednjo, višjo in visoko izobrazbo, v gospodarstvu pa 26%. Ali povedano drugače: v marcu leta 1983 je med delavci v gospodarstvu prejemale manjši osebni dohodek od 12.000 din (kar je spodnja meja za zagotavljanje socialne varnosti) 25,3% delavcev, v zdravstvu 23,8%, v izobraževanju 17,7% in v socialnem varstvu kar 42,9%.

Po podatkih lahko sklepamo: prvič, ugotovitve, da so izvajalci za stabilizacijo naredili malo, niso točne, saj so očitno sami plačali največjo ceno »zmanjševanja porabe«, drugič, položaj je na nekaterih področjih kritičen, saj je dobršen del izvajalcev na robu socialne varnosti. Teh razmerij ni več mogoče zaostrovati in očitno se mora nadaljnja poraba zmanjševati drugače. Pri tem pa bo seveda nujno dregniti tudi v ustaljene pravice in navade in najbrž bo marsikje treba seči tudi po čisto pragmatičnih in kratkoročnih ukrepih, ki so z marsikaterega vidika lahko sporni, ki pa vsaj začasno lahko prinesejo določene učinke.

Dolgoročni stabilizacijski program pri kratkoročnem zmanjševanju ponuja v presojo predvsem dvoje področij. Nujno je pretehtati razne socialne pravice in učinkovitost in nujnost razvoja raznih institucij, v katerih uveljavljamo socialne pravice. Racionalizirati je treba mrežo izobraževalnih, zdravstvenih, kulturnih in drugih ustanov, saj je tako možno sprostiti precejšnje rezerve in s skromnejšimi sredstvi bolje zadovoljevati potrebe.⁵ Separat o razvoju družbenih dejavnostih je celo konkretnější, ko pravi »... namesto preventivnega, primarnega, ambulantno-polikliničnega zdravstvenega varstva smo razvijali drage klinične centre; medtem ko se osnovno šolstvo še zmeraj bojuje z resnimi težavami (prostor, oprema, kadri), dopuščamo neustrezen razvoj srednjega ter pretiran razvoj višjega in visokošolskega izobraževanja; veliko znanstvenih kadrov (na fakultetah in samostojnih institutih) se ukvarja z razisko-

⁵ Separat »Temelji in okvirji dolgoročne socialne politike«.

valnimi nalogami, ki niso v zadostni meri vključene v reševanje dejanskih razvojnih problemov združenega dela in družbe...⁶ To so jugoslovanske presoje, ki so zato nujno posplošene, marsikdo bi jim tudi ugovarjal, češ da so prakticistične, premalo usmerjene v bodočnost; vsaj delno pa so gotovo upravičene, tudi za Slovenijo.

Politika socialnih prejemkov

Politika socialnih prejemkov in zlasti socialnovarstvenih pomoči v Sloveniji kljub splošno razširjenemu drugačnemu mnenju dejansko nikoli ni bila pretirano širokosrčna. Za vse oblike socialnih prejemkov, ki jih zagotavljajo samoupravne interesne skupnosti (prejemki iz pokojninskega in invalidskega zavarovanja, nadomestila osebnega dohodka med boleznijo in brezposelnostjo, vse vrste denarnih pomoči in štipendij) samo v letu 1979 namenili 9,67% družbenega proizvoda in v letu 1981 le še 8,80%. Pri tem zdaleč največ odpade na pokojnine in invalidnine (okrog 72% vseh sredstev) – na višino teh sredstev pa skorajda ni mogoče vplivati, saj se ravna po številu upokojencev in povečevanju osebnih dohodkov. Pomembnejši delež v teh sredstvih imajo še nadomestila med boleznijo ter porodom (približno 18%), na kar lahko z ukrepi interesnih skupnosti le čisto malo vplivamo, pa še to le v daljšem časovnem razdobju.

Dajatve oziroma pomoči, ki bi jih s selektivno politiko lahko občutneje zmanjšali, pomenijo komaj desetino skupnih izdatkov za socialne prejemke in zato še tako stroga selektivna politika ne more prinesiti bistvenih učinkov pri zmanjševanju porabe. Pač pa lahko takšna politika zelo moralno vpliva, saj lahko nekaj primerov, če pomoč prihaja v neprave roke, popolnoma razvrednoti prizadevanja za izboljšanje socialne varnosti ogroženih ljudi in postavi v slabo luč celoten sistem solidarnosti. Zato je bilo v Sloveniji v zadnjih letih precej prizadevanj, usmerjenih v preverjanje vseh sistemov socialno-varstvenih pomoči; najprej zato, da bi med prejemniki izločili tiste, ki si s svojimi dohodki lahko zagotovijo socialno varnost, pa tudi zato, da bi se izboljšal položaj tistih posameznikov in družin, ki so v zelo težkem položaju, čeprav že prejemajo eno ali drugo vrsto pomoči.

S tem namenom se v sistem uvaja nov pojem »dogovorjena raven socialne varnosti«, kar pomeni višino dohodka, ki ga je posamezniku ali družini treba zagotoviti, da bi lahko pokrivala minimalne življenjske stroške. Pomoči naj torej ne bi bile več razdeljene po cenzusnih skupinah (dohodek od do) v enaki višini, ampak bi vsakomur zagotovili toliko, kot mu manjka do višine najnižjih življenjskih stroškov. To pomeni, da bo praktično vsaka pomoč postala individualna, to pa je eden izmed bistvenih ciljev socialistične samoupravne socialne politike. Ker se hkrati uvaja

⁶ Separat komisije zveznih družbenih svetov za vprašanja gospodarske stabilizacije »Politika razvoja družbenih dejavnosti kot faktor gospodarske stabilizacije«, Delo, 6. 1. 1983.

računalniški sistem evidence, poenostavljajo pa postopki pri uveljavljanju pomoči, bo spremembe možno uresničiti brez večjih stroškov in ne da bi širili strokovne službe.

Racionalizacija mreže in dela izvajalskih organizacij

Stabilizacijski programi predvidevajo, da bodo ukrepi na tem področju prinesli največ prihrankov. Je pa to naloga, ki je ne bo lahko izpeljati; tudi izkušnje kažejo, da je zapiranje ustanov ali zmanjševanje njihovih zmogljivosti trd oreh.

Ali imamo zdravstvenih, vzgojno-izobraževalnih, kulturnih ustanov preveč? Izkustveni odgovor bi bil – to trditev postavlja tudi stabilizacijski program – da imamo nekaterih ustanov preveč, drugih premalo, ali neke preveč, drugod premalo. Velja pa seveda ugotovitev, da je trditev o »preveč« lahko v vsakem konkretnem primeru sporna – to so stvari, ki so pogosto nedokazane in nedokazljive. Pri postavljanju mreže ustanov smo skoraj vedno upoštevali mednarodne standarde in primerjave; dejstvo je tudi, da je večina vedno polno zasedena. Dejstvo je tudi, da je npr. v usmerjenem izobraževanju ponekod več zmogljivosti kot učencev, da je v ožjih gravitacijskih območjih bolnišnic stopnja hospitacije (število sprejetih v bolnišnico na 1000 prebivalcev) pogosto visoko nad povprečjem drugih območij, čeprav podatki o zdravstvenem stanju prebivalstva ne kažejo tudi večje obolevnosti.

Neizkoriščene zmogljivosti vedno bremenijo dohodek delavcev te ustanove, zato pa običajno znajo najti način, da neizkoriščenost kar najbolj zmanjšajo. Skoraj bi se dalo postaviti tezo, da z družbenega vidika najboljša zmogljivost tovrstnih ustanov ni zmogljivost, ki ustreza teoretično izračunanim potrebam, ampak zmogljivost nekoliko pod to mejo. Na neki točki se namreč stanje »ustanova zaradi uporabnikov« kaj lahko spremeni v stanje »uporabniki zaradi ustanove«. Po drugi strani pa manjše zmogljivosti – seveda pa primanjkljaj ne sme biti zelo velik – silijo v intenzifikacijo dela, v iskanje novih rešitev, ki so lahko z vidika uporabnika enako ugodne (npr. domača nega namesto bolniške oskrbe) in v ustvarjanje novih, modernejših programov.

Ukinjanje ali zmanjševanje zmogljivosti ni boleče samo za izvajalce, je tudi boleče zaradi navad, pojmovanj in obnašanja uporabnikov. Pri tem često niti najbolj dokumentirane analize ne pomagajo mnogo – to so stvari in občutja, ki se izmikajo racionalnim argumentom. Denimo, zapreti bolnišnico v kraju, ki je sto let imel »svojo« bolnišnico – vsi, ki so to kdaj doživeli, vedo, da so to stvari, ki daleč presegajo čisto zdravstvena vprašanja.

Verjetno prav tu tiče razlogi, da pri racionalizaciji mreže ustanov nismo uspešni, čeprav ni mogoče zanikati, da je bilo že vloženih veliko prizadevanj. V tem smislu pa je gospodarska kriza, pomanjkanje sredstev

– čeprav utegne to zveneti cinično – lahko celo koristno, gospodarska prisila bo morda presekala nekaj vozlov, ki bi nas sicer obremenjevali še zelo dolgo.

Racionalizacijo mreže pa mora nujno spremljati tudi racionalizacija dela v ustanovi. Ustanove v isti dejavnosti bi morale biti bolj povezane med seboj (npr. boljše sodelovanje med osnovno in bolnišnično zdravstveno službo), kar velja tudi za povezanost različnih dejavnosti (npr. tesnejše sodelovanje zdravstvenih ustanov in socialnih služb). Tako bi odpravili ali vsaj zmanjšali podvajanje programov in storitev, ki jih je precej. Skoraj v vseh ustanovah je še možno izboljšati in pospešiti delovne postopke, doseči boljšo izrabo delovnega in poslovalnega časa, bolje uporabiti in razporediti strokovno delo. Skorajda pa ni več možnosti za najenostavnejšo obliko – varčevanje; tega je namreč ponekod že toliko, da je to že v škodo uporabnikov.

Povezovanje strokovnega in prostovoljnega dela

V mnogih ustanovah in dejavnostih imamo še skoraj popolnoma neizkoriščeno veliko rezervo – vključevanje prostovoljnega in nepoklicnega dela. Pri tem je treba seveda takoj poudariti, da s tem ni mišljeno samaritanstvo; to je družbeno delo v najširšem smislu te besede. V preteklosti so se mnoge, zlasti socialne dejavnosti, uresničevale zgolj na osnovi občutka za pomoč sočloveku; revna družba dostikrat tudi ni zmoгла kaj drugega. Ekonomski, socialni in strokovni razvoj je povzročil, da smo ponekod začeli strokovnost, kvalificiranost, organiziranost celo pretirano poudarjati. V obdobju, ko so se stroke konstituirale in je bilo treba dokazovati, da ne more biti vsak učitelj, socialni delavec, medicinska sestra, da so to strokovne naloge, ki jih lahko opravljajo le strokovno usposobljeni ljudje, pa smo »laike« pregнали z nekaterih področij, nekako smo jih celo dehumanizirali. Sedaj, ko se celo zdravniki sprašujejo »...kdo je dal nam zdravnikom ali organizatorjem naših bolnišnic pravico, da odredimo, kdaj je lahko otrok s svojimi starši...«⁷ in odpirajo vrata bolnišnic, imamo še vedno vrtece, v katere starši ne smejo vstopiti, ker bi motili higienski režim in vzgojni proces. Ko šole zmanjšujejo dopolnilne programe – v te pa je zajeto vse, kar ni čista šola in kar je za učence pogosto najbolj zanimivo – ker pač ni sredstev, se nihče ne spomni, da bi odprl vrata šole in povabil k delu z otroki starše, občane, upokojene strokovnjake, ki bi z veseljem in zastonj preživeli z otroci kako urico, jim pokazali, kako kaj napraviti, jim prenesli nekaj svojih izkušenj. Ni res, da se to pri nas ne dá, ker so vsi ljudje zaposleni in imajo dovolj svojih skrbi, saj mnogo tega počno ponekod v tujini, kjer so prav tako zaposleni in mnogo tega imajo tudi nekatere ustanove pri nas, le posnemati je treba znati.

⁷ glej: Pavle Kornhauser, Nove poti, odprta bolnišnica, sobotna priloga Dela, 5. 11. 1983.

Res je, da je treba pri prostovoljnem delu odpraviti nekatere predodke in zastarele koncepte, ki se trdovratno vsiljujejo ob pojmu »prostovoljno delo«. Eden takih je mnenje, da je prostovoljno delo zastoj. Prostovoljno delo je treba organizirati; ljudi zanj neprestano usposabljeni in motivirati, to pa stane.

Drugo mnenje je, da je s prostovoljnim delom moč opraviti tista najbolj neprijetna, utrujajoča dela, ki poklicno niso vabljiva. Človek, ki se odloči za prostovoljno delo, mora s tem nekaj pridobiti in ker tu ni denarne spodbude, mora prostovoljno delo prinašati kaj drugega: da si razširiš obzorje, da pridobiš nova izkustva, da se preizkušaš kot človek. S prostovoljnim delom torej ni mogoče obvladovati tistih težav, za katere so strokovni delavci preveč kvalificirani, ampak težave, ki jih le strokovno ni moč obvladati.

Tretje pa je dejstvo, da si pripravljen delati za stvar, ki jo občutiš kot »svojo«; ustanova, ki hoče pritegniti prostovoljce, mora torej postati »odprta« v vseh smislih, to pa je težje, kot si običajno mislimo.

Omenila bi še že kar pretirano pravno urejenost nekaterih področij. Z vrsto sporazumov, dogovorov, pravilnikov, poslovnikov in sklepov smo nekatere programe znormirali že do take meje, da ni več nikomur razumljivo, kako naj se ravna in da smo ponekod že v nasprotju z zdravo logiko. To sicer ni nobena posebnost tega področja, toda če kje, je to škodljivo pri delu z ljudmi. Še letos se je dogodilo, da so sanitarni inšpektorji prepovedali vrtcu, da bi krompir za ozimnico kupil pri kmetih – starših otrok, ki so v vrtcu. Ta isti krompir pa vrtec lahko kupi v trgovini, ki ga je poprej odkupila od teh istih staršev! To pa niti ni najbolj kričeč primer; pogosto ljudem ponujamo v presojo pravilnike, o katerih se ne morejo sporazumeti niti specialisti in se niti ne zavedamo, da to ni samoupravljanje, pač pa njegova negacija.

Sporne participacije

Poleg zmanjševanja zmogljivosti je uvajanje in povečevanje prispevkov uporabnikov k posameznim storitvam družbenih dejavnosti zbudilo največ odpora. Prispevki uporabnikov sicer niso »iznajdba« stabilizacije, toda njihova vloga postaja vse pomembnejša tudi v smislu možnosti za varčevanje z združenimi sredstvi; zaradi padanja življenjske ravni pa prispevki seveda pomenijo tudi vse občutnejšo obremenitev.

Deloma je razprave o smiselnosti in nujnosti denarnih participacij obudilo tudi dejstvo, da smo v Sloveniji nekatere vrste participacij uvedli že pred leti – denimo participacijo k stroškom zdravstvenih storitev, lastno udeležbo pri pridobitvi družbenega najemnega stanovanja – v drugih republikah pa se o tem pogovarjajo šele sedaj, ko so idejo o večji udeležbi uporabnikov ponudili tudi programi dolgoročne stabilizacije.

V razpravah o participaciji je bilo izmenjanih že na kupe tehtnih argumentov za in proti, dokončnega in za vse čase veljavnega odgovora pa

seveda ne more biti. Nismo se še do kraja sporazumeli, ali naj je participacija predvsem vzgojni ukrep, ki naj predvsem odvrča ljudi od pretiranega povpraševanja po včasih tudi nepotrebnih storitvah in jih sili v gospodarnejše ravnanje pri uporabi skupnih dobrin, ali naj jo smatramo tudi kot resen finančni ukrep.

Trditev, da ima participacija lahko vzgojno vlogo le pri tistih skupinah uporabnikov, ki imajo nizke dohodke in jih zato občutneje finančno prizadene, ni dokazana, prav tako ni dokazov za to, da bi participacija občutneje zmanjšala nepotrebne storitve. Dokazano je, da skupine ljudi z višjim socialno-ekonomskim statusom nesorazmerno bolj koristijo skupne dobrine. Ker so storitve družbenih dejavnosti postale tudi zelo pomemben del osebnega življenjskega standarda, lahko večja participacija pri ljudeh, ki imajo višje dohodke, po mojem mnenju, prej vpliva na preusmerjanje osebne porabe kot pa na zmanjševanje povpraševanja po storitvah. Pri tistih, ki imajo nizke dohodke, pa je stvar obratna, zato bi vsaka oblika participacije morala vsebovati tudi neko socialno varovalko, to je zmanjšanje ali popolno oprostitev za tiste uporabnike, pri katerih bi plačevanje participacije poseglo v eksistenčni del dohodkov.

Ne glede na zmanjšana sredstva – ali pa prav zato, saj take razmere zahtevajo povečano socialno občutljivost – bi morali nekatere programe razširjati celo z ukrepi, ki bi spodbujali njihovo koriščenje. Denimo: raziskave so pokazale, da si mnogi starši organizirajo varstvo otrok tako, da se starša menjujeta v izmenah, da pa ima to katastrofalne posledice za družinsko življenje; ni raziskano, verjetno pa je, da prav tako slabo vpliva tudi na razvoj otroka in na storilnost staršev. Zmogljivosti vzgojnovarstvenih organizacij so že tolikšne, da bi bilo možno organizirati tudi varstvo med drugo izmeno, takšno varstvo pa bi morali spodbujati tudi s ceno, oziroma z udeležbo sredstev skupnosti otroškega varstva pri poravnavanju stroškov oskrbe.

Ob participacijah se pojavlja tudi načelni ugovor, da večji prispevki lahko razvrednotijo načelo delitve po delu. Večji dohodek pomeni namreč večjo participacijo, čemu naj se torej trudim za večji dohodek, ko pa moram potem tudi več prispevati. To velja v glavnem le za majhno skupino uporabnikov, ki ima dohodke na cenzusni meji. Zaradi dejstva, da programe uporabljamo zelo selektivno kljub načelno enaki dostopnosti, je višja participacija trenutno najbrž manjše zlo kot pa hitro zmanjševanje programov.

Za sklep: je izhod ali ga ni

V letu 1984 se bodo sredstva za skupno porabo ponovno zmanjšala. Ker po mojem mnenju ni več možno nadomestilo z zmanjševanjem osebnih dohodkov izvajalcev, bo to zmanjšanje povzročilo: občutnejši zastoj zaposlovanja v družbenih dejavnostih, opuščanje minimalnih investicij, ki so še ostale, ukinjanje nekaterih zmogljivosti in programov. Če se

bodo te stvari izvajale brez občutka, lahko pričakujemo ponekod tudi resne konflikte.

Hkrati pa tudi nisem pesimist. Drži, da se bomo morali marsičemu odreči in včasih nas bo to hudo zbolelo. Toda stiska je včasih najboljši učitelj. Na mnogih področjih so v programe že vključili nove prvine, ki odpirajo poti naprej; kar pa je najpomembnejše, marsikje so začeli razmišljati na nov način. Premakniti stvari v glavah pa je včasih najtežja stvar.

Omejevanje sredstev ima seveda svoje meje in mislim, da smo pri skupni porabi že blizu. Stvari pa so tudi že toliko očitne, da ni treba izgubljeni časa z dokazovanjem, da loka ni mogoče prenapenjati. Sedaj je vse ustvarjalne energije treba nameniti vprašanju, kako s tem, kar imamo, ne le preživeti in dočakati boljše čase, pač pa te »boljše čase« zgraditi.

HELENA NOVAK

Razvijanje učenčeve samostojnosti

(in njegov položaj v vzgojnoizobraževalnem programu)

Staro je že spoznanje, da pri učencu uspešno razvijamo zelene sposobnosti in lastnosti takrat, ko ga postavimo v položaj, ki mu bo omogočal razvijanje teh sposobnosti in lastnosti. Če torej želimo razvijati njegovo samostojnost, mu moramo omogočiti, da bo deloval čimbolj samostojno.

Temeljni družbeni smoter naše osnovne šole, opredeljen v 4. členu zakona o osnovni šoli, je razvijati svobodno, ustvarjalno, samostojno in celovito osebnost samoupravne socialistične družbe. Ta smoter naj bi osnovna šola uresničevala s svojim celotnim vzgojno-izobraževalnim delom v skladu z načrtovanim programom življenja in dela.

Uresničevanje tega smotra pa je, kot vemo, odvisno od številnih dejavnikov, med drugim tudi od organizacije vzgojno-izobraževalnega dela, učiteljevega odnosa do učenca, pa tudi od učenčevega položaja v vzgojno-izobraževalnem procesu. Znano je, da učenec pri pouku ne more aktivno sodelovati, kadar zgolj posluša dejstva, ki mu jih razlaga učitelj najpogosteje verbalno. Pri takšnem pouku nima možnosti, da bi kritično razmišljal o učni vsebini, samostojno spoznaval in ustvarjalno sodeloval pri pridobivanju in poglobljanju znanja. Pri tako organiziranem pouku učenec tudi ne more biti subjekt, temveč je predvsem objekt vzgoje, saj nima možnosti za razvijanje svojih »notranjih pogojev«, torej ne more razvijati ne samostojnosti ne kritičnosti in ne ustvarjalnosti. Ravno te sposobnosti pa naj bi bile podlaga za razvijanje samoupravljalске osebnosti (V. Schmidt, 1982, str. 163).

Na položaj učenca v vzgojno-izobraževalnem procesu pa precej vpliva tudi to, kakšno znanje pričakujemo od njega. Od naših pričakovanj pa je spet odvisno, katere sposobnosti mu bomo razvijali za pridobivanje znanja. Če je težišče pouka in drugih oblik vzgojno-izobraževalnega dela na posredovanju podatkov in dejstev, torej preverjenih in relativno veljavnih vsebin, potem bomo pričakovali, da se učenec nauči učne snovi, torej da jo razume (ali pa tudi ne) in si jo zapomni. Običajno je merilo njegovega znanja pravilno oz. čimbolj točno obnavljanje učne snovi. Ob takšnem pouku učitelj namenja največ pozornosti organiziranju tistih oblik dela in metod poučevanja ter učenja, s katerimi bo učenec ob pridobivanju znanja razvijal predvsem pomnenje, manj pa tudi druge duševne sposobnosti. Tako organizirani vzgojno-izobraževalni proces je z didaktičnega in metodičnega vidika lažje izvajati (učitelj razlaga – učenec sprejema, poslušaj), pa tudi ekonomičen je (učitelj lahko razloži tudi več učne snovi večji skupini učencev).

Če pa je težišče pouka na znanju, ki si ga bo učenec pridobil z analiziranjem, primerjanjem, posploševanjem in z drugimi miselnimi operacijami, bo tudi njegov odnos do učne vsebine bolj kritičen in ustvarjalen, kar je tudi osnova za razvijanje njegovih umskih sposobnosti. Učenec bo pri pouku aktivno sodeloval, torej bo praviloma subjekt vzgojno-izobraževalnega procesa. Tako organizirani proces pa je z didaktično-metodičnega vidika precej zahtevnejši od prej navedenega (učitelj organizira, spodbuja in usmerja aktivnost učencev s takšnimi vsebinami, oblikami in metodami poučevanja in učenja, ki spodbujajo učence k aktivnemu in s tem tudi čimbolj samostojnemu usvajanju znanja). Zahteva pa tudi čimbolj diferencirano in individualizirano vzgojno-izobraževalno delo z učenci, zato je potrebno dinamično menjavati različne oblike dela (skupinsko, v parih, individualno), ki bodo v skladu z naravo vsebine in sposobnosti učencev čimbolj spodbujale njihovo aktivnost in samostojnost. Tako spodbujano in organizirano učenje pa je tudi v nasprotju z didaktičnim materializmom, faktografijo, enciklopedičnostjo, pozitivizmom.

Zavedati pa se moramo, da je tako organizirani vzgojno-izobraževalni proces tudi materialno zahtevnejši kot faktografsko naravnani pouk in da zahteva ne samo dobro strokovno podkovanega učitelja, temveč tudi pedagoško-psihološko in didaktično-metodično usposobljenega.

Čeprav je pomen takšne usmeritve učiteljevega dela v vzgojno-izobraževalnem procesu znan in so znani tudi vzročno-posledični odnosi med načinom vodenja oz. organiziranja vzgojno-izobraževalnega dela in njegovimi rezultati, nekateri empirično zbrani raziskovalni podatki kažejo, da niti v osnovni šoli in celo v celodnevni osnovni šoli nismo uspeli zadovoljivo preseči učenčevega že tradicionalnega dokaj pasivnega položaja v vzgojno-izobraževalnem procesu. Takšna ugotovitev velja celo za tiste dejavnosti, s katerimi osnovna šola razširja svoj program vzgojno-izobraževalnega dela in s katerimi naj bi ravno prisluhnila potrebam in

interesom učencev ter jim nudila več možnosti – kot jim lahko nudi sam pouk – za vsestranski razvoj. Med te dejavnosti sodijo organizirano samostojno delo učencev v šoli in interesne dejavnosti.

Za samostojno delo je značilno, da je pri učenju težišče aktivnosti na učencih, ki naj bi čimbolj samostojno (ob ustrezni spodbudi in učiteljevi pomoči) načrtovali svoje delo, se pripravljali nanj, ga opravljali in preverjali. Razumljivo je, da je lahko proces osamosvajanja učencev od prvega do osmega razreda postopen in da v skladu z dozorevanjem lahko šele od učencev višjih razredov pričakujemo relativno samostojnost pri učenju.

S to predpostavko smo ugotavljali, kdaj in koliko so učitelji spodbujali učence k samostojnemu delu. Ali so npr. lahko sami izbirali najustreznejši prostor (v učilnici) za učenje, sošolca, s katerim so se želeli učiti, učni predmet, ki so se ga želeli učiti. Čeprav smo ugotovili, da je od nižjih proti višjim razredom postopno naraščal odstotek učencev, ki so pri učenju lahko bolj samostojno izbirali in odločali, je bila nasploh tudi v višjih razredih samostojnost učencev precej omejena. Tako je kar 76% učencev 6. razredov in 73% učencev 8. razredov izjavilo, da so smeli samo včasih ali pa sploh nikoli sami izbirati obliko in sošolca za skupno učenje. Pri izbiri prostora je enako odgovorilo kar 70,5% učencev 6. razreda in 65% učencev 8. razreda, pri izbiri učnega predmeta pa 56,0% učencev 6. razreda in 41,5% učencev 8. razreda.

Na podlagi podatkov o učenju učencev doma smo lahko še ugotovili, da je prevladovalo pri ustnem učenju reproduktivno učenje, torej učenje po spominu. Za domače delo jim je namreč ostajala predvsem tista učna snov, ki jo je bilo treba še utrditi. Kot razlog, da se v šoli niso mogli med samostojnim delom vsega naučiti, so najpogosteje navajali hrup. Če so si namreč hoteli trajno zapomniti učno snov, so potrebovali mir, sicer so se težko zbrali. Zbranost pa je pri reproduktivnem učenju nujna, pa tudi večji napor je potreben za zbrano učenje, saj je običajno motivacija za te vrste učenje manjša kot če učenec kritično in ustvarjalno razrešuje nek problem. Med najpogostejšimi predmeti, ki so se jih učenci učili doma, so bili slovenski jezik, tuj jezik, matematika in zgodovina oz. spoznavanje družbe.

Zanimiv je tudi podatek, da so se učenci učili pretežno iz šolskih zvezkov in učbenikov, manj pa je bilo učencev, ki so uporabljali, ob rednih učbenikih tudi druge vire. Naši učbeniki ne spodbujajo dovolj učenčevih kritičnosti in ustvarjalnosti. Še vedno je v njih preveč podatkov in dejstev, ki naj bi si jih učenci zapomnili.

Podobne ugotovitve veljajo tudi za interesne dejavnosti. Pokazalo se je, da so bili s temi dejavnostmi bolj nezadovoljni starejši učenci kot pa mlajši. Najpogostejši vzrok za nezadovoljstvo je bil zanemarjanje njihovih želja pri načrtovanju teh dejavnosti. Mentorji so skoraj v polovici primerov načrtovali programe povsem brez učencev, kar pomeni, da so imeli učenci tudi pri interesnih dejavnostih premalo možnosti za tvornejše sodelovanje. Upravičen je namreč dvom, da učenci zaradi nepoznavanja

ali pomanjkljivega poznavanja vsebine ali dejavnosti ne morejo sodelovati pri oblikovanju programa. Kljub temu pa so različne možnosti za pritegnitev učencev v skladu z njihovimi individualnimi posebnostmi in razvojnimi razlikami) k sodelovanju pri vseh fazah, od načrtovanja do izvajanja in preverjanja uresničitve programa. Te možnosti je verjetno treba iskati tudi s pomočjo njihovih želja, potreb in interesov.

Podatki in raziskave so sicer delni in površinski. Če bi navedene oblike vzgojno-izobraževalnega dela spremljali v celodnevni osnovni šoli dlje časa in »pod drobnogledom«, bi verjetno ugotovili kaj zanimivega, kar bi morda bilo tudi vzročno-posledično povezano med seboj in bi omogočalo temeljitejšo analizo pojava. Že navedeni podatki pa opozarjajo, da o večji demokratizaciji in humanizaciji vzgojno-izobraževalnega procesa v osnovni šoli, ki bi upošteval in spoštoval učenčevo osebnost, še ne moremo govoriti. Učenec je še vedno prepogosto le objekt vzgoje, ki mora sprejemati samo tisto, kar mu je ponujeno.

Čeprav je res, da je razvijanje svobodne, samostojne in ustvarjalne osebnosti materialno zelo zahtevna naloga, ker terja vsebinsko pester program, diferencirano in individualizirano vzgojno-izobraževalno delo ter ustrezne prostorske in druge možnosti, sta verjetno ob ustreznih materialnih možnostih za razvijanje omenjenega smotra vsaj enako pomembni, če ne celo pomembnejši, učiteljeva osveščenost o novih nalogah današnje šole in njegova ustrezna usposobljenost za uresničevanje teh nalog. Usposobljen naj bi bil namreč za uvajanje novih vsebin, oblik in metod dela. Ustrezno pomoč pa potrebuje tudi med preizkušanjem novosti. Pomoč in spodbuda učiteljem pa sta včasih kar prešibki. Tako se dogaja, da učitelji hote ali nehote prenašajo svoje stare navade in znanje tudi v nove vsebine dela. To še posebno velja za novosti celodnevne osnovne šole.

Zato s sedanjimi razmerami ne moremo biti zadovoljni niti v osnovnih šolah in še manj v celodnevni, ki so kljub novostim ohranile tudi elemente tradicionalne šole. Obstaja celo nevarnost, da z novimi vsebinami, ki naj bi prispevale k prenovi današnje osnovne šole, postaja celodnevna osnovna šola še bolj institucionalizirana ustanova, s tem ko pošoljuje celo tiste dejavnosti, ki naj bi ohranile elemente funkcionalne vzgoje in s katerimi bi se v takšni šoli prepletali in med seboj dopolnjevali posredni in neposredni, namerni in nenamerni vzgojni vplivi. Če pa tudi te dejavnosti pošolimo, se lahko sprevržejo v svoje nasprotje, šola pa se spremeni iz odprte, podružbljene šole v šolo-kasarno, ki je tuja učencem, staršem in krajanom. Ob odločitvi, da ne bomo razvijali celodnevne osnovne šole več tako ekstenzivno kot doslej, ampak bomo namenili pozornost kakovosti vzgojno-izobraževalnega dela in s tem prispevali tudi k spreminjanju učenčevega položaja v vzgojno-izobraževalnem procesu, moramo dobro premisliti, katero pot bomo izbrali za uresničitev tega namena. Vedno pogosteje je slišati, da bomo šolam lahko najučinkoviteje pomagali z organiziranjem nekaj poskusnih (razvojno-inovacijskih)

osnovnih šol, v katerih bomo načrtno in organizirano uvajali in spremljali nekatere novosti in preverjali njihovo uresničljivost ter vzgojno-izobraževalne učinke na zastavljene vzgojno-izobraževalne cilje. Menim, da je treba to misel čimprej udejaniti.

Literatura:

1. Vladimir Schmidt, Socialistična pedagogika med etatizmom in samoupravljanjem. DDU Univerzum, Ljubljana 1982.
2. Helena Novak, Življenje in delo učencev v COŠ, II. del. Raziskovalno poročilo Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1981.

DRAGO ZAJC

Uspehi in težave delegatske skupščine

Delegatske skupščine so kot organi družbenega samoupravljanja in najvišji organi oblasti zasnovane na delegatskem načinu, po katerem politični sistem neposredno izhaja iz avtentičnih interesov samoupravno in politično organiziranih delovnih ljudi.¹ Delegatske skupščine omogočajo medsebojna usklajevanja različnih interesov, njihovo usklajevanje s skupnim družbenim interesom, sprejemanje odločitev in hkrati tudi nadzor nad uresničevanjem teh odločitev. Zakoni in drugi splošni pravni akti, sprejeti v delegatskih skupščinah, torej ne izražajo samo sintetiziranih interesov, ki so lastni največjemu številu ljudi in so se prebili skozi faze formalnega zakonodajnega postopka, ampak tudi dominantne, skupne in splošne družbene interese.² Zaradi tega je pričakovati, da bo celoten sistem pravnih norm smotrno oblikovan, da bodo te norme kvalitetne (pravočasne, zanesljive, trajne, itd.) in da bo njihovo uresničevanje potekalo ob hitrem in skladnem prizadevanju vseh samoupravnih in upravnih organov, subjektivnih dejavnikov, itd. Pri tem je treba poudariti, da so delegati, delegacije in konference delegacij odgovorni, da se interesi njihove baze dejansko rešujejo na pravem mestu, kjer so možni demokratična konfrontacija mnenj in pobud, smotrno usklajevanje razlik ter kvalitetno oblikovanje odločitev in še posebej nadzor nad njihovim uresničevanjem, to je, da se odločitve oblikujejo in nadzorujejo v delegatski skupščini.

Odgovor na vprašanje, ali so bili ti cilji dejansko doseženi oziroma ali je celotna normativna dejavnost potekala v skladu s temi predpostavkami,

¹ E. Kardelj, Svobodno združeno delo, str. 15.

² A. Igljčar, Interesna pogojenost prava, v Pravo in sodstvo v samoupravni družbi, DDU Univerzum, Ljubljana 1979.

lahko dobimo, če na kratko preletimo zakonodajno dejavnost, še posebej če pri tem skušamo ugotavljati povezanost med oblikovanjem normativnega sistema in vlogo samih delegatov pri tem oblikovanju.

Pri tem izhajamo iz načel in omejitev zakonodajne pristojnosti naše republike, ki jih vsebuje ustava SR Slovenije, podrobneje pa so opredeljena še v drugih dokumentih, kot npr. v Resoluciji o temeljnih zakonodajne politike republike (Ur. l. SRS, št. 16/1977), v Sklepih in stališčih skupščine SRS o uresničevanju te resolucije (Ur. l. SRS, št. 4/1980), v dokumentu Racionalizacija metod in načinov dela delegatske skupščine SR Slovenije (Poročevalec št. 24/1982), itd.

Na tej osnovi je začela skupščina SRS v prvem mandatnem obdobju izpolnjevati zakonodajnopravno ureditev ter snovati izvirno republiško zakonodajo na povsem novih družbenih področjih. V celotnem obdobju dela skupščine SRS v prvem mandatnem obdobju je bilo sprejetih 253 zakonov, kar kaže na izredno obsežno zakonodajno dejavnost na vseh področjih družbenega življenja. Tudi v drugem mandatnem obdobju je potreba po zaokrožitvi in dopolnitvi družbenoekonomskega in političnega sistema terjala obsežno normativno urejanje v skupščini. V tem mandatu je skupščina SRS sprejela 193 zakonov. Obsežno delo je bilo opravljeno tudi pri zakonih, ki se sprejemajo na osnovi soglasja skupščin republik in pokrajin, ob vključevanju v zakonodajne postopke obeh zborov zvezne skupščine. In še naslednja primerjava – v republiški skupščini je bilo v letu 1981 sprejetih 46 zakonov, v letu 1982 je bilo sprejetih 45, v letu 1983 pa 35 zakonov.³

Da bi dobili popolnejši vpogled v celotno zakonodajno dejavnost, pa je potrebno; da si vsaj deloma ogledamo tudi zakonodajno dejavnost zvezne skupščine oziroma njenih zborov. Pri uresničevanju svoje odgovornosti za zagotavljanje enotnosti socialističnih samoupravnih produkciskih odnosov je samo zvezni zbor opravil ogromno delo, saj je v celotnem obdobju od leta 1974 do 1982 sprejel več kot 300 zakonov.⁴ Delegati v obeh zborih Skupščine SFRJ pa so samo lani sprejeli 146 zakonov in drugih aktov – veliko več kot v katerem koli letu prej.⁵

Delegatske skupščine so torej v skoraj 10-letnem obdobju opravile ogromno delo. Tako obsežno normativno dejavnost je terjala nujnost po uskladitvi, zaokrožitvi in dopolnitvi družbenoekonomskega in političnega sistema na novih ustavnih temeljih. Poleg tega je bila ta dejavnost gotovo povezana s prizadevanji za razvoj takih odnosov, v katerih naj bi bila celotna zakonodaja odraz interesov temeljnih samoupravnih organizacij in skupnosti ter pobud zborov občinskih skupščin, hkrati pa naj bi bila ta zakonodaja tudi prilagojena potrebam združenega dela ter zahtevam družbenega razvoja nasploh.

³ Glej npr. podatke o dejavnosti Skupščine SRS v posameznih mandatnih obdobjih in kronološka kazala ter registre predpisov in drugih aktov, objavljenih v Ur. l. SRS v letih 1981, 1982 in 1983.

⁴ Ela Ulrih-Atena, V skupščini do zdaj še nismo razvili lastne iniciative, Delo 7. XI. 1983.

⁵ Delo, 16. I. 1984.

Vendar pa pregled celotne aktivnosti republiške delegatske skupščine kaže, da je zakonodajna dejavnost pravzaprav ostajala njena glavna dejavnost skozi celotno obdobje 10 let.⁶ Tudi potem ko so bili najpomembnejši sistemski zakoni že sprejeti in bi se morala skupščina ukvarjati le s tistimi področji, ki še niso bila sistemsko urejena, niso popustili pritiski po podrobnem, strokovnem ali tehničnem urejanju področij z zakoni.⁷ Dejavnost republiške delegatske skupščine tudi ni bila dovolj usmerjena k spremljanju uresničevanja sprejete politike in aktov, ki bi jo na osnovi svojih ugotovitev spreminjala in dopolnjevala. V celotni dejavnosti skupščine v preteklem obdobju so se nekatere družbenopolitične usmeritve in načela očitno premalo upoštevale in uresničevale. (Ob tej splošni ugotovitvi pa vendarle lahko opozorimo na nekatere spremembe v republiški delegatski skupščini proti koncu njenega drugega mandata, saj se je krepiła njena nadzorna funkcija).

V zadnjih 10 letih je bilo navzoče izrazito slepo zaupanje v učinkovitost zakonodajnega urejanja družbenih odnosov in procesov. Rezultat tega je velika *zasičenost z normami* – nastalo je preveč zakonov in drugih predpisov, s katerimi so preveč natančno urejeni številni družbeni odnosi. Že sama njihova številčnost in podrobnost povzročata nepreglednost, in kar je še huje, družbeno klimo, da zakone nedosledno uresničujemo. Pogoste so tudi spremembe obstoječih zakonov, ki so predlagane, še preden je bil zakon dejansko preizkušen v praksi. Vedno večkrat se zakoni sprejemajo po hitrem postopku.

Pri presoji tako obsežne zakonodajne dejavnosti ne moremo mimo vprašanja o družbenih vzrokih. Ali je tolikšno število zakonov in drugih predpisov posledica objektivnih družbenih potreb, neurejenih družbenih razmer, hitro spreminjajočih se pogojev razvoja itd., – ali pa je to posledica določenih družbenih odnosov, razporeditve družbene moči, nerazčiščenih pojmovanj o odnosu med političnim delovanjem in normativno pravno dejavnostjo, itd.

Odgovor na vprašanje, zakaj je potrebno zakonsko urejanje celote družbenih odnosov, je gotovo treba iskati tudi v širjenju pravnega idealizma. Pri utrjevanju socialističnega samoupravnega sistema je nastajala iluzija, da je domet pravnih norm večji, kot pa je to objektivno mogoče in tudi normativno se je začelo zamenjavati s stvarnim. Zameglila se je zavest o družbeni pogojenosti prava in spoznanje, da lahko postanejo pravne norme le relativno učinkovite ali pa celo zgolj volja zakonodajalca.

Vendar je tehtnejši odgovor treba iskati v objektivnih družbenih razmerjih, v katerih se je delo vse manj upoštevalo kot temelj družbenih in ekonomskih odnosov in kot osnova za prisvajanje dohodka. Materialni interesi ljudi, da zadovoljujejo svoje potrebe, kot tudi skupni interesi združenega dela so se vedno bolj uveljavljali na različne nezdrave načine

⁶ Glej tudi: Racionalizacija metod in načinov dela delegatske skupščine SRS, Poročevalec št. 24/1982.

⁷ Milan Kučan, Poročilo o uresničevanju delegatskega sistema, oktober 1979.

in pogosto mimo predvidenih institucij. Odločanje o bistvenih težavah in zadevah razvoja pa se je pogosto ohranilo v neformalnih krogih, pri čemer so predlagatelji lahko ostali anonimni in za odločitve niso sprejemali nobene odgovornosti. Takšne družbeno razmere so se uveljavile predvsem zato, ker smo v zadnjem obdobju ignorirali nekatera vprašanja, povezana z blagovno proizvodnjo v socializmu (namesto te naj bi naprimer imeli t. i. »socialistično blagovno proizvodnjo«) ter izrivali in zanemarjali tržne in druge zakonitosti oz. jih nadomeščali z drugimi neuspešnimi mehanizmi. *Razširjenemu prepričanju, da družba (že) obvladuje vse ekonomske zakonitosti, ustreza predpostavka, da lahko celotno družbo in odnose v njej urejemo z zakoni in predpisi.* Devalvacija ekonomskih meril pa je povzročila tudi razvrednotenje pravnega reda in moralnih norm. Vse te neracionalnosti pri urejanju družbenih odnosov pa seveda v svoji celoti niso več neracionalne, ampak so izraz racionalnega ravnanja tistih, ki si žele večji dohodek, kot ga lahko dosežejo le z delom in hočejo izveči koristi iz »nepreglednega« položaja. Hkrati pa krepijo odločanje birokratov na vseh ravneh, ki si ustvarjajo prostor in predpostavke za ohranjanje družbene moči.

Odgovoriti moramo še na bistveno vprašanje, ki smo ga zastavili že v prvem delu – ali in kako sta namreč povezani dejavnost samih delegatov ter tako obsežna normativna dejavnost delegatskih skupščin. Predvsem kaže, da bi lahko brez pomislekov zavrnil misel, da je aktivnost delegatov pomembneje vplivala na kopičenje zakonov in drugih splošnih aktov.⁸ Pač pa bi se ob pogostih kritičnih presojah dejavnosti in zainteresiranosti delegatov upravičeno lahko vprašali, kako vpliva nanje velikansko breme odgovornega obravnavanja predlaganih aktov, ali in koliko odgovorno se lahko posvetujejo in iščejo mnenja, itd. Izkušnje kažejo, da je nerealno pričakovati, da se bodo delegati in delegatska baza lahko ustrezno organizirali in sodelovali v vseh razpravah pri oblikovanju zakonskih osnutkov in predlogov. Težko ali nemogoče je namreč doseči široko razpravo tedaj, ko ima en sam osnutek zakona množico členov. V takih primerih razprave niso na primerni ravni, delegati pa se v skupščinah osredotočajo le na nekaj vprašanj, o vseh drugih pa se odločajo na osnovi zaupanja v predlagatelja.⁹ Te ugotovitve lahko veljajo za razprave delegatov v zborih republiške skupščine in v zborih zvezne skupščine. Delegati so včasih postavljeni pred izvršeno dejstvo in morajo »ad hoc« razpravljati o posameznih osnutkih zakonov. Njihova vloga pa postaja posebej vprašljiva, kadar je nek osnutek zakona treba sprejeti »za vsako ceno« in ga tako sprejme tudi zbor, ki ga je prvotno zavrnil.

Na podlagi nekaterih izkušenj in ugotovitev lahko predpostavljamo, da na obsežnost teženj po normativnem urejanju družbenih odnosov

⁸ V poročilih o delu delegatskih skupščin običajno tudi ni nikjer omenjeno, kako so delegati vplivali na nastajanje pomembnejših zakonov ali dokumentov oz. na njihovo spreminjanje in dopolnjevanje, niti ne kdaj svojega vpliva niso mogli uveljaviti zaradi objektivnih okoliščin.

⁹ Miran Potrč, Pogovor z novinarjem, Komunist 22. X. 1982.

dejansko ne bomo kaj prida vplivali, če bodo delegati zgolj voljno sodelovali pri sami zakonodajni dejavnosti. Funkcija delegatskih skupščin, ki ostaja v senci te bleščeče dejavnosti, je nadzorna. Sodimo, da bi le spremembe v delegatskih skupščinah pri nadaljnjem uveljavljanju nadzorne funkcije bistveno okrepile odgovornost delegatov in delegacij za presojo materialnih in drugih možnosti za doseganje družbenih ciljev, za določanje politike in oblikovanje zakonov in drugih splošnih aktov in tudi za uresničevanje sprejetega in dogovorjenega. Seveda pa se morajo spremeniti tudi sami družbeni odnosi in razmere. Uveljavljanje ekonomskih zakonitosti pomeni razgrajevanje tiste osnove, na kateri temelji dejanska družbena moč posameznih tehnobirokratskih skupin. Hkrati pa to pomeni, da ne bi bilo potrebno podrobno normiranje, delegatske skupščine pa bi se lahko končno pojavile kot delovna telesa z vsemi svojimi funkcijami.

RADIVOJE MARINKOVIĆ

O vzrokih »državnega samoupravljanja«

Na vrsto teoretsko kompleksnih in praktično relevantnih vprašanj o državi in samoupravljanju, ki ste jih zastavili v št. 8–9/1983, lahko odgovorim samo na kratko, pri čemer se kot avtor izpostavljam tveganju nedorečenosti in napačnega razumevanja. Kljub zavestnemu tveganju upam, da bodo vprašanja odprla širšo razpravo, v kateri bi lahko izpopolnili nekatere teze in stališča.

1. Vloga države v »porevolucionarnem« obdobju

Razumevanje države in njene vloge v socializmu je tesno povezano z razumevanjem revolucije. Če revolucijo razumemo kot preprost akt ali trenutek, ko delavski razred prevzame politično oblast, porevolucionarno obdobje pa kot njeno nadaljevanje, bi po isti logiki, in običajno je tudi tako, problem države in njene vloge povezali s spremembo socialnega nosilca politične oblasti, medtem ko sama oblast kot oblika dominacije nad ljudmi in z njo država kot njeno utelešenje nista vprašljivi. Še več, bistvo tako ozkega razumevanja revolucije se lahko omeji na podržavljanje in proglasitev socializma za nekaj, kar je po biti tipičen etatizem, ne glede ali ga nekdo imenuje državni socializem in državni kapitalizem, ker je osnovna značilnost teh družbenih razmer dominacija države na vseh družbenih področjih. Ob tej prevladujoči tendenci sodobnega socializma kot svetovnega procesa se nam zastavlja vprašanje, ali je to sploh socializem v Marxovem pomenu ali pa samo določena vrsta sprememb, ki se lahko približujejo socializmu ali pa neki novi, še neznan vrsti družbe, katere osrednja značilnost je podržavljanje.

Popolnoma drugačno je razumevanje države in njene vloge, če obravnavamo proces radikalnih sprememb, katerih bistvo je preseganje vseh oblik dominacije nad človekom v družbi. V takšnem miselnem in zgodovinskem pomenu se tudi država kot utelešenje odtujene moči nad ljudmi sama po sebi razkriva kot nekaj, kar moramo nujno preseči z revolucijo.

Če imamo opraviti z resnično socialistično revolucijo, potem ob drugih spremembah pričanja tudi proces prevladovanja države. Potrebno je

poudariti, da gre za preseganje države kot takšne, kot oblike dominacije, in ne za preseganje nekakšne »razredne« države, ki bi jo nadomestila drugačna država. Oblike tega preseganja so manj pomembne, odvisne so od konkretnih zgodovinskih okoliščin, v katerih se razvija revolucija. Na temelju Marxovega nauka določeno spremembo težko sprejmemo kot revolucionarno-socialistično, če hkrati ni prežeta s preseganjem države kot oblike dominacije. S tem ne izključujemo potrebnosti državne prisile in njene uporabe v revolucionarnih spremembah, temveč samo poudarjamo, da se revolucija, če je resnično socialistična, ne more in ne sme podržavljati. Revolucija obstaja samo toliko, kolikor omogoča in empirično uresničuje podružbljanje, tudi podružbljanje oblasti.

No, vloga države je, kot dokazujejo dosedanje izkušnje, odvisna od razmer, v katerih delavski razred prevzema politično oblast. Zanesljivo bi bila vloga države v visoko razviti buržoazni družbi, ki s prevzemom oblasti delavskega razreda stopa na pot socializma, bistveno drugačna, kar je hkrati tudi osnovna, četudi empirično nepreverjena Marxova trditev. Ni namreč objektivnih in subjektivnih predpostavk za povečanje vloge države – podržavljenje – v razmerah razvitih produktivnih sil, podružbljene produkcije, številnega zavednega in organiziranega delavskega razreda, pa čeprav bi z njim označili samo nujno začetno obdobje ustvarjanja revolucije. Popolnoma drugačen objektivno subjektiven položaj je v določeni nerazviti družbi, kjer delavski razred pod vplivom zunanjih in notranjih okoliščin prevzame politično oblast in stopi na pot socialističnega spreminjanja. Te okoliščine povzročajo vedno večji vpliv države – podržavljenje. Zakaj? Zato ker se s prevzemom politične oblasti ne da preskočiti zgodovinske nujnosti razvoja produktivnih sil do ravni, ki omogoča izgradnjo socialistične družbe. Vedno hitrejši razvoj produktivnih sil je mogoč samo ob obilni uporabi prisile, ki ne more brez države. Vloga države se vzpostavlja s podržavljanjem produkcijskih sredstev, organizacijo produkcije, upravljanjem produkcije in z razdelitvijo. Država tako nadomešča funkcije, ki bi jih lahko opravil delavski razred s svojo revolucionarno samodejavnostjo. Tako se oblikuje ekonomska osnova dominacije države.

Ob nerazvitih produktivnih silah se podedujejo tudi druge protislovnosti, ki jih držimo »na vajetih« samo z močno državno prisilo, ki je hkrati objektivna osnova in dober izgovor za močno državo. Nazadnje, tretja skupina vzrokov obstaja v samem delavskem razredu. Bolj kot je maloštevilen in manj kot se zaveda svojih konkretnih zgodovinskih interesov, večja je možnost osamosvojitve države kot zunanje moči. Osnovni razlog je v maloštevilnosti delavskega razreda, ki ne more zavarovati svojega vodilnega položaja s samodejavnostjo, temveč kliče na pomoč državo. Enaki razlogi mu onemogočajo, da bi to »svojo« državo lahko nadzoroval. Razen tega nerazvita razredna zavest o revolucionarni spreobrnitvi omejuje delavski razred pri kritičnem opredeljevanju do lastne države.

Vse to je celota razmer, kjer se podržavljanje razkriva kot najverjetnejši in »najlažji« način prevzema oblasti. Zdi se, da to nepreklicno potrjujejo dosedanje izkušnje. Toda ravno to izkustvo znova aktualizira Marxov nauk o revoluciji kot zgodovinsko nujnem razreševanju spora med produktivnimi silami in produkcijskimi odnosi. Če namreč revolucionarni prevrat ni posledica razreševanja tega temeljnega spora, kot ga je naznačil Marx, temveč je politični prevrat rezultat drugih okoliščin, potem bo povsem zanesljivo nadaljnji razvoj vodil v podržavljanje, ker za dejansko socialistično podružbljanje niso izpolnjeni zadostni objektivni in subjektivni pogoji.

2. Odmiranje ali preseganje države

Nekatere premalo natančne Engelsove opredelitve o vlogi države lahko zbudijo sum, da se je Engels razhajal z Marxom. Takšna je tudi ta: »Ko naposled faktično postane reprezentant vse družbe, napravi s tem samo sebe za odvečno.« (F. Engels, *Anti-Dühring*, CZ, Ljubljana, 1979, str. 317).

Če to stališče razlagamo s povečanjem državne moči, dokler s svojimi interesi ne postane predstavnik celotne družbe, torej dokler niso vsi interesi identični, potem bi bilo to ravno nasprotno Marxovemu razumevanju preseganja države, ki se kot proces pričenja takoj po prevzemu oblasti. Vendar že Engelsovo stališče, ki je takoj za omenjeno navedbo, izključuje možnosti takšnega razumevanja: »Prvo dejanje, v katerem država dejansko nastopa kot reprezentant vse družbe – polastitev produkcijskih sredstev v imenu družbe – je hkrati njeno zadnje dejanje kot države. Preseganje državne oblasti v družbena razmerja postaja od področja do področja odveč in zamre samo od sebe... Država se ne ukinja« država odmre.« (F. Engels, *Anti-Dühring*, prav tam, str. 317).

To odmiranje razumemo kot dialektični proces preseganja. Natančneje – kot preseganje bistvenih družbenih protislovij, iz katerih država izhaja in na katerih se tudi obnavlja. Tu ni nobene razlike med Marxom in Engelsom. Engelsovo poudarjanje, in to pod narekovaji, da država ni »ukinjena«, ne pomeni zavračanja dialektičnega pojma »ukinjanja«, ki je soznačen pojmu »preseganje«, zato nasprotuje nedialektičnemu razumevanju, da se z enim samim aktom lahko država naenkrat »ukine«.

3. Država in samoupravljanje

Socializem je prehodno obdobje med razredno in brezrazredno družbo. Za to obdobje, ki je obdobje izrazitih sprememb, je značilna dvojnost vseh družbenoekonomskih elementov. Ta dvojnost prežema bistvo družbe in se oblikuje v vidnih oblikah svojega obstoja. Takšne so

razmere pri lastninskih odnosih, oblikah prisvajanja in tudi oblikah upravljanja s skupnimi družbenimi zadevami. Tako staro, ki ga je potrebno presegati, kot hkrati tudi novo, potemtakem še vedno realno obstajata. Na področju upravljanja s skupnimi zadevami hkrati obstajata država in samoupravljanje. Ta dvojna eksistenca v marksizmu ni sporna. Teoretski spori pa so bili in so še danes o najpomembnejših novih oblikah preseganja države ter o odnosu države in novih oblik podružbljanja. Vendar so najresnejša nasprotovanja pri empiričnem socializmu. Jugoslovanska izkušnja je hkrati aktualizirala nekatere stare in odprla nekatere nove dileme o razumevanju države – samoupravljanja. Obravnavali bomo samo nekatere.

Prvič, jugoslovanska izkušnja ni dokončno razrešila stare dileme o začetku preseganja države. Ker samoupravljanje pričenja za določenim, dejansko kratkim obdobjem poddržavljenja, je nejasno, ali bi drugačne razmere imele tudi vsebinsko in formalno drugačne značilnosti. To, za nas pogosto neprijetno vprašanje, oživlja sama praksa razvoja samoupravljanja. Praksa potrjuje, da se je ravno zaradi prejšnjega poddržavljenja razširitev samoupravnih procesov pričela z aktom državne volje. Že na začetku je torej razmerje država – samoupravljanje vzpostavilo takšen odnos, v katerem je država vseobsegajoča, torej obsega tudi del, ki ga odstopa samoupravljanju. Tako samoupravljanje ni rezultat osvajanja in prisvajanja delavskega razreda, temveč dediščina države. Država odstopi nekaj, kar ji pripada. To prepuščanje ni brezpogojno, temveč je bolj ali manj odvisno od številnih omejitev. Natančneje, država nikoli ni povsem odšla s prepuščenega področja družbenih odnosov, temveč je vedno zadržala vrsto najpomembnejših ugodnosti. V grobih obrisih: država prepusti določeno področje družbenih odnosov samoupravljanju, toda hkrati ohrani pravico predpisovanja oblik njegovega konstituiranja, formalnih in proceduralnih ravni njegovega uresničevanja. K temu je treba dodati še pravico države, da te pogoje spreminja, kot tudi dejstvo, da država nikoli ni prenehala nadzorovati splošnih pogojev, ki določajo vsakokratne konkretne procese in odnose.

Tako je država v razmerju do samoupravljanja ohranila dominanten položaj. Namesto da bi se samoupravljanje vzpostavljalo z revolucionarno dejavnostjo razreda, ga država postavlja. Namesto da bi si ga samoupravljalci prisvojili, je od samega začetka odvisno od države. Država je bila in je v bistvu njegova mati in vzgojitelj. Menimo, da je to ključno vprašanje, ki razkriva svoj pomen šele na empirični ravni socializma, kjer se država kot oblika dominacije vzpostavlja kot institucionalizirana in personalizirana moč, ki dobiva namesto splošne delavsko razredne drugačno interesno osnovo. V tem procesu se pojavljajo politokracija, birokracija in tehnokracija, to je tiste socialne skupine, ki svojo vlogo, položaj in existenco nasploh povezujejo z državo. Tako se dominantnost teh slojev vzpostavlja z dominantnostjo države. To poudarjamo zato, ker smo prepričani, da bi bilo razmerje država – samoupravljanje, njune eksis-

stenčne oblike in vsebina drugačno – v imenu samoupravljanja, če se razvoj samoupravljanja ne bi pričel s poddržavljanjem. Pred nami je šele naloga, da kritično in do kraja analiziramo vse nezaželene posledice. Menimo, da sedanje krize v bistvu ne moremo spoznati brez tega.

S prvo dilemo je tesno povezana druga, ali producenti na takšen način sploh lahko razumejo in prisvajajo samoupravljanje toliko in na takšen način, ki bi omogočil združeno obvladovanje celote ali kot bi dejal Marx »prisvajanje skupnih produktivnih sil«. Zaradi dveh razlogov se zastavlja to vprašanje. Prvič, ali bodo ljudje nasploh, in producenti so ljudje v produkcijskem procesu, hoteli sprejeti nekaj kot svojo dejavnost, čeprav nekdo zunaj njih določa, dimenzionira in predpisuje? Če bi lahko zanesljivo odgovorili na to vprašanje, bi bili manj presenečeni nad t. i. »nesamoupravnim« obnašanjem samoupravnih subjektov – producentov. Drugič, ali bo ta, ki odstopa, sploh želel brezpogojno vse prepustiti ali pa bo vedno ohranil zase nekatera ključna pooblastila. S tem je povezano tudi vprašanje, ali bo tisti, ki je podedoval, sploh uspel prisvojiti in obvladovati to zapuščino. Moramo se vprašati: kakšne so perspektive in usoda samoupravljanja, ki ga postavlja država?

Tretjo dilemo, ki se kristalizira iz naših izkušenj, bi lahko pogojno imenovali birokratski sindrom. Ta sindrom je pojav, oblika birokratizacije samih samoupravnih oblik. Razlaga za to dogajanje, ki ni daleč od hipoteze, je med drugim v sami določitvi konkretnih oblik samoupravljanja ob premočnem posredništvu birokratske logike, ki samoupravljanje postavlja po svoji podobi kot konkreten formalno institucionalen sistem. Takšna logika, morda celo nezavedno, deluje sedaj od znotraj. Najslabša posledica takšne logike, v obliki ideologike, razume samoupravljanje kot nekaj delnega in posebnega, medtem ko splošno pripada državi. S tem je razmerje država – samoupravljanje že vnaprej določeno za daljše morda celo nedoločeno obdobje. Tako bi država v skladu s tako logiko ohranila nadzor nad splošnim, katere meje se spreminjajo; za daljše obdobje bi ohranila dominanten položaj z izgovorom združevanja, usklajevanja, zaščite področij in nadzora nad samoupravljanjem. Samoupravljanje bi v takšnih razmerah vse bolj dobivalo značilnosti »državnega samoupravljanja«, ker bi se vzpostavljalo pod pogoji države.

Četrto vprašanje se nanaša na vsebino in oblike preseganja države. To vprašanje je za nas posebno zanimivo, ker se zdita naša zavest in tudi obnašanje preveč obremenjeni z iluzijo, da bomo presegli državo s samo formo. Z drugimi besedami, zdi se, da smo oblikam namenili primarno vlogo, ker smo menili, da je najpomembnejše vzpostaviti določene forme, ki bodo razvijale sebi primerne odnose. Če smo tako mislili in ravnali, nas izkušnje opozarjajo na resničnost Marxovega nauka, da se država, njeno bistvo, presega samo z odnosi. Če tega ni, se nam kot oblika dominacije neprestano vrača in obnavlja v novih formah. Za to je dovolj dokazov v naši praksi. Opozorimo samo na decentralizirani republiški in občinski etatizem, izkušnje z delegatskim sistemom, s samoupravnimi interesnimi

skupnostmi in podobno. Ne zanikam potrebe, da revolucionarno gibanje prednjači v oblikah pred dejanskimi odnosi, da bi lahko zagotovilo legalno delovanje revolucionarnega subjekta in vzpostavilo novo vsebino, ki izhaja iz bistvenih družbenih odnosov, namesto da se prepušča nevarnosti fetišizacije oblik, ki preraščajo v svojevrsten dogmatski idealizem, ki nekaj priznava za resnico, le če ustreza formalnim pogojem. Druga nevarnost, vredna opozorila, obstaja za takšno zabrisano podobo, idealizirano in ideologizirano, kjer se skriva dejanska moč, ki je v bistvu kot oblika dominacije nad ljudmi ravno tako odtujena in nehumana kot sama moč države.

4. Samoupravljanje in razvoj znanosti in tehnologije

V nasprotju z razširjenim mnenjem in prakso menimo, da sodobna znanost in tehnika nudita neverjetne možnosti za razvoj splošnega in skupnega podružbljanja samoupravljanja. Ko razmišljamo o možnostih sodobnih informacijskih sistemov, moramo upoštevati Leninove ugotovitve o evidenci in kontroli. Resnično, mar dosežki sodobne znanosti ne omogočajo samoupravljalcem povsem natančnega in vseobsežnega planiranja, mar proces odločanja s pomočjo televizije in informacijskih sistemov ne postaja bolj javen in obsega vse, kar je zanimivo? Na žalost te možnosti bolj izkoriščamo pri glasovanju za pesem Evrovizije, kvize in podobno. To pojasnjuje tudi dejstvo, da sredstva še vedno nadzira država ali pa koristijo posebnim skupinskim interesom.

To bi bili obrisi samo nekaterih vidikov razmerja država-samoupravljanje. Zavedam se nedorečenosti in enostranskosti takšne obravnave, odvisne od časa in prostora, ki sta mi bila na razpolago.

ADOLFO SANCHEZ VASQUEZ

Racionalnost in emancipacija pri Marxu

Polno stoletje po Marxovi smrti ne more nihče zanikati vpliva njegovih idej – bodisi na misel kot tudi na realno življenje današnje dobe, zlasti na borbo delavcev in na osvobodilna gibanja. Prav tako pa je dejstvo, da se razprave in polemike okoli dejanskega pomena njegovega dela niso utišale, ampak postajajo v primerjavi z dosedanjimi – ali pa prav zaradi njih – vse bolj in bolj žive. To nas še posebej navaja k temu, da našo pozornost ob tej priložnosti usmerimo k naravi te misli, ki že poldrugo stoletje prežema teorijo in prakso.*

Vodilna nit našega razmišljanja bo teza, da je za Marxovo misel – in to ne glede na to, da vsebuje tudi nekatere že presežene, nesodobne in protislovne vidike, značilna enotnost dveh dimenzij, ki sta se razvijali do Marxa vzporedno, ne da bi se kdaj srečali: to sta ideološka in znanstvena dimenzija, ki ju bomo v tem prispevku poimenovali emancipacijska ali osvobodilna in racionalna. Povezanost teh dveh terminov, področij ali vidikov (racionalnost osvobodilnega projekta in emancipacijska potencia neke racionalnosti) šele omogoča pravilno razumevanje tistega, kar Marx pojmuje z osvobajanjem ali emancipacijo družbe – kot tudi z racionalnostjo, ki je z emancipacijo najtesneje povezana. Seveda bomo morali v tej analizi šele pojasniti to, kar je Marx združil, četudi razlaga ne bo povsem dorečena.

Našo pozornost usmerimo k Marxovi dimenziji osvoboditve in s tem k *XI. tezi o Feurbachu*. V njej sta, kot vemo, postavljeni dve nalogi: praktična, osrednja – spremeniti svet, in teoretska – da filozofija ne bo le interpretacija. Iz te formulacije povsem očitno izhaja, da sta za Marxa ti dve nalogi tesno povezani. Ne gre torej za razlago, ki pojmuje racionalnost povsem kontemplativno in jalovo spričo zahtev akcije, niti ne gre za tako zaslepljenost, ki bi teorijo postavljala zunaj meja prakse. Zato ne preseneča, da je bila zagnanost malih skupin k akciji v tej misli zapostavljena, še manj pa to, da poskuša Heidegger popravljati Marxa, ko o *XI.*

* Adolfo Sanchez Vazquez je méhiški univerzitetni profesor; objavljeni prispevek je postal za lanskoletno okroglo mizo »Marx, marksizem in sodobni svet« (Cautat, 24–28. oktobra 1983); več o tem srečanju glej v prispevku »Marksisti in sodobni svet« – *Op. ur.*

tezi eksplicitno navaja tole: »Danes sama akcija ne more spremeniti stanja sveta, če ga predhodno ne pojasni«, – kot da bi hotel Marx ločevati prav tisto, kar je združil – kot da bi hotel najprej spreminjati in šele potem to pojasnjevati. V Marxovi misli interpretacija (teorija) ni le teorija neke že uresničene preobrazbe in v tem pogledu ločena od akcije, marveč teorija preobražanja, ki ga je treba šele uresničiti in v katerega se teorija vključuje prav zato, da bo prispevala svoj delež k tej preobrazbi.

Če gre za preobrazbo sedanjega sveta, ne pa za to, da bi ga ohranili takega kot je in se z njim pobotali, tedaj je nujno potrebna zavest o nujnosti in možnosti take preobrazbe sveta, ki bo temeljila na stvarni razlagi sveta, na »radikalni kritiki vsega obstoječega« (Marx *Kapital*). Vendar se Marx ne zadovolji s tem, da je ta realni svet možno spremeniti – kar razkriva v mehanizmu, tendencah in stvarnosti kapitalističnega sveta, marveč vpelje tudi povezavo med analizo stvarnega in perspektivo emancipirane družbe. Razmerje med obstoječim in prihodnjim je specifična lastnost njegove misli, ki je kajpak privlačna tarča njegovih nasprotnikov. Gre za preobrazbo sveta, ki je naravnana k osvobajanju: najprej k razredni osvoboditvi in potem k osvoboditvi vsega človeštva. Ta emancipacijska dimenzija Marxove misli se razpira zlasti tedaj, ko odgovarja na vprašanje – kam pelje ta preobrazba, (se pravi, ko se zastavlja vprašanje njenih ciljev oz. smotra).

Ko razčlenjujemo Marxov odgovor na to vprašanje, ga moramo obravnavati v sklopu navidez različnih razlag: pri obravnavanju cilja in smotra je treba predvsem upoštevati, da gre za preobrazbo sveta, ki je stvar hotenja ljudi, hkrati pa je to stvar ozaveščene akcije. Vendar pa so samo ljudje in edino ljudje tisti, ki določajo ta cilj: zunaj njih ni nobenega drugega smotra, h kateremu bi mogel težiti zgodovinski proces, proces, ki bi prestopal ali se oddaljeval od te volje – čeprav deluje ta proces tudi znotraj objektivnih razmer. Za Marxa obstaja namreč očitna zveza med cilji osvoboditve in nekaterimi pogoji sedanje kapitalistične družbe, kot na primer: silovita rast produkcijskih sil, univerzalizacija kapitalistične produkcije in menjave ter nastanek revolucionarnega potenciala, ki ga ustvarja proletariat itn.

Končni cilj, h kateremu težita projekt in proces preobrazbe je emancipacija človeka, pa najsi govori o njej Marx v svojih zgodnjih delih, v *Rokopisih iz leta 1844* – kot o odpravljanju odtujenosti, bodisi v svojih zrelih letih, v *Kapitalu* – kot o »svobodnem razvoju vsakega posameznika«. V tem zadnjem delu je končni cilj komunizem, vendar ne kot cilj, s katerim se končuje zgodovina. Komunizem je »končni cilj« v tem smislu, da je z razvojem človeških potenc posameznik vse manj objekt drugih ciljev, in da postaja, kot pravi Marx, »sam svoj smoter«. In ker gre za nepretrgan proces, se z njim zgodovina ne končuje, pač pa se s komunizmom šele začenja prava zgodovina človeštva.

Marx ni bil izčrpan v opisovanju te prihodnje emancipirane družbe. Njegovo rezerviranost lahko pojasnujemo s tem, da se ni uklonil utopič-

nim izzivom napovedovanja podmen, ki ne bi temeljile na realnih možnostih. Pač pa vso pozornost posveča realnim pogojem, ki omogočajo nastanek nove družbe. To seveda ne pomeni, da Marx ni povedal ničesar o tej perspektivi osvobojenja. To bi bilo nesmiselno trditi, ker bi sicer vse dosedanje analize ne imele nikakršnega emancipacijskega smisla. Cilj te analize in te preobrazbe je osvoboditev človeka; zato se Marx prav nič ne obotavlja, ko svoje najpomembnejše znanstveno delo – »Kapital« –, označi kot pravcati uničujoči projektil, izstreljen proti glavam buržoazije. Gre za misel o osvobajanju človeka, pri čemer bo »svobodni razvoj vsakega posameznika pogoj za svobodni razvoj vseh« (*Manifest komunistične partije*). Hkrati je treba ta »svobodni razvoj« v skladu z *Grundrisse* in *Kapitalom* pojmovati kot celovit in svoboden razvoj človekovih sil in potenc. Vendar se Marx pri opredeljevanju tega cilja ne zadovolji zgolj s tem končnim smotrom kot »ciljem samega zase«, marveč nakazuje tudi poti k temu cilju: to so odprava zasebne lastnine nad sredstvi za proizvodnjo in družbena lastnina nad sredstvi za proizvodnjo, odprava buržoazne politične oblasti in začetek rušenja države v njenih temeljih, udeležba »svobodne asociacije proizvajalcev« v organiziranju proizvodnje in uravnavanju pogojev življenja nasploh. Le to je pot, po kateri je moč priti do »carstva svobode«.

Marx teži k dejanski družbeni enakosti; pri tem je treba kajpak upoštevati tudi »svobodni razvoj vsakega individua« (podčrtal avtor), se pravi njegove posebne potrebe... Načelo »vsakemu po njegovem delu« ne more imeti – v skladu s *Kritiko gothskega programa* – drugačnega pomena, kot da se bo v komunistični družbi, ko je še na nižji stopnji razvoja oziroma v prehodnem obdobju, še vedno ohranjala država in prevladovalo načelo »vsakemu po njegovem delu«. To je torej faza, v kateri »svobodni razvoj vsakega posameznika« še vedno onemogočajo mnogotere prepreke, tako da ni moč govoriti o »carstvu svobode«.

Seveda bi lahko v tem projektu superiorne družbe, ki jo je kot končni cilj zarisoval Marx, našli tu pa tam tudi elemente utopije. Vendar pa tudi ti utopični elementi ne prekrijejo Marxove misli s tako neprosojnim ovajem, da bi bila lahko razvrednotena njena emancipacijska razsežnost; prav tako je ne bi mogli razglasiti za neoutopizem, ker je z njo najtesneje povezana racionalna dimenzija.

Zagotovo je emancipacijska dimenzija v središču Marxove misli – začeniši z njegovimi zgodnjimi deli pa do njegovih zadnjih spisov od npr., *Kritike gothskega programa* prek *Grundrisse* pa do *Kapitala*. Gre za osvobajanje človeka, ki je v kapitalistični družbi – v procesu popredmetenja – zgubil nadzorstvo ne le nad proizvodnim procesom, marveč tudi nad pogoji lastnega življenja; hkrati pa gre tudi za osvobajanje, ki poteka predvsem skoz osvobajanje najbolj izkoriščenih in zatiranih razredov. Skoraj nemogoče je spregledati oz. zanikovati to emancipacijsko razsežnost Marxove misli, pa naj bodo težave in prepreke, s katerimi se ta zamisel zgodovinsko sooča, še tako velike.

Po svoji osvobodilni razsežnosti se Marxova misel domala od samega začetka približuje starim religioznim doktrinom, ki so stoletja pritegovale težnjo človeštva k pravičenjši družbi. Že mladi Marx je opozoril na osvobodilni potencial religije v danih realnih razmerah, v kateri je videl težnjo po uresničevanju tistega, za kar je resnično življenje prikrajšalo ljudi. Vendar pa nas analogije, ki so možne med osvobodilnimi težnjami Marxove tostranske emancipacije in religiozno »odrešitvijo«, ne morejo navajati k preroštvu ali mesijanstvu, ki ju z neutemeljeno vztrajnostjo pripisujejo Marxu.

Če se to dogaja, potem so zanemarjene (spregledane) bistvene razlike. Ker zavrača Marxova misel vsakršno transcendentnost in je zato njegov imanentizem radikalen, je prav tako radikalen njegov humanizem (»koren človeka je človek sam«, je govoril mladi Marx). Gre za emancipacijski projekt *tu in sedaj*. Gre pa tudi za emancipacijo, ki je produkt človeka samega. Človek sodi – je govoril mladi Marx – v svet ljudi, v svoje realno zgodovinsko gibanje, ki postavlja sebi ustrezne cilje in sredstva za osvoboditev, in ima prav zato, ker jih hoče uresničiti, osvobodilno vsebino. Prizadevanja, da bi ta proces pojasnjevali iz eshatoliških vidikov in poglede na zgodovino človeštva razlagali kot enostavno antropologizacijo teološke zgodovine z njenim »izgubljenim rajem« in »večnim kraljestvom«, je možno le tedaj, če se povsem zanemari Marxov radikalni humanizem in samo-emancipacijski značaj osvobajanja človeštva.

Marxova misel ima hkrati tudi drugačno bistveno razsežnost, ki smo jo že omenili, namreč dimenzijo, ki nima nič skupnega ne le z »željo po odrešitvi« v religijah, marveč tudi ne z emancipacijskimi prizadevanji utopičnih doktrin, pojmovanih kot utopične anticipacije zelenih družb, ki so v očeh utopistov sicer uresničljive, v resnici pa ne. Da bi bil projekt neke prihodnje družbe uresničljiv, ne zadošča zgolj to, da se zanikuje sedanost – kar velja za utopične doktrine – pač pa je treba vzpostaviti zvezo med projektirano družbo in sedanjimi realnimi razmerami. Vzpostavljane take povezave je bistvena racionalna razsežnost Marxove misli.

Če pojmujeemo komunizem kot končni cilj in socializem kot prehodno obdobje, tedaj lahko govorimo o racionalnosti ciljev, ki so v nekem določenem smislu navzoči že v sami kapitalistični družbi. Cilj ni subjektiven ideal, s katerim bi – tako kot počenjajo utopični socialisti – zanikovali sedanjo realnost. Ne gre namreč za zunanje cilje družbe, marveč za njene notranje zakonitosti. Dejanski vzvodi kapitalistične družbe, med katerimi je na prvem mestu protislovje med mezdanim delom in kapitalom, so tisti dejavniki, katerih prevladovanje pelje k temu osvobodilnemu cilju. V tem smislu cilj ni zgolj ideal, ki se sklicuje na sedanost, marveč je hkrati dejavnik, ki je vpet v notranost te realnosti. Pomembno je, kako je vključen v to realnost. Kaj je možno doseči s povezovanjem dejanskih razmer z osvobodilno perspektivo, s povezovanjem sedanjosti in prihodnosti. To je *bistveno* vprašanje.

Marx vedno vztraja pri tem, da gre za nujnost gibanja, kajti kapitalizem sam ustvarja elemente lastne negacije in možnosti za prehode k novi družbi. Prav analiza in teoretska rekonstrukcija kapitalističnega načina proizvodnje navajata Marxa k temu, da bolj racionalno napoveduje nastanek nove družbe in alternativni komunizem. S tem, da vzpostavlja najtesnejšo soodvisnost med obema terminoma (stanjima), presega subjektivizem in jalovost utopične misli ter hkrati vzpostavlja osvobodilno perspektivo.

Vse se vrti okoli koncepta nujnosti, ki ga Marx uporablja z vzpostavljanjem zveze med eno in drugo družbo, med sedanjo in prihodnjo. Vprašanje postane razumljivejše, kadar govori Marx o naravni nujnosti, o zgodovinsko-prirodnem procesu, o tendencah in objektivno delujočih zakonitostih. Ali gre za nujnost, ki deluje tudi v naravi in ki jih zaznavajo naravoslovne znanosti? Ali to pomeni, da v tem nujnem procesu – če ga apliciramo na družbeno-zgodovinsko področje – sedanost določa prihodnost, oz., ali obstoječa stvarnost – kapitalizem – v svojem procesu že določa drugačno stvarnost, ki še ne obstaja: emancipirano družbo? Ali če vprašanje še bolj izostrimo: ali je prihodnost opredeljena ne le kot možna prihodnost, ki bi se lahko uresničila ali pa ne – pač pa kot »realna« prihodnost, ki se mora neizbežno uresničiti?

To je objektivno tolmačenje marksizma II. internacionale. Univerzalni zakoni zgodovine in notranja, strukturalna racionalnost sistema – posebej na ravni ekonomije – naj bi zagotavljali tako razkroj kapitalizma kot nastanek emancipirane družbe. Torej naj bi se že iz strukturalnega in zgodovinskega vidika nakazovala nujnost, ki neizogibno pelje k propadu stare in rojstvu nove družbe. To objektivno racionalnost, v katero se vpisuje prihodnost, naj bi razkrila znanost, pravzaprav ekonomska znanost, in s tem nakazala vzroke, zakaj se mora iz nujnosti nekega naravnega procesa porajati drugačna prihodnost.

Če zakonitosti zgodovinskega razvoja in objektivna strukturalna racionalnost peljeta neizogibno k socializmu, potem je možno zlahka pojasniti, zakaj marksizem II. internacionale odklanja revolucionarno prakso, prostovoljno akcijo ljudi kot nepotreben element. In ker se je tako naziranje sklicevalo tudi na *Kapital*, potem ni nič čudnega, da je Gramsci Oktobrsko revolucijo provokativno poimenoval z »revolucijo proti *Kapitalu*«.

Res je tudi, da je Marx opozarjal na določeno naturalizacijo zgodovinskega procesa, še posebej zato, ker je zgodovina, čeprav so jo ustvarjali ljudje, nastajala v preteklosti tudi na obrobju njihove zavesti in volje. To velja zlasti za odtujenost ljudi, ki doseže vrhunec, kot ga Marx prikaže v kapitalistični družbi. Zato povsem jasno razlikuje *naravno* zgodovino človeštva in *človeško* zgodovino v ožjem pomenu besed.

Gibanje, ki pelje k socializmu, nujno vključuje aktivno in zavestno dejavnost ljudi; prav zaradi tega njihove revolucionarne prakse – s tem pa tudi družbene, zgodovinske nujnosti ni moč izenačevati z naravno nuj-

nostjo. Vpletanje subjektivnega dejavnika (zavest, organizacija in akcija) so preobraža v element nujnosti, ki zajema prostor, kakršnega v naravi ne poznamo. Kako nastaja ta prostor in kako si ga subjektivni dejavnik izbojuje?

Objektivni zgodovinski razvoj odpira nekatere realne možnosti, hkrati pa določa tudi meje, ki ga ločujejo od nemožnega. Alternativa, ki jo Marx zarisuje kapitalizmu, ostaja znotraj prostora realnih možnosti. Marx jih odkriva s preučevanjem sedanosti in njenih dejanskih možnosti. Ta možnost pa je hkrati tudi zgodovinska: to, kar je danes možno, ni bilo možno včeraj. In narobe: to, kar je danes ob največji samopožrtvovalnosti možno – socializem – morda ne bo možno po preteku ene ali več generacij – ali pa celo dokončno nemogoče.

Objektivna zgodovinska nujnost (razvoj ustreznih materialnih pogojev) ne spočenja že sama po sebi neke nove družbe. V tem smislu zgublja na pomenu neizprosni determinizem prehajanja iz ene stvarnosti v drugo; ni neizogibnih prehodov iz kapitalizma v socializem. Tisti, ki očitajo Marxu, da mu ne uspe vzpostaviti nujne zveze med sedanostjo in prihodnostjo, med odtujeno družbo in emancipirano družbo, pojmujejo to zvezo med eno in drugo realnostjo – v nasprotju z Marxom – v objektivističnem, prirodnem smislu. Odnos med realnimi pogoji in samoosvoboditvijo človeka prehaja skoz fazo realnih možnosti. Samo če obstajajo take možnosti in če se te uresničijo, je emancipirana družba možna. Tisto, kar objektivna nujnost omogoča, je le možnost, ne pa že resničnost – za uresničenje tega je potrebna človeška dejavnost, praksa.

Socializem je možnost, ki je zgodovinsko začeta in tudi zgodovinsko uresničljiva. Vendar pa stvarnost ne ponuja le ene same možnosti, marveč več možnosti, ki bodo z analizo sedanosti odkrite šele kasneje. Katera od znanih možnosti se bo uresničila? To je v končni konsekvenci odvisno od subjektivnega faktorja, stopnje zrelosti njegove zavesti, od organizacije in akcij v procesu razrednega boja. Možno je tudi, da se neka realna možnost – na primer socializem – ne uresniči. Marx je govoril o razrednih bojih, ki so se končali s porazom revolucionarnih razredov, kar pa zadeva prihodnosti, je govoril tudi o dilemi: *socializem ali barbarstvo*. Danes vemo, da je zunaj kapitalizma dana neka uresničljiva možnost, ki pa je Marx še ni mogel obravnavati, namreč »realni socializem« – čeprav ne bi mogli trditi – da je povsem zanemaril možnost post-kapitalističnih družb, ki niso socialistične v polnem pomenu besede. Dovolj bo, če opozorimo na tisto, kar je Marx v *Rokopisih iz leta 1844* imenoval »ekonomski komunizem«; spomnimo se tudi njegove kritike Lassallovega socializma in nove družbe, v kateri je država odločujoči dejavnik.

Za uresničenje te realne, objektivne možnosti, kakršen je danes socializem, ni potrebno le-to, da je ta možnost zgodovinsko dana, marveč da se ljudje – v Marxovem pomenu: proletariat – zavedo, da to ni zgolj realna možnost, ampak da je tudi uresničljiva. Gre torej za nujnost, da jo ljudje zavestno in prostovoljno sprejmejo kot projekt in ideal, ne le kot

možen in uresničljiv, marveč tudi kot pomemben in zaželen cilj. Le v tem primeru bo moč razumno trditi, da je boj za socializem uresničljiv.

Končni cilji: socializem danes – komunizem jutri – so razumni tedaj, kadar so možni, razumno pa se je boriti zanje tedaj, ko jih ljudje sprejmejo kot pomembne in zaželene. Cilj ne more imeti smisla, če ne ustreza zgodovinski nujnosti in v skladu s tem ne sproža zavestne, pristne in aktivne simpatije ljudi. Tudi če bi bil možen, bi se bilo nesmiselno boriti za uresničenje cilja, ki ni sprejet kot pomemben in zaželen. Zaradi vsega tega je boj za socializem razumen boj.

Vse doslej povedano nam dovoljuje, da označimo Marxovo misel kot praktično, zgodovinsko in aksiološko. Čeprav so vsi trije vidiki medsebojno spleteni v neločljivo enotnost, jih bomo poskušali v skladu z namenom naše analize – vsaj na kratko predstaviti vsakega posebej.

Marxova misel je predvsem *praktična*. Uporabljamo neologizem, ki neposredno izhaja iz samostalnika »praksa«, da bi s tem njene vsebine ne utesnili na smisel, kakršnega ima v morali in ki se začeni s Kantom razlaga kot »praktičen smoter«; ali na uporabo, ki jo ima »prakseološki smoter« v tisti varianti, ki jo podaja Kotarbinski v svoji »praksologiji« ali »znanosti o učinkovitosti smotra«, ki ustreza »instrumentalnemu smotru« Frankfurtske šole. Včasih s pojmom »praksa« razumemo tudi človeško dejavnost, ki je naravnana k učinkovitemu preobražanju človeškega sveta ali pa Marxovo revolucionarno praktično-kritično dejavnost (*Teza I o Feuerbachu*).

Praktična racionalnost je značilna za proces učinkovitega preoblikovanja sveta; v njem nastaja hkrati s samim praktičnim procesom. Zato ni nekaj, kar je samo zase, marveč more nastajati le v praksi in s pomočjo prakse; po tem se razlikuje od sleherne povsem objektivne ali observacijske racionalnosti. Vendar ne pripada le objektu, ki se poraja v praksi, marveč se tudi sama vključuje v praktično dejavnost. Ni samo racionalnost, ki je sestavni del proizvoda te dejavnosti, marveč je tudi na novo ustvarjena racionalnost, saj se prepleta s procesom učinkovanja na ta proizvod. Drugače povedano, ta racionalnost obstaja le v spoju praktično-teoretskega, kot je zapisano v *Tezah o Feuerbachu*.

Ta racionalnost je hkrati tudi *zgodovinska*. Zgodovinska pa je lahko le tedaj, ko je vpeta v praktično dejavnost, ki je zgodovinska nasploh ali pa je taka glede na posledice. Tu ni prostora za čisti oz. racionalni razum, ki je na meji ali celo zunaj tega realnega gibanja, niti ga ni moč pojmovati kot preprosto fenomenologijo, relativno ali parcialno uveljavljanje tega Razuma. Res je, da se razum pojavlja že z iluminizmom, zlasti s Heglovo absolutno idejo kot univerzalnim načelom. V XVIII. stoletju je ta univerzalnost rabila za to, da se absolutistični »ancien regime« (stari družbeni red) podredi sodbi razuma in da se po francoski revoluciji prizna buržoazno družbo kot njen naslednik. Marx in Engels sta razčlenila ta racionalistični ustroj univerzalnosti, tako da se je jasno pokazala njena zgodovinska, individualistična in razredna podstat. Univerzalni razum je

postal individualni, buržoazni razum. Tak pa ne bi mogel postati – kot sta menila Marx in Engels – če v družbi, razklani na razrede, ne bi individualni interes trdno obvladal razum. Prav zaradi tega, ker je razum zgodovinska kategorija, je moč pojasniti njegovo ambivalentno funkcijo, za kar je najboljši primer buržoazni prosvetljski razum, ki je najprej instrument emancipacije, kasneje pa instrument dominacije.

Res je, da Marx ni dovolj izostril negativnih strani buržoazne racionalnosti, ki so prišle do veljave še zlasti v sodobnosti, ko prihaja do negativnega razvoja znanosti in tehnike in na njima utemeljenih produktivnih sil, ki se izražajo kot logos nadoblasti in se navdihujejo pri naukih Webra in slednikov kroga Frankfurtske šole. Toda ne glede na to, da je Marx spoznal negativno stran buržoazne racionalnosti, se je docela zavedal, da te dvojne narave racionalnosti ni mogoče obravnavati ločeno od zgodovinskih pogojev, v katerih se ta dvojnost poraja, niti ne ločeno od družbenih odnosov, ki pogojujejo uporabo pozitivne ali negativne plati razuma.

Ali sta ti rabi razuma, četudi sta zgodovinski, izraz zgodovinske racionalnosti, ki se vsesplošno uveljavlja? Ali se je Marx v tem pogledu sprijaznil s koncepcijo, po kateri je zgodovinski razvoj povezan z univerzalnimi zakoni, ki zagotavljajo neizogibno pot k temu cilju?

Prepričani smo, da je dovolj argumentov za odklonilni odgovor že v tem, kar smo doslej povedali. Toda pri Marxu ne manjka tudi prvin za izpopolnitev ideje o zgodovinski absolutni ideji hegeljanske inspiracije. Zadoščalo bo že to, če opozorimo na znani uvod v *Kritiko politične ekonomije* iz leta 1859, v katerem so v zaporedju nanizani in pojasnjeni različni produkcijski načini, pri čemer je treba upoštevati, da je Uvod le »vodilna nit«, ki označuje zvrsti družb, ki posebej izstopajo v zapletenem historičnem procesu napredovanja in nazadovanja. Ni moč zanikati tega, da osrednja vloga, ki jo Marx pripisuje kapitalizmu v razvoju produktivnih sil in v ustvarjanju nujnih materialnih pogojev za prehod k višji stopnji družbenosti, prispeva h krepitvi ideje o neki zgodovinsko univerzalni racionalnosti, ki naj bi jo kapitalizem izoblikoval v sodobnem času. Toda Marx se ne omejuje le na razmišljanja o vmeščenosti kapitalizma v tem zgodovinskem procesu, marveč ga tudi vrednoti v tem smislu, da prispeva k napredku in evropocentrizmu; zaradi tega govori o »zgodovinski zaslugi« kapitalizma in sprejema kot pozitivno dejstvo to, da so bile »najbolj barbarske nacije« – kot pravi v *Manifestu* – pritegnjene v »tok civilizacije«, očitno zahodnoevropske civilizacije. Vse to pojasnjuje Marxovo zgodovinsko zmotno mnenje, da bi morali biti narodi, ki so zunaj te civilizacije, žrtvovani na oltarju zgodovinskega absolutnega razuma.

Toda ne glede na popravke Marxa v tej točki, ki se nanašajo na Irsko, Mehiko in Rusijo, lahko izpostavimo še drugo smer razmišljanja, ki sovпада z prej omenjenim praktičnim značajem racionalnosti. Če se racionalnost zgodovinsko uveljavlja v gibanju razredov in narodov, če je univerzalna zgodovina celo zgodovinska resnica, ko se integracija regio-

nalnih in posamičnih razvojov uresničuje le v kapitalizmu (ali kot pravi Marx: »Univerzalna zgodovina ne obstaja od vekomaj; zgodovina kot univerzalna zgodovina je rezultat . . .« Grundrisse, I, 21) – če je to tako, se pravi da je sama univerzalnost zgodovinska, ne more obstajati še neka nadzgodovinska racionalnost. To pa je prav tisto, kar je Marx jasno povedal v odgovoru ruskim narodnjakom, ko so ga spraševali, ali mora Rusija s svojimi vaškimi srenjami (mir) nujno preiti fazo kapitalizma, kot so dejansko terjali univerzalni zakoni zgodovine. Nujnost take poti bi bilo moč opravičevati v luči neke zgodovinske sheme, za katero Marx eksplisitno pravi, da bi bila meta-zgodovinska.

Ker pa je racionalnost praktična, ne obstaja nekaj, kar je apriori zgodovinsko ali nadzgodovinsko, pač pa je prav zaradi racionalnosti prakse ta racionalnost zgodovinska.

Na koncu še nekaj o *aksiološki racionalnosti*.

Vsaka praktična akcija je naravnana k nekemu cilju. Ko delavec s svojim delom uresničuje nek cilj, »ki zakonito določa modalitete njegovega delovanja« (Marx, *Kapital*, I), tedaj je človeško delo v nekem smislu prototip racionalne akcije. Čeprav je delo proizvodnja dobrin, ki imajo vrednost, je njegova racionalnost tudi aksiološka. Toda aksiološki pomen delovanja na »predmete, ki mu jih je dala narava sama«, ni samo v tem, da delavec učinkovito uresničuje ta cilj, marveč da ga sprejema prostovoljno in zavestno kot vrednoto, kar ne velja za odtujeno (ali mezdno) delo, katerega smoter mu je v končni posledici vsiljen od zunaj.

Ta shema nam ne dopušča, da bi natančneje opredelili veberjansko razločevanje med aksiološko racionalnostjo (ciljev) in utilitaristično, instrumentalistično racionalnostjo (sredstev), iz katerega je izvela veliko uporabnega zase tudi Frankfurtska šola in njeni nasledniki, Habermas in Velmer. Kot kaže ta shema, se tej podobne razlage opirajo na nerealno ločevanje ciljev in sredstev. Nemogoče je namreč iz instrumentalne racionalnosti izključiti vsakršen vrednostni vidik. Po drugi strani je učinkovitost tudi v instrumentalni dejavnosti vrednota, četudi ne vrednota sama po sebi. V tem pogledu seveda lahko delamo razloček med ciljem in vrednoto, ki sta učinkovita. Delovanje bo potemtakem racionalno zato, ker uresničuje nek cilj – kakršenkoli že je – na učinkovit način. Graditev stroja bo racionalna, če bo stroj dobro funkcioniral, ne glede na cilj, ki mu je namenjen. Potemtakem je tisto, kar velja, učinkovita realizacija, se pravi stroj kot sredstvo ali njegova instrumentalna vrednost.

Ko pa gre za revolucionarno politično akcijo, ni moč aksiološkega vidika postaviti v oklepaj, še manj pa ga zreducirati na instrumentalno vrednost. Akcija je racionalna tedaj, ko je naravnana k uresničevanju cilja, ki se sprejema kot vrednota – v nasprotnem primeru je iracionalna. Res je, da ta vrednostna racionalnost terja tudi neke določeno instrumentalno posredovanje oz. uporabo ustreznih sredstev, da bi bil cilj dosežen. Vendar pa v revolucionarni politiki instrumentalna racionalnost ne more

prevzeti mesta aksiološke racionalnosti, ne da bi s tem zničala njene osvobodilne dimenzije.

Poglejmo zdaj dva zgodovinska primera: napad boljševikov na Zimski dvorec leta 1917 in kampanjo Che Guevare v Boliviji leta 1967. Obe akciji sta strateško težili k enakemu cilju, ki je bil hkrati del končnega cilja: v prvem primeru socializem, v drugem primeru osvoboditev Latinške Amerike. Obe akciji sta terjali določena sredstva: organiziranje revolucionarnih sil, podatke o nasprotnikovi moči, o kraju kjer bodo boji potekali itn. Terjali sta torej neko instrumentalno akcijo, brez katere bi bilo uresničenje postavljenega cilja že od vsega začetka onemogočeno.

Če je bila z vidika instrumentalne racionalnosti v obeh primerih odločujoča učinkovitost oziroma uspešna izvedba cilja, je bilo z vidika vrednostne racionalnosti odločilna usmeritev obeh akcij k ciljema, ki sta bila sprejeta kot vrednoti zaradi njune osvobodilne vsebine, ali pa bi ju bilo moč uporabiti kot sredstvo za izbojevanje končnega cilja; ne gre torej le za učinkovitost akcij. V pomenu Marxove revolucionarne prakse to pomeni, da je v nekem določenem obdobju odločujoča strategija, ki določa cilj in smoter – ne pa taktika ali uporaba ustreznih sredstev, da bi bil začrtani strateški cilj izpolnjen. Potemtakem je iz aksiološkega vidika racionalna samo tista revolucionarna politična akcija, ki nosi v sebi vrednostne cilje, h katerim je naravnana; torej ne, samo tedaj, ko se uspešno konča (kar velja za napad na Zimski dvorec), marveč tudi tedaj, ko njena instrumentalizacija (npr. v primeru gverilske kampanje Che Guevare) ne pripelje do uresničenja želenega cilja.

Seveda ta dialektika aksiološke in instrumentalne racionalnosti v revolucionarni praksi – če nočemo zabresti v utopijo – ne dovoljuje sklepanja, da bi lahko ena racionalnost izključevala drugo; hkrati pa tudi ne dovoljuje sklepanja, da bi instrumentalna racionalnost izključevala vrednostno racionalnost. Če pelje prva k utopiji že z samo nesposobnostjo za akcijo, pelje druga racionalnost k taktičnemu pragmatizmu, ki izključuje iz politične dejavnosti njen aksiološki, osvobodilni cilj.

Na koncu tega razmišljanja bomo rekli, da je v Marxovem pomenu racionalnost, ki se oblikuje v revolucionarni praksi, aksiološka tedaj, ko jo uravnava vrsta ciljev in sredstev, katerih končni cilj je »carstvo svobode«. Če pa naj bo ta racionalnost dosežena, ne more shajati tudi brez instrumentalnega delovanja. Marxova revolucionarna praksa je prvenstveno vrednostna – ne le v pogledu končnega cilja, h kateremu so naravnani njegovi projekti spreminjanja sveta – marveč tudi v pogledu vseh strateških etap uresničevanja tega projekta. Seveda pa ta prioriteta aksiološkega vidika – da so končni cilj vrednote – ne pomeni tega, da cilj posvečuje katerokoli sredstvo. Obstajajo zunanja sredstva, kot je na primer vdor na tuje ozemlje, agresivna vojna, politični in ekonomski pritiski itn., pa tudi notranja sredstva, kot so na primer avtoritarizem, tortura, korupcija, kult osebnosti itn., ki jih ni moč opravičevati v imenu kateregakoli emancipacijskega cilja. Hkrati pa to pomeni, da bi se tudi

sredstva (organizacijski instrumenti, partija itn.) oz. instrumentalna dejavnost v imenu učinkovitosti ne smela povsem ločevati od ciljev, katerim ta sredstva služijo. Za Marxa je bila partija v danih razmerah sredstvo ali instrument za uresničenje neke strategije. Sprememba strategije ali realnih razmer ne dopuščata, da bi si mogli zamišljati nek univerzalen model partijske organiziranosti. Ko se je kljub takim spremembam neki konkretni model, zarisani npr. v Leninovem spisu »Kaj storiti?« pretvoril v univerzalnega (glej III. Internacionala), se je partija iz instrumenta spremenila v cilj sam zase; zato ta cilj, posebej v skrajni stalinistični verziji, ni imel nič skupnega s končnim, osvobodilnim ciljem. Vendar pa tudi ne zadošča, če teži partija v svojem delovanju le h končnemu cilju (kje naj bo potem sedanji, aktualni vidik emancipacije?!), marveč mora njena osvobojevalna vsebina prežemati vse faze poti do tega cilja. Boja za demokracijo in svobodo kot emancipacijskih ciljev ni možno uspešno bojevati, če ju znotraj posamičnih faz ignoriramo. V partiji torej ni mogoče razdvajati instrumentalne in vrednostne racionalnosti, kar velja tudi za taktiko, ki se ne sme povsem vtopiti v aksiološki, emancipacijski vidik – kar se taktiki včasih le dogaja.

Potemtakem praktična racionalnost ne more shajati brez obeh oblik racionalnosti, vendar je v njenem medsebojnem spletu aksiološki vidik odločilnejši. Prav zaradi tega lahko sklepamo, da niso utemeljene ocene, ki zožujejo Marxovo praktično racionalnost na tehnično in produkcijsko racionalnost in pripisujejo Marxu prav tisto, kar je sam kritično razkrival v kapitalizmu; ali pa mu hočejo naprtiti nekakšen neoutopizem z dokazovanjem, da hoče doseči končni, osvobodilni cilj prek tehničnega oz. instrumentalnega mehanizma, ki bo ta končni cilj, v duhu Webrovih napovedi, zničil. Prvi očitke je nesprejemljiv zato, ker je njegova emancipacijska dimenzija, kot smo že poudarili, v odnosu na instrumentalno odločujoča; drugega očitka pa ni mogoče sprejeti zato, kot smo že poskušali pojasniti, ker je aksiološki, osvobodilni vidik njegovega projekta vključen ne le v končni cilj, marveč prežema tudi vsa sredstva na poti k temu cilju – in odklanja vsa tista, ki temu cilju nasprotujejo.

Razmišljanja naj sklenemo s tem, da je Marxova misel enotnost racionalnosti in emancipacije; zanj emancipacija ni zgolj racionalna, kajti tudi tista njena racionalnost, ki je lahko povsem instrumentalna, ne more biti odtrgana od osvobodilne dimenzije, mora biti z njo neločljivo povezana.

ANDREJ GULIČ, DRAGO KOS, JAN MAKAROVIČ

Samoupravljanje in planiranje v urbanih skupnostih

*Poljsko-jugoslovanski seminar: 27. do 30. 9. 1983, Radziejowica, Poljska**

Tema letošnjega drugega poljsko-jugoslovanskega seminarja urbanih sociologov je bila glede na družbeni položaj v obeh deželah in glede na položaj urbane sociologije v obeh deželah aktualna in izzivalna. Časovni okvir za obravnavo zastavljene problematike pa je bil precej preozek in ni dopuščal razmahnitve razpravljanja niti v globino niti v širino. Zaradi tega lahko govorimo predvsem o informativni vlogi seminarja, kajti s štirimi delovnimi sestanki ni bilo mogoče doseči več kot zgolj medsebojno predstavitev nekaterih teoretičnih in empiričnih raziskovanj samoupravljanja v urbanih družbenih skupnostih.

Poleg te časovne omejitve je bilo predvsem v začetnih razpravah čutiti določeno mero nerazumevanja, oz. bolje rečeno različen teoretski pristop k razpravljanju o samoupravljanju v urbanih skupnostih. Jugoslovanski udeleženci so večinoma obravnavali samoupravljanje kot globalni družbeni odnos, njegove konkretne pojavne oblike v urbanih družbenih skupnostih in ob upoštevanju hkratne prisotnosti alternativnih blagovno-tržnih oz. državno-etastičnih družbenih odnosov. Poljski kolegi so se omejevali predvsem na obravnavanje samoupravljanja kot »možnosti«, kot tisto družbenopolitično aktivnost, ki »lahko« delno nado-

mesti oz. dopolni centralno državne institucionalne odnose, predvsem v smeri preseganja inertnosti, neprilagodljivosti in neodzivnosti na stvarne potrebe ljudi v urbanih skupnostih.

Te razlike so seveda razumljive zaradi zgodovinskih in aktualnih družbenopolitičnih razmer v obeh deželah. Poleg tega so trenutne razmere na Poljskem verjetno delno prispevale tudi k temu, da gostitelji neka-ko »niso hoteli« obravnavati oz. razpravljati o samoupravljanju kot o nekem alternativnem družbenem odnosu, temveč so se zaustavljali zgolj pri nekakšni »pomožni« funkciji samoupravljanja v organiziranju družbenega življenja v urbanih skupnostih.

Razumljivo je tudi, da so poljski kolegi obravnavali predvsem polariteto država – samoupravljanje, pri jugoslovanskih avtorjih pa je bila prisotna triada – država, trg, samoupravljanje. Na obeh straneh se je pojavilo vprašanje transmissije (samoupravne) odločanja, pri čemer so Poljaki ugotavljali, da država oz. državna birokracija razen (delno) na najnižji lokalni ravni popolnoma blokira (samoupravne) pobude. Nekateri jugoslovanski avtorji pa so kritično analizirali rezultate delegatskega sistema kot bistvenega elementa transmissije (samoupravnih) odločitev.

Dokaj verjetna pa je tudi predpostavka, da čas, v katerem je bilo srečanje, zaradi znanih dogodkov tudi ni bil najbolj primeren za radikaliziranje teme, ki je za poljske »povojne« razmere precej občutljiva.

Na naslednjih straneh bomo v kratkem komentirali nekatere prispevke na tem simpoziju. Celotno snov smo razdelili na tri dele. Prvi del obravnava probleme sodobnega mesta kot takega, drugi del probleme planiranja v mestu, tretji pa vrednote, stališča in samoupravno aktivnost stanovalcev. Prvi del je pripravil Drago Kos, drugega Andrej Gulič, tretjega pa Jan Makarovič.

1. Mesto in samoupravljanje

Zaradi zgoraj navedenih okoliščin je pri nekaterih poljskih udeležencih, npr. pri

* Privedelji seminarja so bili: Poljska akademija znanosti, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja in Jugoslovansko sociološko združenje.

B. Jalowieckem, razumljiva naravnost v preteklost. Avtor je v svojem zanimivem prispevku obravnaval zgodovinski razvoj samoupravljanja oz. neposredne demokracije na lokalnem nivoju, ki je s pojavom kapitalizma oz. industrijske družbe onemogočena zaradi »globalizacije« oz. dominacije makro sistemov nad lokalnimi. Po njegovem mnenju je samoupravljanje možno zgolj na lokalni ravni, pa še to le, ko bo eliminirana vloga političnega makrosistema – državno monopolističnega kapitalizma oz. centralističnega državnega socializma. Za avtorja, ki je zelo kritičen do raznih pojavnih oblik samoupravljanja, pa je presenetljiva ugotovitev, ki nekoliko spominja na utopične socialiste. Jalowiecki govori o potencialnih možnostih razvoja samoupravljanja na osnovi ponovne združitve mesta bivanja z mestom dela – tj. ideja o nekakšnem »korporativističnem« socializmu, v katerem je »pod enotno streho organizirana produkcija in reprodukcija – tj. potrošnja«. Avtor te ideje ne razvije, vendar je kljub temu potrebno pripomniti, da obstajajo, vsaj v sedanjih situaciji, mnogi ugovori zoper takšno usmeritev.

Na drugi strani je prispevek *M. Cieshockinske* usmerjen v prihodnost: obravnava dileme, ki se pojavljajo v zvezi z Zakonom o sistemu ljudskih svetov in teritorialnem (prostorskem) samoupravljanju, ki bo stopil v veljavo julija 1984. Avtorica vidi glavni problem v (ne)spособnosti samoupravnih organov pri soočanju s centralistično planirano ekonomijo, oz. z drugimi besedami – v negotovosti soočanja pobud, ki bodo sprožene od spodaj, s centralno-državnimi, ki prihajajo od zgoraj.

Na koncu svojega prispevka avtorica shematsko prikaže organe državne administracije na lokalni ravni in ustrezajoče samoupravne organe, kar pa je ostalo brez potrebnega komentarja o dejanskem funkcioniranju teh institucij.

Kot že rečeno so bili prispevki jugoslovanskih udeležencev precej drugačni. Ukvarjali so se z nekaterimi osnovnimi dilemami samoupravljanja v urbanih skupnostih, ki so v dokajšnji meri podobne splošnim problemom razvoja samoupravljanja pri nas. Več avtorjev (*Z. Mlinar*, *D. Seferagić*, *V. Lay*, *D. Kos*) je obravnavalo samoupravljanje kot regulativni mehanizem v odnosu

do trga in države kot kompetitivnih mehanizmov regulacije.

Z. Mlinar obravnava dialektične zakonitosti prostorsko-družbenega razvoja. Posebej ga zanima, katere jugoslovanske izkušnje imjo tudi širši mednarodni pomen. Dialektiko emancipacije človeka v procesu transformacije od subjekta k objektu v delovnem in bivalnem okolju obravnava glede na 1. splošne zakonitosti prostorsko-družbenega razvoja, 2. regulativne mehanizme (država, trg, samoupravljanje, inercija), ki vsak na svoj način pogojujejo spremembe v urbanem kontekstu in 3. glede na aktualne procese urbanega planiranja in urbanega razvoja v Jugoslaviji.

D. Seferagić najprej na kratko osvetli zgodovinski razvoj stanovanjske problematike pri nas, pri čemer omenja glavne časovne točke, ki so pomembne za razvoj samoupravljanja. Posebej se zaustavlja pri obstoječem modelu samoupravnega vključevanja stanovalcev v reševanje te problematike. V zadnjem delu pa poskuša nakazati tudi nekatere konkretne predloge o načinu takšnega vključevanja prebivalcev, pri čemer izhaja iz rezultatov nekaterih opravljenih socioloških raziskav.

D. Kos problematizira nekatere vidike samoupravne regulacije kolektivne potrošnje v urbanih družbeno prostorskih enotah. Avtor izhaja iz predpostavke, da je urbana sfera materialna osnova za realizacijo kolektivne potrošnje (opremljenosti). Na osnovi nekaterih empiričnih raziskav ugotavlja, da dejanska samoupravna praksa skoraj ne zadeva tega področja, ki je v pretežni meri še vedno domena državne in zakonske regulative. Samoupravljanje je bolj razvito v nemestnih in nerazvitih družbeno prostorskih enotah, kjer prebivalci z lastno aktivnostjo nadomeščajo to, kar je prebivalcem urbanih področij že zagotovljeno. Zaradi tega se postavlja vprašanje, kako motivirati in angažirati prebivalce urbanih področij za večjo samoupravno aktivnost.

2. Problemi planiranja v mestu

Kritična analiza procesa planiranja na ravni mesta kot procesa zavestnega oblikovanja, vrednotenja, sprejemanja in uresničevanja pomembnih družbenih ciljev razvoja je bila, ob problematizaciji izbora ustreznih strategij, politik in metod za njihovo

vo doseganje, ena izmed ključnih izhodišč simpozija.

Poljski in jugoslovanski udeleženci so, upoštevajoč rezultate nekaterih pomembnejših raziskovalnih projektov, analizirali posamezne stopnje procesa planiranja v okviru hierarhično različnih socio-prostorskih nivojev.

Pomemben poudarek je bil dan raziskovanju učinkovitosti procesa urbanističnega planiranja, ki je po mnenju *W. Mirowskega* omejeno z dejstvom, da v procesu uresničevanja planov prihaja do izkrivljanj, ki razvrednotijo izhodiščne predpostavke ter učinkovitost planov kot socialne strategije v socialistični državi. Vzroke za takšno izkrivljanje in razvrednotenje pa poišče v pomanjkanju širše družbene participacije, ki bo po njegovem mnenju morala imeti naslednje funkcije:

- vključevanje širše družbene skupnosti in posameznikov z različnimi potrebami in interesi v razpravo o planskih izhodiščih,
- povečanje družbene kontrole v postopkih sprejemanja planov,
- zagotavljanje večje družbene participacije v procesu uresničevanja plana.

Obenem se planiranje pojavlja kot način oblikovanja in izražanja kontrole vodilnih družbenih struktur nad celotnim družbenim razvojem, ki onemogočajo enakovredno udeležbo in vpliv vseh družbenih skupin kot tudi nižjih upravno teritorialnih enot. V tem kontekstu *Herbst* podrobneje analizira podrejeno planersko vlogo lokalnih skupnosti pri pripravi in realizaciji socialnih, ekonomskih in prostorskih vidikov razvojnih planov, ki je v veliki meri odvisna od podrobnih navodil in dodeljenih denarnih sredstev višjih državnih planskih nivojev.

Protislovje med nižjimi in višjimi nivoji planiranja na Poljskem dobiva svoj izraz tudi v utrjevanju dveh konceptov planiranja, ki jih je *A. Kaminski* (po *Herbstovem* referatu) slikovito imenoval »dialektična in nedialektična doktrina planiranja«. Osnovne razlike med obema konceptoma planiranja izvirajo iz načina oblikovanja temeljnih družbenih razvojnih ciljev. Dočim pri tako imenovani »nedialektični doktrini planiranja« državno planske institucije izoblikujejo nekaj osnovnih in obvezujočih družbenih ciljev, katerim na nižjih družbenih in teritorialnih nivojih sledijo ostali cilji, se pri »dialektični doktrini planiranja« (ta se skuša

uveljaviti šele v zadnjem času) osnovni družbeni cilji oblikujejo na osnovi kritičnega združevanja najširše množice osebnih človekovih interesov in potreb.

Poljski raziskovalci se pri raziskovanju procesa planiranja ne ustavljajo samo pri analizi vloge lokalnih skupnosti in urbanih centrov, temveč analizirajo tudi vlogo posameznih »problematičnih« regij. V tem kontekstu je še posebej zanimiv prispevek *L. Frackiewicz*, ki je podrobno prikazala razvojne in planerske probleme industrijske regije Gornje Šlezije.

Jugoslovanski predstavniki so osredotočili svoje prispevke na prikaz nekaterih bistvenih nesorazmerij in problemov, ki nastajajo v procesu družbenega planiranja v okviru mestnih skupnosti. Tako *V. Lay* provokativno in sociološko utemeljeno govori o protislovjih, ki nastajajo pri produkciji mest oz. novih mestnih predelov in izpostavlja tiste elemente njihove »uporabne vrednosti«, ki so bili zgrajeni ob istočasno izrazito negativnem vrednotenju njihovih prebivalcev. Trdi, da produkcija mest vključuje dejavnosti posameznih udeležencev, ki temeljijo na:

- potrebah in interesih prebivalcev ter na
- stvarnosti, odtujeni od potreb in interesov prebivalcev.

Izboljšanje uporabne vrednosti mest oz. novih stanovanjskih naselij, se pravi izboljšanje življenjskih pogojev v teh predpostavlja spremembo družbenih odnosov, ali bolj določno rečeno odnosov med subjekti in interesi v procesu urbane produkcije in pelje k uveljavljanju moči interesov in potreb prebivalcev. *D. Mirčev* je na primeru mesta Skopja analitično predstavil probleme odločanja v procesu družbenega planiranja velikega mesta, predvsem v povezavi v pripravo Generalnega urbanističnega plana.

S prikazom prostorskega modela in tipologije krajevnih skupnosti in naselij je prikazal način povezovanja krajevnih skupnosti po funkcionalnih in prostorskih kriterijih.

Obenem vključuje njegov prispevek tudi poskus teoretične konceptualizacije nekaterih faktorjev objektivne in subjektivne narave, ki določajo aplikacijo izbrane planske strategije.

A. Gulič je v svojem prispevku, ki govori o načinih vključevanja bodočih stanovalcev v proces izgradnje urbanega bivalnega okolja, na podlagi rezultatov empiričnih raziskav med drugim opozoril na pomen posa-

meznih nivojev urbanističnega planiranja in podal konkretnjša priporočila za neposredni vpliv in vključevanje bodočih stanovalcev. Obenem izpostavlja razlike v načinih vedenja stanovalcev v že izgrajenih okoljih, upoštevajoč njihovo pripadnost različnim starostim, etničnim in socioekonomskim strukturam. Pri tem še posebej poudarja razlike, ki nastajajo med lastniki in najemniki stanovanj pri uresničevanju in preoblikovanju elementov že izgrajenega bivalnega okolja.

3. Stališča vrednote in samoupravna aktivnost stanovalcev

Naše razprave o urbanizaciji, o planiranju in samoupravljanju v mestih ostajajo na pol pota, dokler jih ne soočimo z dejanjem in nehanjem posameznika, z njegovih doživljanjem in vrednotenjem. Če naj namreč urbanizem ne bo sam sebi namen, mora biti človek »merilo vseh stvari«, kot so vedeli že stari Grki. Človek, stanovalec je tisti, ki v zadnji instanci ovrednoti pravilnost ali nepravilnost urbanističnih odločitev. V samoupravni družbi pa bi moral stanovalec ustvarjalno sodelovati tudi pri urbanističnih odločitvah samih, usmerjati bi moral dogajanje v svojem bivalnem okolju itd.

Podobno kot Jugoslavija pozna tudi Poljska samoupravljanje, le da je tam njegova pravna osnova mnogo ožja. Na prvi pogled je sicer čudno, kako je možna koeksistenca samoupravljanja in vojaške diktature – toda vsaj nas Jugoslovani, ki vsak dan opažamo, kdo vse govori v imenu samoupravljanja, to pravzaprav ne bi smelo presenetiti. Samoupravljanje poznajo Poljaki tudi na lokalnem nivoju. Leta 1976 je bil pojem samouprave stanovalcev vnesen v poljsko ustavo. Mirowski, ki navaja ta podatek, pa hkrati omenja neko raziskavo iz leta 1973, ki kaže, da se je samouprava stanovalcev pogosto uporabljala kot orodje birokracije za vplivanje na stanovalce same. Ta samouprava doslej tudi ni imela nikakršne vloge pri planiranju naselij, kajti oblikuje se šele potem, ko so stanovalci že vseljeni. Le pri obnovi starejših delov mesta je včasih igrala pomembno vlogo. Empirične rezultate o delovanju te samouprave pa navajajo predvsem štirje poljski referati, ki so jih pripravili Turowski, Turska in Kojkova, Walkowjak in Kosel. Oglejmo si jih po vrsti!

Turowski navaja raziskavo, ki je bila v letih 1970–1972 izvedena v novih stanovanjskih soseskah v Lublinu, mestu, ki je približno enako veliko kot Ljubljana. Tri četrtnine od skupno 1200 anketiranih družin so tedaj izjavile, da ima krajevna samouprava pomembno vlogo. Podobno je bilo tudi v raziskavi, izvedeni v letih 1977–1979, ugotovljeno, da stanovalci visoko cenijo idejo krajevne samouprave. Toda videti je, da se je zanimal Turowski predvsem za vrednotenje samoupravljanja, manj pa za njegovo dejansko delovanje.

Turska in Kojkova pa sta leta 1977 izvedli zelo obsežno raziskavo v 10 stanovanjskih soseskah v petih mestih. Analizirali sta pravne akte, politične dokumente, dokumente krajevnih samoupravnih komitejev, izvedli sta anketo za stanovalce in za samoupravne aktiviste. Ugotovili sta, da stanovalci sicer čutijo močno potrebo po samoupravni aktivnosti, toda se le v omejeni meri vključujejo v obstoječi sistem krajevnega samoupravljanja. Štiri petine stanovalcev se sploh nikoli niso udeležile nikakršnega sestanka v okviru krajevne samouprave. Skoraj 70% jih je bilo prepričanih, da nimajo nikakršnega vpliva na to, kaj se dogaja v njihovem kraju. Ta stališča in obnašanje so logičen odraz dejstva, da so bile samoupravne institucije manipulirane od zgoraj. Funkcionarji so bili vnaprej določeni in so bile tako volitve le še gola formalnost. Samo 18% funkcionarjev je izjavilo, da so jih predlagali stanovalci sami. Več kot 70% funkcionarjev je opravljalo svojo funkcijo dlje kot štiri leta.

Podrobneje je analiziral motivacijo za sprejemanje funkcij v krajevni samoupravi Kosel. Samo polovica anketiranih stanovalcev je mnenja, da je pri kandidiranju za take funkcije najpomembnejši interes za družbene dejavnosti. Ostala polovica sodi, da je odločilna želja po prestizu, sebični osebni interesi, dolgočasje ali preprosto naključje. V isti raziskavi se je pokazalo, da so v krajevni samoupravi najaktivnejši ljudje v starosti nad 60 let, medtem ko so mladi za tako dejavnost nezainteresirani. Kar tri četrtnine respondentov je odgovorilo, da si ne želijo delati v organih krajevne samouprave.

Sosnowski in Walkowjak pa sta v neki longitudinalni raziskavi ugotovila izrazit upad samoupravne aktivnosti v stanovanjski soseski. V začetku je bilo aktivnih 80%

stanovalcev, čez nekaj let pa le še 30%. Celotna podoba je skratka precej žalostna, posebej če pomislimo, kako ogromno energij ljudskih množic je znala v tistem obdobju mobilizirati Solidarnost. Toda Solidarnost so razumeli ljudje kot izraz njihovih lastnih interesov, ne pa kot transmisijo birokratskih struktur. Žal pa o tej obliki samoupravljanja na Poljskem ni spregovoril noben od referatov naših poljskih kolegov.

Seveda pa tudi Jugoslovani nimamo nikakršnega razloga, da bi ponujali Poljakom svoje samoupravljanje kot edino zveličavni izhod iz njihovih težav. Tudi raziskave o dejanskem odločanju stanovalcev v okviru jugoslovanskega samoupravljanja bi namreč lahko pokazale marsikaj podobnega kot poljske raziskave. Vendar pa Jugoslovani nismo prezentirali takih raziskav. Omejili smo se raje na problem vrednot. Tako je na primer Lazić kritiziral materialistične, kvantitativne, sebične, v sedanost usmerjene in avtoritarne vrednote, ki po njegovem zavirajo razvoj samoupravljanja. Pavel Gantar je na primeru pripomb meščanov na dolgoročni plan razvoja Ljubljane pokazal, da si želijo prebivalci mesto predvsem kot kulturno središče, medtem ko žele načrtovalci, ki so večinoma ekonomisti in politiki, predvsem moderno mesto z močno industrijsko bazo. Makarovič pa je opozoril na izraziti kontrast med visokim vrednotenjem svobode in enakosti, ki smo ga dobili pri prebivalcih Titovega Velenja, ter izredno nizkim vrednotenjem samoupravljanja. Tu se znova izkaže, da samoupravljanje v Jugoslovanski praksi ni tisto, za kar se izdaja – realizacija človekove svobode in enakosti med ljudmi.

Skopi prikazi vsebine posameznih referatov seveda ne morejo celovito predstaviti dela seminarja. Za objektivnejšo oceno pa je potrebna tudi določena časovna distanca.

Pred izidom je publikacija, v kateri bodo objavljeni prispevki s prvega »Poljsko jugoslovanskega seminarja«, predvidoma pa bodo kmalu objavljeni tudi prispevki z letošnjega srečanja. Na ta način bo javnost popolneje obveščena o poljsko-jugoslovanskem sodelovanju, ki ga namerava v bodoče razširiti tudi z vključevanjem sociologov iz drugih dežel.

BOJKO BUČAR

Mednarodni kongres »Regije in Evropa«

Od 9. do 12. oktobra 1983 je v Barceloni potekal mednarodni kongres, ki se je ukvarjal z vlogo in pomenom regij v evropskem prostoru. Organizatorji so bili Mednarodni center za evropsko tvorbo (CIFE) iz Nice, Evropska konferenca lokalnih in regionalnih oblasti pri Evropskem svetu, Ustanova Konrada Adenauerja iz Bonna ter Mednarodni inštitut za narodnostne pravice in regionalizem (INTEREG) iz Münchena. Pokrovitelj srečanja so bile katalonske oblasti (Generalitat de Catalunya), ki so še kako ponosne na svojo lastno stoletno zgodovino. Kongres je bil namenjen evropskim regionalnim voditeljem in izvoljenim uslužbenecem, znanstvenikom in novinarjem ter vsem predstavnikom tega, kar bi lahko poimenovali »dejavne evropske sile«. Delovni jeziki na kongresu so bili katalonščina, kastiljščina, francoščina, nemščina in angleščina; vanje so tudi simultano prevajali. Kljub temu, da je izbor delovnih jezikov povzročil določeno negotovanje (predvsem italijanskih udeležencev), pa je bilo po drugi strani zanimivo dejstvo, da je večina udeležencev poleg svoje materinščine aktivno obvladala vsaj dva delovna jezika in jih pri delu tudi izmenično uporabljala.

Dejstvo, da se je kongres sestel v Barceloni, niti ni naključje. Barcelona je trimilijonsko glavno mesto Katalonije, ki je v Španiji avtonomna skupnost s šestimi milijoni prebivalcev in obsega približno 31.930 km². Katalonci, nekoč popolnoma samostojni, imajo lastno kulturo in jezik, prav tako pa je njihova pokrajina najrazvitejši del Španije. Zato gotovo ni presenetljivo, da Katalonci podpirajo decentralizacijska prizadevanja španskih socialistov in se zavzemajo za večje avtonomne pravice, toda za razliko od Baskov, po mirni poti. V tej luči je potrebno ocenjevati tudi pokroviteljstvo katalonskih oblasti nad kongresom in izredno gostoljubje in pozornost, ki so ju namenjali kongresu.

Kongresa se je udeležilo nad sto politikov, predstavnikov najrazličnejših organizacij, znanstvenikov in drugih strokovnih delavcev: novinarjev, ekonomistov, pravnikov

ipd. Vsem je bilo skupno to, da jih je na ta ali oni način zanimal problem regionalizma v Evropi, proces, ki je skozi stoletja evropske zgodovine preživel vse centralistične težnje posameznih nacionalnih držav, in ki danes nedvomno doživlja svojo ponovno potrditev in uveljavitev. Kongres je pretresal predvsem vprašanja evropske tvorbe in regionalne avtonomije, nasprotujoč odnos med regijami in državami, vprašanja regionalnega planiranja s poudarkom na ekonomskih in finančnih problemih ter pri tem obravnaval študije posebnih primerov. Posebno pozornost je namenil regionalnemu sodelovanju med sosednjimi državami, dokajšnjo pa tudi sodelovanju regij v evropskih odločitvah – s posebnim ozirom na neformalna posvetovanja regij z institucijami evropske skupnosti in s tem v zvezi z idejo institucionalizacije odnosa med regijami in evropsko skupnostjo v obliki ustanovitve evropskega senata.

Proučevanje regionalizma izhaja iz dejstva, da danes v svetu potekata vzporedno dva procesa: po eni strani gre za vse večjo centralizacijo nacionalnih držav, po drugi strani pa za razpadanje državne centralistične oblasti in s tem za naraščanje pomena posameznih regij. Oba procesa sta izrazito opazna tudi znotraj Evrope. Medtem, ko je npr. ZR Nemčija nedvomno zakoračila najdlje v proces regionalizma in ji nato na določen način sledijo Avstrija, Italija in Belgija, sta Francija in Španija šele na začetku te poti. Toda tendenca obstaja. Proces vse večje centralizacije oblasti lahko opazimo predvsem v anglosaksonskem svetu, kjer se ljudje celo za referendum odločajo za prenos pristojnosti z lokalne na državno raven. Prav tako v celotni vzhodni Evropi ni sledu o decentralizaciji posameznih držav; tudi tu je proces prej obraten. Jugoslavija seveda zavzema posebno mesto v celotni Evropi in je zato tudi deležna precejšnje pozornosti.

Ob zgoraj povedanem lahko seveda postavimo tudi prvo pripombo na delo kongresa. Zbrali so se namreč zgolj posamezniki, ki so procese evropske regionalizacije ocenjevali zgolj pozitivno, ki so se zavzemali za razvijanje že obstoječih procesov in zato je bilo kritične pripombe na pojav evropske regionalizacije komaj slišati. Kongres je izhajal iz ideje, da bi Evropa brez regionalizma bila »topilni lonček« evropskih narodov, kar naj bi bilo nasprotno evrop-

skim izročilom in kulturi. Regionalizem brez Evrope bi po drugi strani seveda pomenil nezaželeno balkanizacijo. Poudarjalo se je, da regionalizacija nikakor ni uperjena proti evropski integraciji in da ne pomeni razpada nacionalnih držav. Toda zgodovinsko gledano so trendi odmiranja nacionalnih držav in vse večje omejevanje njihove suverenosti v korelaciji s procesi evropske integracije in zato bi regionalizem lahko bil pomemben most med obema procesoma. Kompleks državne suverenosti in delovanje političnih partij sta oviri za integracijske procese v Evropi, ki so določena ekonomska nujnost in prostor za integracijske procese je potrebno iskati prav znotraj regionalizma. Državna suverenost naj bi se spremenila v regionalno in lokalno suverenost, ki bi sestavljala federalističen horizontalni okvir bodoče Evrope. Taka ureditev naj bi tudi bila bližje ljudem, pri katerih je ideja Evrope v zatonu, saj v sedanjem institucionalnem okviru ostaja posameznik preveč oddaljen in odtujen ter se zato ponovno obrača k regionalizmu. Prvi korak k pravični bodoči evropski federalistični ureditvi naj bi bila ustanovitev drugega doma v evropskem parlamentu oziroma senata, v katerem bi se shajali predstavniki posameznih regij.

Ob tem lahko seveda naslovimo drugo kritično pripombo na delo kongresa, ki je dejansko namenjal preveč pozornosti Evropski skupnosti in, pogojno rečeno, Severnoatlantski obrambni zvezi, zanemarjal pa je samostojno vlogo in pomen Evrope kot geografske skupnosti. Znotraj te geografske skupnosti pa seveda potekajo procesi gospodarskega sodelovanja, kulturnega, informacijskega, športnega in drugega sodelovanja, skratka prepletanje vsakovrstnih družbenih dejavnosti. Evropa je kulturno in izročilno, pa tudi gospodarsko veliko širši pojem od Evropske gospodarske skupnosti in njen prispevek k miru in popuščanju napetosti sega onkraj blokovske razdelitve. Zato so tudi posebno pozornost zbudile teme, ki so obravnavale regionalno mednarodno sodelovanje, posebno tisto, ki poteka med različnimi družbenopolitičnimi sistemi (npr. med obema Nemčijama, primeri iz Jugoslavije ipd.). Toda v celoti vzeto se je gotovo zanemarjalo posamezne evropske regije (npr. Grčijo, vzhodno Evropo, skandinavsko države ipd.) predvsem v primerjavi s preobširnim obravnavanjem določenih re-

gij (npr. J. Tirolska, problem mikrodržav ipd.). To je seveda pripisati usmerjenosti organizatorjev in sestavi udeležencev, seveda pa tudi tradicionalnim znanstvenim prijemom. Tako je bila očitna odsotnost vzhodnoevropskih udeležencev, pretirano pozornost se je namenjala institucijam, formam in oblikam regionalnih in integracijskih procesov, premalo pa njihovi vsebini. Deloma je to bilo seveda povezano s pomanjkanjem časa, tako da je veliko število referentov lahko pokrilo veliko najrazličnejših tem, povezanih z regionalizmom. Pri tem se je seveda potrebno zavedati, da je organizator naredil rahlo razliko med konferenco, ki naj bi stvari obravnavala poglobljeno, in kongresom, kjer gre bolj za izmenjavo informacij.

Predstavniki iz Jugoslavije je na kongresu predstavil probleme regionalizma v Jugoslaviji s posebnim ozirom na mednarodno regionalno sodelovanje posameznih republik. V razpravi, ki je sledila, so udeleženci kongresa seveda najbolj zanimali problematika nacionalnega vprašanja v SFRJ, mesto in vloga republik ter avtonomnih pokrajin – s posebnim ozirom na to, zakaj Kosovo ni republika, status in položaj narodnosti – s posebnim ozirom na nemško manjšino ter vloga narodnostnih skupnosti zunaj državnih meja in nacionalnosti znotraj državnih meja pri zunanjepolitičnem delovanju države in njenih federalnih enot. Najbrže ni potrebno posebej poudarjati, da je razprava razjasnila določene nejasnosti in zmedo v pojmovanju posameznih udeležencev.

Kongres je nedvomno pokazal eno: Evropa ni in ne more biti monolitna enotnost določene ekonomije ali ideologije, niti Evropa ni zgolj skupek suverenih držav. Bogastvo Evrope je prav v njeni raznolikosti in večplastnosti in ohranitev tega je pogoj za enakost in svobodo vseh narodov, velikih in majhnih. Posebna pozornost pa mora seveda veljati človeku posamezniku. Procesi integracije in univerzalizacije so dejstvo – ne glede na to, kako jih razlagamo (npr. z ekonomsko zakonitostjo ali s politično voljo), toda prav tako so dejstvo procesi regionalizacije in emancipacije do včeraj še nepriznanih subjektov. V vsa ta razmišljanja in proučevanja bi se morala Jugoslavija gotovo dejavno vključevati na inštitucionalni in delovni podlagi in pri tem bi posebna naloga gotovo pripadla prav SR Sloveniji. To, kako smo doma rešili določena vprašanja (npr.

Osimu, pravice manjšin ipd.) je nedvomno še danes zanimivo za druge dele Evrope, določene oblike delovnega povezovanja z otipljivimi gospodarskimi rezultati pa bi gotovo koristili tudi naši državi. Predvsem pa se zdi, da bi morala neuvrščena samoupravna socialistična Jugoslavija s svojo dejavno navzočnostjo prispevati k procesu popuščenja napetosti in sodelovanja v Evropi tudi po tej poti.

Ob koncu omenimo še to, da je posebna delovna skupina sestavila tim. »barcelonsko deklaracijo«, ki naj bi pospešila regionalizacijo Evrope in integracijo Evrope po regionalni poti. Toda udeleženci kongresa so sprejetje take deklaracije odklonili. Tako je to ostala zgolj deklaracija INTEREG, ki pa naj bi bila za delavno izhodišče posebni skupini, ki naj bi pripravila predlog deklaracije, ki bi jo sprejeli naslednje leto v Rimu.

IDA HOJNIK

Družboslovno raziskovanje v družbenih dejavnostih

V Celju je 24. in 25. novembra 1983 potekalo strokovno posvetovanje Družboslovno raziskovanje v družbenih dejavnostih, ki je bilo alternativa lanskoletnemu posvetu v Novi Gorici o vlogi družboslovnega raziskovanja v gospodarskih dejavnostih. Posvet sta organizirala Center za družbenopolitično izobraževanje in predsedstvo Skupščine občine Celje. Po uvodnih besedah dr. Bogdana Kavčiča, uvodnem govoru predsednika RK SZDL Franca Šetinca in pozdravnih besedah predsednika Skupščine občine Celje Edvarda Stepišnika ter dekana Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo dr. Petra Klinarja so bili na vrsti strokovni prispevki, ki so bili zaradi širokega vsebinskega področja družbenih dejavnosti tematsko zelo različni.

Prvi del posvetovanja je bil namenjen predstavitvi metodologij dolgoročnega planiranja družbenega razvoja in razvoja ka-

drov na ravni občine (konkretno celjske občine), ki so se ga strokovnjaki v Celju pionirsko, na svojo pobudo lotili in so tako posnemanja vreden vzor drugim slovenskim občinam. Drugi prispevki pa so obravnavali naslednje teme: kriza zaposlovanja v terciarnih dejavnostih; SLO in DS; izobraževanje in inovacijska dejavnost mladih; s socialnega področja pa socialno politiko, probleme invalidnih oseb, starejših občanov in družbeno osveščanje medicine. Zanimiva je bila predstavitev pri nas še malo znanega modelnega raziskovanja in planiranja na družbenem področju. Z vidika socialističnega samoupravljanja in demokratičnega načina usklajevanja interesov pa je pomembna funkcija samoupravnih interesnih skupnosti.

1. Odnos med ekonomskim in socialnim razvojem

Raziskovanje v negospodarstvu in načrtovanje socialnega razvoja sta ob gospodarski recesiji še toliko bolj pomembna, ker je pri iskanju novih možnosti za ekonomski razvoj potrebno sočasno usklajevati preobrazbo razvojnih sprememb na socialnem področju. Determinante ekonomskega in socialnega razvoja so namreč medsebojno odvisne. Cilji ekonomskega planiranja ne morejo biti doseženi zgolj z materialnim vlaganjem v sklade, pri čemer pa se pozablja kvaliteta človeškega dejavnika, ki je pomembno odvisna od storitev družbenih dejavnosti.

Enostransko preprečevanje posledic določenih razvojnih procesov ne pomeni tudi preprečevanja njihovega nastajanja. Preventivno usmerjanje razvojnih procesov zahteva, da se proučijo posledice preteklih razvojnih usmeritev ter da se na osnovi predvidenih razvojnih smeri predvidijo tudi ekonomske in socialne posledice.

Zato morajo raziskovalci v družbenih dejavnostih z raziskovalnim delom prodirati v konkretno stvarnost ter na osnovi raziskovalnih rezultatov družbenih eksperimentov, teoretičnih spoznanj in svojih lastnih izkušenj predlagati možnosti za usmerjanje in planiranje razvojnih procesov, čeprav se ob takem delu soočajo z raznovrstnimi težavami in včasih tudi z nasprotovanji.

2. Razvojno-raziskovalna dejavnost na občinski ravni

»Vsako usmerjanje razvoja mora temeljiti na razvojno-raziskovalnem delu!« Ta mi-

sel, navedena v enem izmed prispevkov, bi lahko postavili za moto planiranja družbenih dejavnosti na občinski ravni. Iz dosedanjih izkušenj je namreč razvidno, da je bilo usmerjanje razvoja socialnega področja v »drugem planu« oz. bolj ali manj podrejeno gospodarskemu razvoju. Celjska občina se je spopadla s tem problemom neodvisno od normativnih zahtev in s težnjo analizirati pozitivne in negativne vidike dosedanjega razvoja ter kvalitativno ovrednotiti pokazatelje za družbene dejavnosti in na njihovi osnovi načrtovati kvalitativne spremembe pri organiziranosti in načinu delovanja družbenih dejavnosti. Analize dosedanjega razvoja so pokazale, da razvojno-raziskovalno delo v občini ni dovolj medsebojno povezano in vključeno v neposredno prakso, hkrati pa preveč ekonomistično. Strokovnjaki so imeli pri zastavljeni nalogi kljub skupinskemu delu nemalo težav, ker je občina kot enota analize metodološko omejena z relevantnimi viri informacij, težko primerljiva s katerokoli drugo slovensko občino zaradi nedodelanih, preveč splošnih pokazateljev in časovne neuskupljenosti pri načrtovanju dolgoročnega razvoja med občinami v regiji. Pri analitični metodi dolgoročnega planiranja družbenih dejavnosti so strokovnjaki upoštevali prvine systemskega pristopa, ki med drugim upošteva dinamiko razvojnega procesa, izhaja iz ciljev s poudarkom na razpoložljivih virih in upošteva kvalitativne metode planiranja. Ob takšnem planiranju družbenih dejavnosti se je porodilo spoznanje o prestrukturiranju socialnega področja, ki bi bilo analogno prestrukturiranju gospodarstva.

Pri usmerjanju razvoja in prestrukturiranju gospodarstva ter negospodarstva je zelo pomemben dejavnik *kadrovska politika*. V celjski občini so se te problematike lotili načrtno z ekspertno-komparativno metodo. Izhajali so iz dosedanjih izkušenj ter kadrovskih potreb na osnovi usmeritve družbenoekonomskega in tehnološkega razvoja, hkrati pa jim je bila za primerjavo projekcija »Slovenija 2000«, ker druge ustrežnejše primerljive enote (občine) s podobno študijo v Sloveniji še ni. Analiza kadrov in zaposlovanja ni temeljila le na prenosu preteklih usmeritev. Na osnovi analize prebivalstva, zaposlenosti, migracijskih procesov, izobrazbe, nezaposlenosti so kadrovske zmožljivosti opredelili kot »priliv v obstoječo struktu-

ro«. Dolgoročni plan do leta 2000 bo pripravljen po petletnih obdobjih, kar omogoča bolj neposredno spremljanje in možnosti za sprotno prilagajanje in usklajevanje razvojnih usmeritev in kadrovske politike v gospodarstvu in negospodarstvu. Analiza kadrov in zaposlovanja je začrtala dolgoročni razvoj na področju, ki je bilo doslej v planskih dokumentih zgolj obrobno, dosežena je sočasnost planiranja kadrov in celovit razvoj v občini, kar je tudi izhodišče za pripravo dolgoročnih usmeritev delovnih organizacij.

Na posvetu je bila še posebej poudarjena *razvojno-raziskovalna dejavnost v SLO in DS*. Projekti za potrebe SLO in DS, ki bi se lahko realizirali z razvojno-raziskovalno dejavnostjo, so lahko namenjeni za potrebe obrambnih priprav, lahko so podprojekti ali samo poglavja, namenjena problemom obrambe, ali pa so raziskovalni rezultati na nekem področju implicitno lahko pomembni tudi za posamezne aktivnosti SLO. V celjski občini deluje pri Svetu občinske skupščine za SLO in DS komisija za razvojno-raziskovalno dejavnost, katere prvi delovni rezultati so: uvedba AOP evidenc nabornikov, celovit model obrambnega in samozaščitnega usposabljanja v občini, informacijski sistem za potrebe upravnih zvez in služb obveščanja in alarmiranja, metodologija obrambnega in varnostnega načrtovanja v občini, OZD in KS.

Za učinkovit splošni ljudski odpor in družbeno samozaščito je pomembno analizirati gospodarske dejavnike in obrambno dejavnost, kajti gospodarstvo in obramba se med seboj prepletata v vseh družbenih formacijah, značilnih za zgodovinski razvoj. Gospodarsko močnejši lahko organizirajo učinkovitejši sistem obrambe in družbene samozaščite. Nasprotno pa večja obrambna sposobnost dežele omogoča učinkovitejšo varnost družbeno-gospodarskega in političnega sistema. Ekonomika za potrebe SLO in DS se mora razvijati kot znanstvena veda, in sicer kot vojna ekonomika, ki analizira družbeno gospodarstvo z vidika vojnih potreb, in kot vojaška ekonomika, ki se ukvarja s proučevanjem metod in principov v zagotavljanju in uporabi materialno-finančnih sredstev in živega človeškega dela v oboroženih silah.

Na področju SLO in DS bi bilo potrebno spodbuditi akcijo »mladi raziskovalci«, ki je

v celjski občini že upravičila svoj namen, saj je bilo opravljenih 85 nalog v štirih letih.

Raziskovalna in inovacijska dejavnost med mladimi je v celjski občini razvita tudi na drugih področjih, kot so biologija, kemija, geografija, varstvo okolja, humanistične vede, sociologija in tehnika. Število mladih raziskovalcev se je v štirih letih (1979–1983) skoraj trikrat povečalo (z 62 na 180), skupno število nalog pa je bilo leta 1983 skoraj šestkrat večje kot leta 1979. Inovacijska in raziskovalna dejavnost imata namen spodbujati raziskovanje pri mladih za kasnejše delo, čimbolj vključiti to dejavnost v izobraževalni proces, povezovati se z OZD v občini in regiji kot mentorstvo ali pa z uporabo ustreznih prostorov. Nenanadnje se mladi ob raziskovanju problemov v najožjem okolju tudi kvalitetno opredelijo do problema in z analizo rezultatov predlagajo svoje rešitve.

3. Modelno raziskovanje in možnosti aplikativnih raziskovalnih akcij v družbenih dejavnostih

Metodološko zanimive in še malo znane so bile predstavitve modelnega raziskovanja v družbenih dejavnostih. Modeli, oblikovani v zadnjih letih, vzpostavljajo nekakšno ravnotežje sil med negospodarskimi in gospodarskimi dejavniki. Zanimiva sta predvsem modela sosednja generacij in starostnih kohort, na osnovi katerih je možno načrtovati kadrovske politike, ker omogočata proučitev položaja tistega dela mladine, ki je že uvrščen med aktivno prebivalstvo.

Za razvijanje socioloških teorij in modelov je zanimivo modelno proučevanje katastrofnih pojavov, ki so učinkovito orodje v teoretičnih in aplikativnih raziskavah kakor tudi v aplikativnih izboljšavah. Pojem katastrofnega pojava sloni na principu urejenosti, kar pri tovrstnem modelnem raziskovanju omogoča iskanje povezave med katastrofnimi pojavi in sociosistemskim redom. Omenjeni model je zelo primeren za uvajanje kvantitativnih parametrov in osnova za razvijanje določenih matematičnih modelov ter večjo empirično verifikacijo.

Konkretni predlog za znanstveno-raziskovalno delo v družbenih dejavnostih je bil razčlenjen v prispevku o staranju in starostni populaciji. V celjski občini deluje gerontološki dispanzer, ki ima zdravstveno in

socialno preventivno in kurativno funkcijo. Nprekinjeno desetletno delo omogoča, da se izmerijo pozitivni ali negativni učinki njegovega delovanja, ne samo zdravstveno stanje populacije, ampak tudi psihosocialne sestavine. Takšna raziskovalna akcija zahteva skupinsko delo in vključevanje sociologov v družbene dejavnosti. Rezultati takšnega raziskovanja niso pomembni le za celjsko občino, ampak tudi za republiko pri načrtovanju nadaljnjih aplikativnih akcij ter za operacionalizacijo dolgoročno zastavljenih nalog.

4. Socialna politika in značilni socialni problemi

Med značilnimi socialnimi temami so bile zlasti poudarjene *razvijanje socialne politike kot znanstvene vede, družbeno osveščanje medicine ter usposabljanje in zaposlovanje delovnih invalidov*. Socialna politika se v praksi uresničuje kot »državna, zaščitniška in restriktivna« politika, kjer prihajajo do izraza volutarizem in nenačrti, premalo usklajeni ukrepi, namesto da bi se uveljavljala integralna, razvojna politika. Pomanjkanje konceptualnih in teoretskih utemeljitev v socialni politiki vodi to dejavnost v slepih prakticizem, ki zavira premagovanje obstoječih družbenoekonomskih protislovij in ohranja podrejenost socialne politike ekonomski politiki. Socialna politika kot znanstvena veda bi lahko razčistila številna vprašanja, kot so npr.: družbena solidarnost in vzajemnost, optimalno ravnotežje med individualno in družbeno blaginjo, izbor prednosti v socialni politiki, funkcija in organizacija socialnega varstva, pokazatelji merjenja socialnih učinkov razvoja in napovedi socialnih sprememb s kvantificiranim izražanjem ciljev. Še posebno pomembna so fundamentalna teoretična raziskovanja socialne politike, analiza sedanjega modela in iskanje ustreznega modela socialne politike pri procesu samoupravne preobrazbe naše družbe.

Podobno kot je socialna politika brez teoretičnih osnov zgolj pragmatična in ohranja kurativno, »skrbniško« vlogo, tudi medicina ostaja zgolj pri spoznavanju dejavnikov bolezni, torej daje prednost kurativi, ne dvomi o obstoječih pogojih in zanemarja socialno etiologijo bolezni. Številne raziskave kažejo, da je pričakovano trajanje življenja precej

identično v deželah z različnimi vlaganji v medicino, kar še potrjuje dejstvo, da so kronično degenerativna obolenja v bistvu bolezni patogene družbe – težke delovne razmere, onesnaževanje, nepravilna prehrana itd. Zdravniška praksa meji na trgovino, v kateri se oblikujejo blagovni odnosi med zdravnikom in bolnikom. Takšne akcije pa ne morejo biti usmerjene proti kolektivnim pogojem obolenja.

V socialni politiki kakor tudi z vidika družbene neosveščenosti in ignorance socialne etiologije bolezni obstaja v družbi problem usposabljanja in zaposlovanja invalidnih oseb, ki so na nek način stigmatizirane v družbi in izločene iz delovnega procesa dela. Problemi invalidov se obravnavajo zelo razdrobljeno, tako z vidika strokovnih institucij kot tudi urejanje pravnega položaja invalidnih oseb. Delovne organizacije se največkrat ne morejo znebiti predsodka, da je delovna storilnost invalidnih oseb manjša, čeprav se je dostikrat izkazalo, da je lahko z ustreznim predhodnim usposabljanjem enaka ali celo višja kot pri drugih delavcih. Poleg tega v organizacijah združenega dela tudi ni ustreznih strokovnih kadrov, ki bi se ukvarjali z usposabljanjem invalidnih oseb. Nerešeni ali neustrezno rešeni problemi invalidnih oseb lahko ovirajo razvoj družbenih odnosov sploh.

5. Kriza terciarnih dejavnosti

Ob razmišljanju o prestrukturiranju družbenih dejavnosti in kadrovske politiki je eden od prispevkov poudaril *krizo zaposlovanja v terciarnih dejavnostih*. Terciarne dejavnosti, ki obsegajo neproizvodne in družbene dejavnosti, so bile v preteklosti zbirališče za delovno silo iz primarnih in sekundarnih dejavnosti. Zaradi padanja življenjskega standarda prebivalstva, so se znašle v krizi tudi terciarne dejavnosti, ker je sistem financiranja takšen, da so storitvene dejavnosti odvisne od dohodka organizacij in posameznikov. Terciarne dejavnosti bi bilo potrebno reorganizirati, in sicer:

- iz storitvenih dejavnosti bi bilo potrebno izločiti delovno intenzivne in strokovno manj zahtevne procese proizvodnje, ki jih ni možno ali smotno avtomatizirati;
- storitvene organizacije bi morale zmanjšati število zaposlenih in več sredstev nameniti za opremo;

– samoprodukcija storitev bi zahtevala izgradnjo ustrezne infrastrukture, predvsem informacijske in komunikacijske;

– velike storitvene organizacije bi bilo potrebno decentralizirati.

Krizo terciarnih dejavnosti bi bilo mogoče premostiti z avtomatizacijo in reorganizacijo. Razvoj samoprodukcije storitev bo zmanjšal tudi potrebo po zaposlovanju. Hkrati pa je potrebno krepiti in spodbujati ustvarjalno dejavnost, kamor sodita tudi znanstveno-raziskovalno delo in razvojno delo, ki ju ni možno avtomatizirati.

6. Vloga samoupravnih interesnih skupnosti v delegatskem sistemu

Kot posebne funkcionalne in samoupravne organizacije skupnih in posamičnih interesov uporabnikov in izvajalcev so SIS središče vključevanja družbenih dejavnosti v enoten sistem združenega dela. Niti tržni odnos niti proračunski način financiranja ne zagotavljajo uresničevanja neodtujljivih pravic delovnega človeka, hitrejšega presejanja razdvojenosti gospodarstva in družbenih dejavnosti, popolnejšega uresničevanja načela solidarnosti in vzajemnosti. Težave pri organiziranosti SIS so pogosto zaradi pretirane razdrobljenosti. S tem se izgublja dialeksična povezanost posameznih, posebnih in širših družbenih interesov. Prepogostokrat se postavlja vprašanje organiziranosti interesnih skupnosti – ali po teritorialnem ali funkcionalnem oz. panožnem načelu. Dejstvo je, da so se ne glede na prednost enega ali drugega načela SIS spremenile v ogromen birokratski aparat s podvojenostjo glede na že obstoječe aparate državne uprave. Pri delovanju delegatskega sistema so SIS ena najbolj kritičnih točk. Med drugim so pomembni vzroki za neuspešno delovanje delegatskega sistema na tem področju prevelika institucionalizacija, ki duši svobodno pobudo delovnih ljudi, formalno administrativno teritorialno zapiranje in hierarhično vertikalno planiranje potreb od zgoraj navzdol.

7. Pomen posvetovanja Družboslovno raziskovanje v družbenih dejavnostih

Srečanje strokovnjakov iz prakse in raziskovalnih delavcev je omogočilo, da se soočita vidika opazovanja družbene stvarnosti; vidik raziskovalca, ki občasno, z družbenimi eksperimenti na manjši populaciji »od zunaj« posega v konkretne družbene tokove ter z vidika strokovnjaka praktika, ki v neposrednem delovnem okolju skuša s svojim strokovnim znanjem tako ali drugače vplivati na razvojne procese in konkretne pojave. Izčrpno so bile razčlenjene izkušnje o razvojno-raziskovalnem delu v občini, kar bo koristna informacija tudi drugim občinam, ki se bodo kot raziskovalna enota lotile raziskovanja razvoja in planiranja za svoj teritorij. Neenotna in preveč površinska metodologija je zaviralni dejavnik pri razvijanju raziskovalnega dela v občini, tako da so strokovnjaki prepuščeni bolj ali manj samoiniciativnosti in lastni iznajdljivosti. Dani so bili tudi konkretni predlogi za horizontalno in vertikalno povezovanje med občinami pri raziskovalnem delu, ki je lahko koristno za posamično občino in republiko.

Udeleženci so v svojih prispevkih opozorili na številne težave na socialnem področju, ki jih ni mogoče le kurativno in ad hoc obravnavati, ker zahtevajo preobrazbo procesov v gospodarstvu in negospodarstvu. Vedno pa je potrebno pri alternativnih možnostih za spremembe izhajati iz objektivnih raziskovalnih rezultatov. Inovacijsko ter raziskovalno samoiniciativnost je potrebno spodbujati že v osnovnem izobraževalnem procesu, kar je dobra osnova za ustvarjalno poklicno delo. Celjska občina je tudi v tem pogledu vredna posnemanja.

Predvsem pa je potrebno pohvaliti skrbno organizatorsko pripravljenost celjske občine za to posvetovanje, hkrati pa njihovo pobudo kot praktikov oz. »uporabnikov« socio-loških znanj v praksi za tovrstno srečanje, ki je lahko koristno zaradi izmenjave informacij in dogovorov o sodelovanju pri konkretnih raziskovalnih nalogah. Začetni poskus naj bi prerasel v stalno obliko povezovanja med prakso in raziskovalnimi ustanovami.

UMBERTO CERRONI

Tehnika in svoboda

Založba Komunist v Ljubljani je konec minulega leta obogatila slovenski družboslovni trg s knjigo Umberta Cerronija *Tehnika in svoboda*, ki je izšla v zbirki s povédnim naslovom Marksizem in sodobnost. Zdi se nam, da so Cerronijevi filozofsko politološko napisani spisi kot nalašč primereni za v to zbirko: pisec se z marksističnih vidikov nepoenostavljeno približuje zapletenim problemom sodobnosti. Izbor besedil, prevod in uvodno študijo ter predstavitev avtorja (Beseda o avtorju) je pripravila Neda Pagon-Brglez. Knjiga, ki obsega skupaj 218 strani, je izšla v nakladi 1000 izvodov; lektor in korektor je bil L. Pleš, oprema in tehnično uredništvo pa je bilo v rokah M. Stoparja.

Družboslovno radovednejši bralec se je lahko z nekaterimi pogledi italijanskega marksista Cerronija srečeval že v reviji *Teorija in praksa*, ki je občasno objavljala njegove študije. Cerroni je bil v preteklosti tudi gost Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, kjer so učitelji in študentje lahko sledili njegovim dognanim in iskrihim mislim, v katerih je razkrival široko razgledanost marksističnega intelektualca, ki poglobljeno spremlja, in lahko tudi dodamo, sooblikuje miselne tokove na evropskem Zahodu.

Dolgo vrsto let je bil Umberto Cerroni tudi cenjen pisec v glasilu Komunistične partije Italije *Rinascita*, kjer so bili njegovi politološki eseji, filozofski spisi in refleksije prav gotovo med tistimi prispevki v tem tedniku, ki so na visoko raven dvigali italijansko napredno publicistiko. Čeprav so v zadnjem času Cerronijevi prispevki v *Rinascita* uplahnili, to ni razlog, da bi skleпали tudi na usihanje Cerronijeve politično-filozofske refleksivne misli. Kakor pa lahko povzame-mo iz posebnega rednega spremljevalnega

oddatka v reviji *Rinascita* (»Libri«) z dne 28. 10. 1983, pa je med bralci naletela na odmevnost in pozornost Cerronijeva knjiga *Teorija množične družbe* (*Teoria della società di massa*), ki je v lanskem letu izšla v Rimu pri založbi Editori Riuniti. Recenzent te Cerronijeve knjige v *Rinascita* (Michele Prospero) pod naslovom *Osrednjost demokracije* (*Centralità della democrazia*); izpostavlja Cerronijevo razglabljanje o institucionalnem sistemu predstavnosti in o tem, da nedvomna zapletenost tehnične industrijske proizvodnje ne onesposablja marksistične klasične analize.

Bralec, ki bo vzel v roko Cerronijevo knjigo *Tehnika in svoboda*, se bo kaj lahko prepričal, da marksizem niso citati, temveč napredna zavest časa. Tudi Cerroniju velja pripisati, da je v marksizmu živa dejanska problematika sodobnega sveta, sveta, v katerem se lomijo protislovja. Poglobljanje v Cerronijeva besedila, pisana v privlačnem esejističnem slogu, ki navaja bralca k lastnemu razmišljanju, pokaže, da se tradicionalni marksistični projekt širi z novimi, ali pa vsaj posodobljenimi vsebinami. Torej: Cerronijev »aggiornamento« marksizma odpira marksizmu nova pota. Osvobaja ga osiromašenja in poenostavljanja, ki so sicer tako značilna za nekatera okolja, kjer je postal marksizem ideologija »po uradni dolžnosti«.

Kaj so temeljni problemski sklopi v Cerronijevi knjigi *Tehnika in svoboda*? Naj navedemo le nekatere, morda najbolj izstopajoče, tiste, ki zaradi jasnosti svojih misli najbolj pritegnejo bralca: znanost in demokracija, sredstva in cilj, delo in misel, Gramscijeva politična misel, demokracija kot vprašanje množične družbe. Pri tem naštevanju smo morda po krivici prezrli Beležke o krizi; nič ne zmanjšuje kakovosti tega prispevka v knjigi, če rečemo, da gre v bistvu za avtorjeve krajše miselne utrinke na takšne teme, kot so na primer: dialektika in znanost, idiotizem specializacij, tehnika in politika, marksizem in družbene vede, dva obraza svobode. Pri takšnih kratkih miselnih

prispevkih je kaj nevarno, da se ne sprevržejo v banalno obnavljanje ali variiranje značnega in že večkrat povedanega, v neobvezno »filozofiranje«. Razumniku Cerronijevega miselnega formata se seveda to ni pripetilo. Beležke o krizi so dragocen primer minucioznega avtorjevega razmišljanja, oprtega na teoretično znanje. Čeprav je miselni razpon Cerronijevih Beležk o krizi v nekem smislu tudi razpršen, vendar nikakor ne daje vtisa na hitro napaberkovanih misli iz domačih in tujih logov. Beležke o krizi so sprijete v miselni mozaik, ki ima skupen imenovalec v pledoajeju za odprti marksizem.

Glede na širino razprav, v katerih se – seveda organizirano in disciplinirano – giba Cerronijeva marksistična misel, se na prvi pogled zdi, kot da je naslov knjige Tehnika in svoboda nekoliko preozek in celo utesnjujoč. Opravičuje pa ga po drugi strani zlasti razmišljanje v prvem poglavju knjige, iz katere lahko razberemo, da Cerronija nikoli ni »obsedala« apologija tehnološkega razvoja in da se je vselej znal izogniti primitivističnemu podcenjevanju vsega tistega pozitivnega, kar s seboj prinaša tehnični razvoj. Znal je tudi – odmerjeno in trezno, z nevsiljivo marksistično metodo – oceniti vse implikacije tehnološkega razvoja na človekovo svobodo.

Cerroni prepričljivo izpove, kako bi bila uničujoča napaka, če bi v novo obdobje razvoja stopali s tradicionalno teoretično in moralno prtljago in bi novim problemom vsiljevali rešitve, ki so dozorele v drugačnih zgodovinskih okoliščinah. Cerronijev credo je, da kar zadeva družbene vede, dobiva družbeno znanje posebno vrednost kot korektiv tehnicizmu in pelje k razpoznavanju družbenih konotacij »tehničnih« problemov. S tega stališča ocenjuje, da v kolikor so tehnični problemi priznani kot družbeni, postane tudi sama demokracija mesto preverjanja, pa tudi neposredna spodbuda za družbeno spoznavanje, ki ga oblikujejo družbeni interesi in ki ga lahko posredujejo ne le knjige, temveč tudi ljudje; ne le misel, temveč tudi praksa.

Cerroni sodi med tiste teoretike v italijanski komunistični partiji, ki so znali Gramscijevo politično misel razčlenjevati mirno, trezno, brez apoteoz, ki so znali zadeti žebeljico na glavico v analizi svežine Gramscijeve misli tudi za današnji čas. Gre skratka za takšno Gramscijevo misel, ki ima kaj pove-

dati ne le evrokomunizmu, ampak tudi širše socializmu kot gibanju, kot svetovnemu procesu. Zlasti so poučna tista Cerronijeva razmišljanja, ko govori o tem, da je mesto, ki ga Gramsci pripisuje profesionalnemu revolucionarju v partiji, manjše od tistega, ki mu ga daje Lenin; ne zato, ker bi Gramsci sodil, da čvrsta, v celoti revoluciji predana avantgarda ni nujna, temveč zato, ker je intelektualno vzpodbudjevalna prvina navzoča že v partiji sami in to prav v določeni zgodovini in kulturi. Ali pa dalje: našega bralca ne morejo pustiti v stanju bolj ali manj klinične hladnosti tisti stavki, kjer govori Cerroni o potrebi kritične partije, sposobne nadzorovati samo sebe in svojo dejavnost, sposobne angažirati se s premislekom; se izogibati skušnjavam tistega, kar Gramsci imenuje »nadutost partije«. Nadutost, pribije Cerroni, ni nikoli znamenje modrosti, temveč samo neumnosti. Partija revolucije – skozi to optiko preseva Cerronijev pogled – pa mora biti predvsem modra.

Še neka misel se zdi dragocena, ko Cerroni razpreda svoje misli ob Gramsciju: potrebno je bilo dolgotrajno znanstveno delo, da je Gramscijeva misel postala predmet študija zunaj konteksta neposrednega političnega boja. Ta Cerronijeva ugotovitev nam vzbuja miselne zveze z nekim drugim velikim marksistom sodobne epohe. Mislimo na Edvarda Kardelja, ki je seveda živel v drugačnih razmerah kot Gramsci. Toda tudi Kardeljeva misel ni imela neposrednega pomena le v okviru neposrednega političnega boja; prebila je pomen, ki bi bil determiniran le s svojim časom in prostorom. Tudi Kardeljeva misel je širši teoretični prispevek odprtemu marksizmu.

Cerronija vznemirjajo problemi demokracije v množični družbi, ki res prinašajo probleme nesluteneh razsežnosti. Kaj pa teorija, ali ta ponuja, vsaj delno, tudi možne rešitve za te probleme, ki so nedvomno problemi »nesluteneh razsežnosti«. Zdi se nam, da se pri razglabljanju o tem dinamika Cerronijeve misli nekoliko upočasni, da je tu morda preveč lamentacijsko esejističen, čeprav bi bil lahko (bolj) družbeno prognostičen. Cerronija skrbijo hude grožnje »kulturi demokracije«, ki jo goltata tehnicizem in ekonomizem. Skrb lahko bralec s Cerronijem podeli: toda, kje so (če so) izhodi? Zdi se, da bi tu lahko bil Cerroni bolj določen in nemara tudi manj splošen. Aktivno ustvar-

jalno zaveznitvo revolucionarne teorije in socialistične prakse je sicer sprejemljiva teza. Toda vemo, da konkretna operacionalizacija tega načela v svetu ne tako redko zdrsne na vprašljive rezultate.

V nedolgovezni, zato pa družboslovno razčlenjevalni uvodni študiji Neda Pagon-Brglez izostruje ugotovitve o nedogmatičnosti Cerronijevega razmišljanja in o njegovi

odprtosti za nove smeri in nove pojave. Tisti, ki bo Cerronijevo knjigo Tehnika in svoboda prebral, ne bo imel razloga, da bi ugovarjal utemeljenim ugotovitvam uvodničarke. Založba Komunist in vsi tisti, ki so botrovali, da je prišlo do izida te duhovno sveže knjige, gotovo niso udarili mimo.

Boštjan Markič

Marksizam u svetu (Beograd) št. 11/1983

Tematska številka: PAVLE B. JOVANOVIĆ: Kriza »države blaginje«; JÜRGEN HOFFMANN: Socialna demokracija in keynezijanski razredni kompromis v Zvezni republiki Nemčiji; ELMAR ALTVATER: Preureditev ali razgraditev socialne države; PETER LEONARD: Restrukturiranje države blaginje; ULF HIMMELSTRAND: Švedska: raj v zagati; MARINA BIANCHI: Položaj žene v krizi države blaginje; PIETRO INGRAO: Kriza institucij – ena od diagnoz; ERIC HOBSBAWM: Kako lahko pride laburistična partija spet na oblast? IRING FETSCHER: Kriza identitete SPD; PAOLO SILOS LABINI: V programiranju je pomembna kontrola, ne pa lastništvo; CLAUD OFFE: Beležke o prihodnosti evropskega socializma in države; CHRISTINE GLUCKMANN: Kriza hegemonije, »pasivna revolucija« in novi subjekti; P. BOCCARA, CH. BUCI-GLUCKMANN, M. CASTELS, F. HINCKER, N. POULANTZAS: Kriza kapitalizma, kriza družbe, kriza države? JAMES O'CONNOR: Razežnjenost krize; HUGH MOSLEY: Ali obstaja fiskalna kriza države? ALAN WOLF: Šest »idealnih tipov« kapitalistične države.

Naše teme (Zagreb) št. 9/1983

Pogledi: IZTOK SIMONITI: Bližnji vzhod; ANTE GAVRANOVIĆ: Čudna usoda blagovnih kreditov; *Aktualni problemi samoupravljanja*: JANEZ PRAŠNIKAR: Cene in samoupravno povezovanje delavcev; RADIŠA JOVANOVIĆ: Informiranje in družbena moč; *Turizem in družba*: MIROSLAV DRAGIČEVIĆ: Turizem in družbeno okolje; ANTONY S. TRAVIS: Ekološke in kulturološke posledice turizma; JAFAR JAFARI: Pojmovanje strukture turizma;

KRZYSZTOF PRZECLAWSKY: Turizem kot dejavnik sociokulturnih sprememb; VJEKOSLAV AFRIĆ: Konceptualizacija determinant turizma; MIROSLAV JILEK: Metodologija raziskovanja turizma; FEDOR KRITOVAC: Turizem v prostorskih analizah; NEDA TELIŠMAN-KOŠUTA: Vpliv turizma na lokalno kulturo; Sociološke teme: VJERAN KATUNARIĆ: Kriza in revizija družbene strukture; *Esej*: GERHARD BRANDT: Pogledi kritičnega socialnega raziskovanja 1930–1980 (II); *Razstava knjig*.

Socializam (Beograd) št. 10/1983

Sistem in obnašanje družbenih subjektov: STIPE ŠUVAR: Proizvodni odnosi in politični sistem; KIRO HADŽI VASILEV: Proizvodni odnosi determinirajo tudi politični sistem; PETAR RADULOVIĆ: Neodgovorno obnašanje – vzroki in posledice; LAZAR RAONIĆ: V praktičnem uresničevanju zakonitosti se kaže stabilnost skupnosti; DUŠAN DRAGOSAVAC: Sistem je treba stalno dograjevati; ALEKSANDAR FIRA: Ali obstaja kriza političnega sistema socialističnega samoupravljanja? NAJDAN PAŠIĆ: Kako zagotoviti odgovorno izvrševanje politike? MILORAD POPOVIĆ: Razpetost med normativizmom in spontanostjo; DRAGUTIN V. MARSENIĆ: O nekaterih prazninah v pravni regulativi družbenoekonomskih odnosov; MILAN MATIĆ: Odgovornost kot pogoj in dejavnik razvoja socialističnih samoupravnih odnosov; JOVAN MUNČAN: O nekaterih vprašanih pravnega sistema Jugoslavije; *Tokovi politike*: EGON ŠTAJNER: Politika cen in primarna delitev dohodka; BRANA MARKOVIĆ: Socialistična internacionala in sedanji napeti mednarodni odnosi; *Komentarji*: MIROSLAV KORAKŠIĆ: Nedorečenosti v socialni politiki. *Prikazi*.

UDC 338.3(497.1)

PRETNAR, dr. Stojan: The Crisis of Innovations in Jugoslavia
Teorija in praksa, Ljubljana 1984, Vol. XXI, No. 3, p. 209-226

The difficult and rather critical economic situation in Yugoslavia is, according to the author, due not only to foreign factors (energy crisis, indebtedness, increase in the rate of loan interests), but also to our lagging back in productivity when compared with the developed world. Our endeavours for a programed and systematic inclusion into developmental trends of the contemporary scientific and technological revolution did not prove to be successful. Among the strategies of innovations the following are listed by the author: the offensive, defensive, imitative and dependent strategy. The last two mentioned strategies should be characteristic for our country and thus a sign of Yugoslav crisis of innovation. The author points to the documents and initiatives which have been taken in order to solve this crisis (materials issued by the Federal Patent Office, Congresses of the LCY, the findings revealed by the Kraigher commission etc). The way out of the crisis (reflected in the society and production) is clearly designed, concludes the author, it leads from extensive to intensive economy; and the only efficient instrument of this transition is an intensive innovation process.

UDC 316.4(47)

ŽIVANOV, dr. Sava: Soviet Union in the Process of Evaluation
Teorija in praksa, Ljubljana 1984, Vol. XXI, No. 3, p. 240-256

General characteristics, reasons and directions of critical evaluation of the so far held conceptions and "inviolable" laws of development in the societies of the so called real socialism in general, and in the Soviet society in particular, are considered by the author on the basis of articles published in Soviet newspapers and reviews and discussions with Soviet scientists in autumn 1983. Reasons for this evaluation are to be found in the increasing difficulties and contradictions in the development of the Soviet Union and its international activity, particularly after the crisis in Poland. In its economy a long-term tendency towards decrease of national income and other essential indicators of the economic development can be seen. Deformations in economic policy are reflected in other spheres of social life be it social, cultural or political. Hitler-to reforms did not provide visible results since they were met with strong resistance, designed by the author as ideological brakes, defence of interests of particular social groups and finally as inability of social sciences to create alternative models. Particularly interesting are the ideas on antagonistic and non-antagonistic contradictions of socialism and the very essence of socialism itself.

UDK 338.3(497.1)

PRETNAR, dr. Stojan: Inovacijska kriza Jugoslavije
Teorija in praksa, Ljubljana 1984, let. XXI, št. 3, str. 209–226

Avtor ugotavlja, da je za težak in kritičen ekonomski položaj Jugoslavije razen zunanjih dejavnikov (energetska kriza, velika zadolženost, skok posojilnih obresti) veliko prispevalo tudi naše zaostajanje v produktivnosti v primerjavi z razvitim svetom; ni nam uspelo, da bi se programsko in sistematično vključili v zakonitosti in razvojne tokove sodobne znanstveno-tehnološke revolucije v svetu. Med inovacijskimi strategijami navaja avtor ofenzivno, defenzivno, imitativno in odvisno strategijo. Za Jugoslavijo naj bi bili značilni zadnji strategiji, kar je znak naše inovacijske krize. Opozori na dokumente in pobude za izhod iz inovacijske krize (gradiva zveznega zavoda za patente, kongresi ZKJ, zaključki Kraigherjeve komisije itn.). Na koncu ugotovi, da je pot iz inovacijske – prek nje pa produkcijske in družbene krize jasno začrtan: to je prehod iz ekstenzivnega v intenzivno gospodarstvo, čigar malone edini učinkovit instrument je intenzivni inovacijski proces.

UDK 316.4(47)

ŽIVANOV, dr. Sava: Sovjetska zveza v procesu preverjanja
Teorija in praksa, Ljubljana 1984, let. XXI, št. 3, str. 240–256

Na podlagi objavljenih razprav v sovjetskih časopisih in revijah ter razgovorov s sovjetskimi znanstveniki jeseni leta 1983 razmišlja avtor o splošnih značilnostih, vzrokih in smereh kritičnega preverjanja dosedanjih koncepcij in »nedotakljivih« razvojnih zakonitosti v sovjetski družbi in družbah realnega socializma nasploh. Vzroki zanj so vse večje težave in protislovja v razvoju SZ in njeni mednarodni dejavnosti – še posebej po izbruhu krize na Poljskem. V gospodarstvu se že kaže dolgoročna tendenca upadanja rasti nacionalnega dohodka in drugih bistvenih kazalcev ekonomskega razvoja; deformacije v vodenju gospodarstva – to pa odseva na vrsti drugih področij družbenega življenja: socialnem, političnem, kulturnem. Dosedanje reforme niso prinesle vidnih rezultatov, ker so se soočile z močnimi odpori. Avtor jih označi kot ideološke zavore, obrambo interesov nekaterih družbenih skupin in končno kot nemožnost družbenih znanosti, da bi izoblikovale alternativne modele. Posebej so zanimiva razmišljanja o antagonističnih in neantagonističnih protislovjih socializma in o samem bistvu socializma.

Kakor in kolikor se povečujejo sredstva in možnosti za obvladovanje stvari in ljudi, ki jih omogoča zlasti tehnološki razvoj, producirajo nove oblike »gospostva«, manipulacije; kolikor bolj očitno postaja razpotje med barbarstvom in humanizmom, kolikor bolj lahko (teledirigirana) družba spreminja (oži in širi) meje človekove svobode, kolikor očitnejša je konfrontacija različno usmerjenih zgodovinskih subjektov — toliko bolj zapleteno in hkrati zahtevno postaja vprašanje emancipacije. To vprašanje postaja človeško vznemirljivo in znanstveno vabljivo zlasti tedaj, ko se že razvijajo temelji »prevratne prakse«.

Nekatere sestavine »prevratnega« so že postale naša vsakdanjost, drugim pa stojijo na poti mnoge in tudi nove ovire; to nas postavlja pred nalogo celotnega ovrednotenja protislovnih smeri razvoja socialistične samoupravne družbe; zato bodo tudi letošnji Zihherlovi dnevi potekali pod naslovom »EMANCIPACIJA V JUGOSLOVANSKI DRUŽBI: PROTISLOVJA IN PROBLEMI«.

Dvodnevno strokovno-znanstveno srečanje, h kateremu vabimo vse družboslovce in druge strokovnjake ter družbene delavce, bo v Škofji Loki 25. in 26. oktobra letos. Po začetnem plenarnem zasedanju bo delo (predvidoma) potekalo v štirih sekcijah: a) Emancipacija in delo, b) Politična emancipacija, c) Emancipacija in kultura, č) Emancipacija žensk.

Potencialni udeleženci srečanja bodo v kratkem prejeli podrobnejšo razčlenitev teme Zihherlovih dnevov in vabilo k sodelovanju — to gradivo pa bo objavljeno tudi v naslednji številki Teorije in prakse.

